

valóság

A TARTALOMBÓL

*Egedy Gergely: Önérdék kontra közérdek:
Niebuhr az emberi természetről*

*Prof. dr. Szalma József: Az új magyar polgári
törvénykönyvről*

*Egri Zoltán: Az egészségi állapot mint a (területi)
fejlettség eredmény-indikátora*

*Vahid Yousefi – Kóbori Judit: Hazai vadászható
vadfajaink a vadgazdálkodás tükrében*

*Dr. Letenyei Róbert: Bajban ismerzik meg
a jó közigazgatás*

*Bartha Ákos: A két világháború közti csehszlovák,
jugoszláv és román földbirtokrendezés*

*Kapronczay Károly: Három politikus a múlt század
utolsó évtizedeiben*

Dr. Daruka István: Az önbeteljesítő jóslatok kora?

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
2

10

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2012. október; LV. évfolyam 10. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Infopress Group Hungary Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Erőforrás
Minisztérium.

Nemzeti
Kulturális
Alap

OTP Bank Nyrt.

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczi László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető:
Czifrik-Keszthelyi Barbara

Önérdek kontra közérdek: Niebuhr az emberi természetről

Kapitulált-e a kereszténység a XX. században a liberalizmus előtt? Némi sarkítással fogalmazva azt mondhatjuk, hogy e kérdés foglalkoztatta a leginkább a jeles protestáns teológust, Niebuhrt, aki úgy ostromozta a liberalizmus emberképét, hogy közben maga is elfogadott néhány liberális alapértéket.

Arthur Schlesinger, a neves történész és Pulitzer-díjas publicista 2005 szeptemberében a XX. század legbefolyásosabb amerikai teológusának nevezte Reinhold Niebuhrt a *New York Times* hasábjain, és kiemelte, hogy a „vallásos jobboldallal” ellentétben ő világi ügyekben liberális volt.¹ (A „liberális” jelzőt a fogalom amerikai értelmében használva, tehát egy szociáldemokrata jellegű értékrendre utalva.) Megállapításában sok igazság van, hiszen Niebuhr jó néhány alkalommal bírálta azokat a keresztény gondolkodókat, akik a szociális igazságosság kérdéseit elhanyagolták, de véleménye mégis leegyszerűsíti a valóságot. A német bevándorló családban született Niebuhr, aki a lutheránus szellemiségű Porosz Egyesült Egyház amerikai ágához tartozott, valóban az amerikai politikai gondolkodás kifejezetten nagy formátumú, világszerte ismert képviselői közé tartozik, ám nézetei – amint azt gazdag szellemi hagyatékának a kutatói szinte egyöntetűen kiemelik – több vonatkozásban is számottevően módosultak az évek során. Társadalomfilozófiai felfogása a marxizmus iránti rokonszenvtől és a keresztényszocializmustól eljutott a polgári-kapitalista társadalom elfogadásáig, sőt Edmund Burke érdemeinek az elismeréséig; a *Christianity and Society* folyóirat hasábjain 1951-ben már azzal a címmel írt cikket, hogy „Szükségünk van egy Edmund Burke-re”.² Gondolkodásában viszont „konstans” elem maradt az ember természetének illúzióktól mentes megítélése, az antropológiai realizmus, ez pedig a konzervatív világszemlélet egyik kulcseleme.³ Az emberről alkotott felfogására alapozta szociális etikáját is, amely érdeklődésének és munkásságának a középpontjában állt. Megfogalmazható tehát, hogy bár életművének egészét nem lehet sem az amerikai, sem pedig az európai kritériumok szerinti konzervatív hagyományba beilleszteni, munkásságával hozzájárult a konzervatív gondolkodás árnyalásához és gazdagításához is. Az alábbi tanulmány arra tesz kísérletet, hogy felvázolja, miként vélekedett Niebuhr az emberi természetről és ennek politikai következményeiről.⁴

(*A morális ember és az immorális társadalom*) Niebuhrt (1892–1971) a Yale Divinity School-on folytatott tanulmányainak befejezése után 1915-ben szentelték fel lelképásztorná, s egészen 1928-ig Detroit német lutheránus munkásközösségében dolgozott, amelynek a révén közelről megismerkedett a Ford-művek dolgozóinak az életével. Önéletrajzi írásában e háttérrel magyarázza, hogy politikai „otthonát” először inkább a baloldalon találta meg.⁵ A harmincas évek első felében készített, s nemzetközi tekintélyét megalapozó, „*A morális ember és az immorális társadalom*” (*Moral Man and Immoral Society*, 1932) című nevezetes könyvében több tekintetben is kifejezetten a marxista társadalomkép vonásait találjuk meg, ám ekkor is a keresztény ember szociális felelősségtudata és útkeresése vezette a tollát. E munka eszmetörténeti hátterét illetően érdemes elmondani, hogy Niebuhr mindenekelőtt annak a határtalan – és általa alaptalannak, sőt veszélyesnek tartott – optimizmusnak kívánt hadat üzenni, amelyet az amerikai közgondolkodás a XX.

század első harmadában az ember természetéről és lehetőségeiről kialakított. Ennek az optimizmusnak két szellemi forrása volt különösen jelentős.⁶ Az egyik az Amerikában nagy népszerűségnek örvendő „Social Gospel” (Szociális Evangélium) iskolájának a tanítása volt, amely kiemelkedő hatást gyakorolt a korabeli amerikai munkásmozgalomra, amint azt történetének feldolgozói is hangsúlyozzák.⁷ A „Social Gospel” teológiai alapjait Walter Rauschenbusch dolgozta ki, aki ugyan bírálta a szélsőséges individualizmust, de abból az illúzióból indult ki, hogy Isten Királysága már a földön is megvalósítható, vagyis bölcs politikával megteremthető a tökéletes társadalom. A hamis emberkép másik szellemi forrása a neves filozófus, a Niebuhr által sűrűn bírált John Dewey „pragmatizmusa” volt; ez egyértelműen azt sugallta, hogy megfelelő oktatással, a tudomány vívmányaira támaszkodva az ember szinte korlátlanul alakítható. „*A morális ember és az immorális társadalom*” mindkét felfogást határozottan elutasította.

E máig nagy hatású művében, melyet sokan a leginkább provokatív alkotásának tekintenek, Niebuhr azt kívánta bizonyítani, hogy az emberi vétkek valójában az emberi természetből fakadnak, s a kényszerű alkalmazó intézményekre azért van szükség, mert nem lehet pusztán az emberek jóságában bízni. Kiinduló tézisét úgy határozta meg, hogy élesen meg kell különböztetni az egyéneket és a társadalmi csoportok morális viselkedését, s e disztinkció olyan politikai igényel, „amelyet egy olyan etika, amely pusztán az individualizmusra épül, mindig zavarónak fog találni.”⁸ E megállapítás pedig egy roppant fontos és figyelemre méltó következtetéshez vezette el őt, nevezetesen ahhoz, hogy a csoportok viselkedése összegzi az egyes emberek önzését és gyarlóságát, s ezért azok az egyénnél mindig erkölcslenebbül járnak el. Míg az egyének esetenként képesek lehetnek arra, hogy figyelembe vegyék mások szempontjait és érdekeit, a csoportok esetében ez kizárt!⁹ S az a körülmény, hogy a csoportok élettartama jelentősen meghaladhatja az egyénékéét, csak súlyosabbá teszi e jelenség következményeit. Sőt, az is megfigyelhető, hogy a csoport a hozzá tartozó egyének altruizmusából, önzetlen magatartásából is kollektív egoizmust állít elő – ebben áll Niebuhr szerint a „patriotizmus paradoxona” is. Az egyén önzetlensége, a nemzet iránti feltétlen odaadása könnyen olyan erőt tud biztosítani a nemzet számára, amellyel az morális korlátok nélkül tud élni a nemzetközi arénában. „Így az egyének önzetlensége megágyaz a nemzet önzésének” – állította.¹⁰ Niebuhr megközelítésében tehát a csoportok mindenképp önző módon cselekszenek, s ez elkerülhetetlenné teszi az állandó küzdelmet közöttük – ennek a felismerését hiányolta a szentimentális amerikai liberalizmusban.

Tévednek a nevelési szakemberek, hangsúlyozza Niebuhr, ha úgy vélik, hogy a racionális gondolkodás terjesztésével megváltoztatható az emberek és a csoportok magatartása. A demokratikus idealisták felfogásával ellentétben nem az ismeretek megléte vagy hiánya, hanem az önérdék az, ami a viselkedésünket elsődlegesen motiválja. (Niebuhr egyébként sem hitt a tudományos társadalom-tervezés lehetőségében.) A „moralisták” szemére hányta, hogy képtelenek felismerni a „közösségek viselkedésének brutális jellegét”; e körülmény a gondolkodásukat és elméleteiket is irreálissá teszi.¹¹ Nem veszik észre, hogy a csoportok közötti konfliktusok elkerülhetetlenek. A Social Gospel mozgalma és Dewey pragmatizmusa egyaránt lebecsülte a hatalom szerepét – Niebuhr olvasatában viszont a gyarló emberek egoizmusának épp a hatalom megszerzése volt a célpontja. Ezzel összefüggésben úgy vélte, pesszimista – vagy épp realista – módon, hogy sem az egyén, sem a csoport nem képes megfelelő *belső* korlátokat állítani önmaga elé, ha túl sok hatalma van. Az önzésből fakadó konfliktusok kezelésében ezért van szükség olyan kényszerítő eszközökre, amelyeket az individualista etika felettébb zavarónak tart, s amelyeket a liberalizmus elfogadhatatlannak ítél. Tapasztalatai arra a következtetésre vezették a teológust, hogy

a szeretet bibliai parancsa ellentétben áll a társadalmi (és a nemzetközi) élet valóságával; a csoportok között fennálló kapcsolatok ezért nem etikai, hanem politikai jellegűek. Más szavakkal: az erőviszonyokra épülnek, és nem a szeretet bibliai parancsa határozza meg őket. A konfliktusokban az erővel erőt kell szembeállítani – e meggyőződését nyomatékosan hangsúlyozza.¹² Szerinte az igazságosságért folytatott küzdelemnek is mindenekelőtt arra kell irányulnia, hogy növeljük az igazságtalanság áldozatainak az erejét.

Érdemes megjegyezni, hogy a kollektívumok önzéséről adott elemzését a külpolitika iránt élénken érdeklődő Niebuhr érvényesnek tekintette a nemzet és a nemzetközi közösség viszonylatában is: amiként az előbbit az erős és sikeres osztályok irányítják, úgy az utóbbit az erős és sikeres nemzetek. Ebből fakad, hogy a „status quo” az ő érdekeiknek fog kedvezni, s a béke állapota nem nyugszik igazságos alapokon. Az I. világháború előtti és utáni nemzetközi fejleményekben nem alaptalanul látta Niebuhr saját felfogásának a beigazolódását.¹³

A kollektívumok magatartásáról alkotott felfogása kiindulópontként szolgált a nemzetközi kapcsolatok „realista iskolája” számára is. E gondolatmenetre épített ugyanis a külpolitikai „realizmus” neves teoretikusa, Hans Morganthau, amikor a „*Politika a nemzetek között*” (Politics Among Nations, 1948) című, nagy hatású művében kifejtette, hogy az államokat kizárólag saját érdekeik, nem pedig elvont filozófiai vagy erkölcsi értékek mozgatják.¹⁴ Niebuhr felfogásához hasonlóan az államok viselkedését ő is az emberi természet gyarló voltára, különösen az „uralkodási vágyra” (libido dominandi) vezette vissza; ez magyarázza „szent önzésüket” is. Ebből pedig az is következik, hogy az államok természetes állapota pontosan olyan, ahogy Hobbes állította: „mindenki harca mindenki ellen”. Tegyük ehhez hozzá: már a „*Morális ember – immorális társadalom*”-ból kitűnt, hogy Niebuhr a legkevésbé sem bízott a Népszövetségben, és illuzórikusnak tekintette a háborút törvényen kívül helyező 1928-as Kellogg–Briand paktumot.¹⁵ Bár pályája kezdetén még szimpatizált a pacifistákkal, a II. világháború kitörésekor már harciasan elutasította az érvelésüket, a pacifizmusban látva mindannak a megtestesülését, amelyért a liberalizmust bírálta: a hatalom realitásának figyelmen kívül hagyását, s ebből fakadóan a morális felelősségvállalás elutasítását. 1945 után egyértelműen támogatta az USA antikommunista külpolitikáját, ebbe még a nukleáris fegyverkezést is beleértve, a vietnami háborút viszont határozottan ellenezte.¹⁶

(*A liberalizmus és a marxizmus elvetése*) Marxista analízis, a marxista eszkatológia elvetésével – vélte Beitzinger az amerikai politikai gondolkodás történetéről írott nagyszabású művében „*A morális ember és az immorális társadalom*”-ban képviselt felfogásról.¹⁷ A marxizmus kétségtelenül segítette a jeles teológusnak abban, hogy ne tápláljon illúziókat a szabadversenyos kapitalizmus és a liberalizmus iránt, s egy ideig az utóbbi gyenge pontjai az előbbi erényeinek tűntek fel a szemében. Niebuhr már a harmincas évek első felében meg volt győződve arról, hogy a XIX. század klasszikus liberalizmusa alkalmatlan saját százada problémáinak a megoldására, akár szekuláris, akár keresztény formában jelenik is meg a liberalizmus. A kemény kritikával együtt Niebuhr néhány pozitívumot is tulajdonított a liberális értékrendnek, így különösen a türelem erényét, és az emberi jogok tiszteletét, de nem bocsátotta meg neki, hogy képtelen a valósággal szembenézni, és elvakultan hisz a haladásban. E hit háttérében pedig mindenekelőtt az állt a megítélése szerint, hogy a liberalizmus naiv és alapvetően téves képet alakított ki az emberről és a közösségről. „*A liberalizmus vakága*” (The Blindness of Liberalism) című cikkében összefoglaló jelleggel taglalta a liberalizmus legsúlyosabb hibáit. Ezek közül egyrészt azt a meggyőződést emelte ki, miszerint az igazságtalanság pusztán a tudatlanságból fakad, s megfelelő oktatással orvosolható, másrészt pedig azt az optimista felfogást, hogy a nyugati civilizáció jó

irányban halad, egyre morálisabbá válik.¹⁸ A történelem tendenciáját ő egészen másként látta, mégpedig úgy, hogy a liberalizmus szemlélete az amerikai protestantizmust is fokozatosan áthatotta, s ebben az értelemben az szerinte kapitulált az eredendő bünt tagadó liberalizmus előtt. A „liberális kereszténység”, állította, a középosztály liberalizmusának édes gyermeke. A marxizmus mellett szólt Niebuhr szemében az is, hogy míg a liberalizmus elkendőzte a közösségi konfliktusokat, addig az utóbbi előtérbe állította a különféle csoportok és osztályok érdekellentéteit és küzdelmét.

Szilárd keresztény világnézete azonban hozzásegítette Niebuhrt ahhoz, hogy megszabaduljon a marxizmus illúzióitól is. A marxizmussal egyébként komolyan csak a harmincas évek első felében szimpatizált, s tény, hogy valójában még életének ebben a szakaszában sem fogadta el azt teljesen. Több fenntartása is volt vele kapcsolatban, mert ösztönösen érezte, s aztán tudatosan meg is fogalmazta, hogy a marxisták részéről illúzió az a feltételezés, miszerint az osztályharc kiiktatásával az emberek közötti küzdelemnek is vége szakad. A konfliktusok ugyanis végső soron nem az osztályellentétekre, hanem az emberi természet gyarlóságára vezethetők vissza. 1939-ben már így nyilatkozott a marxizmusról: „Korunk legnagyobb tragédiája az, hogy a kapitalizmus alternatívájáról kiderült, hogy rosszabb, mint a meggyógyítani kívánt betegség”. S figyelemre méltó az ehhez fűzött indoklása: a kudarc abból fakad, hogy a marxizmus az emberi erényeket egyetlen osztálynak, a proletariátusnak, az összes rosszat pedig egyetlen intézménynek, a magántulajdonnak tulajdonítja. Nem a sztálinizmus torzította el a marxizmust, hanem belső ellentmondásaiból fakad a kudarca: egy részgazságot egésznek tekintve egy osztályt állított Isten helyére, s ennek csak kegyetlenség és erőszak lehet a következménye.¹⁹ A fentebb már idézett önéletrajzi visszatekintésében a „*Morális ember – immorális társadalom*” című művét azzal a kritikával illette, hogy annak idején nem ismerte fel kellőképp a hasonlóságot a régi liberalizmus utopianizmusa és a marxizmus utopianizmusa között.²⁰ A hatalmi viszonylatokat megszüntető osztály nélküli társadalom eszméje ugyanis éppoly illuzórikus, mint a liberalizmus szentimentális optimizmusa.

A negyvenes évekre Niebuhr egyre jobban elmélyült a protestáns teológiában, s ennek a tanítása a marxizmus immár totális bírálatainak a legfőbb eszközévé vált a számára. (1928-tól aktív pályafutásának végéig, 1960-ig a New York-i *Union Theological Seminary* professzoraként dolgozott; a tanítványai között volt a Hitler-ellenes kiállásáért kivégzett neves német lutheránus teológus, Dietrich Bonhoeffer.) Innentől fogva az emberi természet gyarlóságát – a Karl Barth munkássága által inspirált, de saját maga által is alakított „neo-ortodox teológia” keretében – már kifejezetten az eredendő bűnre vezette vissza. (Jegyezzük meg, hogy „*A morális ember és az immorális társadalom*”-ban Niebuhr még nem az ember teológiai értelemben vett bűnösségét állította előtérbe, „csak” gyarlóságát, önzését.) Joggal hangsúlyozta tehát J. Bennet, hogy Niebuhr társadalomkritikájának az alapjául ekkortól már „az ember keresztény doktrínája” szolgált.²¹ A már idézett történész, Beitzinger a „keresztény realizmus” fogalmát alkalmazza vele kapcsolatban, Békés Márton pedig úgy fogalmazott, hogy Niebuhr „visszakanyarodott a konzervativizmus antropológiai felfogásához”, s az amerikai demokráciát teológiai alapon kívánta megvédeni.²² Ezzel pedig közel került az amerikai konzervativizmus Adams-i hagyományához, amely – Jefferson optimista ember-felfogásával ellentétben – az emberi gyarlóságot állította politikai világképének a középpontjába.²³ Ez egyúttal azt is jelentette, hogy az uralkodó társadalomtudományi paradigmával ellentétben Niebuhr a politika elméletét nem a politikai intézményekből és folyamatokból kiindulva próbálta magyarázni, hanem mélyebb szintről, az ember természetéből. Leo Strauss és Eric Voegelin felfogásához hasonlóan a kvantitatív eljárásokat erőltető modern politikatudományt ő sem tartotta alkalmasnak a folyamatok lényegének a megragadására, ezért a hagyományos politikai filozófia nézőpontjának nélkülözhetetlenségét vallotta.

(*Az ember természete és rendeltetése*) Világképének módosulását tükrözi a negyvenes években írott két jelentős munkája, a kétkötetes, elsősorban teológiai tartalmú „*Az ember természete és rendeltetése*” (The Nature and Destiny of Man, 1941, 1943), és a politikai kérdésekkel közvetlenebbül is foglalkozó „*A Fény gyermekei és a Sötétség gyermekei*” (The Children of Light and the Children of Darkness, 1944). Az előbbi művében Niebuhr összevetette az emberről alkotott bibliai és modern felfogásokat, azt bizonyítva, hogy a Biblia ember-képe helytállóbb, mint akár a klasszikus antikvitásé, akár a modern megközelítéseké. Az ember szerinte a szellem és a természet sajátos keveréke, része a természetnek, de, az élőlények közül egyedülálló módon, fölé is tud emelkedni. Az ember bűnösségének legvégső okát abban látta, hogy nem kívánja elismerni teremtett voltát: rész helyett egésznek képzei magát.²⁴ Állításait liberális oldalról rögtön igen sokan hevesen bírálták, a leginkább azt vetve a szemére, hogy túlságosan előtérbe állítja a bűn és a bűnösség doktrínáját, és, ezzel összefüggésben, az emberi természet eredendő romlottságát. Önéletrajzi esszéjében arra is utal, hogy ezért még keresztény gondolkodók is támadták.²⁵ Azzal is kiváltotta a „korszellemek” hódolók megütközését, hogy kifejezetten keresztény nézőpontból bírálta a liberális kultúra számos visszasságát. A kritikusai, amint ezt szellemi önéletrajzában hangsúlyozta, abból a téves előfeltevésből indultak ki, hogy ha a tradicionális társadalmi berendezkedésnek a vallás szolgált az alapjául, akkor a modern demokratikus rendszer csakis a szekularizmusra épülhet.²⁶ Ő viszont épp amellel érvelt, hogy a demokrácia hosszú távon nem alapulhat a vallás tanítását elvető, a bűn jelenvalóságát tagadó elvekre. A modern ember hite, fejtette ki, két előfeltevésre támaszkodik: a haladás eszméjére, és arra, hogy az ember tökéletessé tehető. „Az embert korlátlanul tökéletesíthetőnek látják, mert nem értik meg, hogy az emberi szabadság bármilyen mértékű növekedése nemcsak jó, hanem gonosz következményekkel is járhat” – írja. Ennek pedig az áll a háttérben, mutatott rá, hogy a rációt, az ésszerűséget azonosítják a szabadsággal, nem ismerve fel, hogy bizony az ész gyakran szolgál, nem pedig úr. A modernitásnak ez a „vallása” nagyon is dogmatikus – jegyzi meg.²⁷

Az emberi természet illuzórikus-szentimentális felfogása miatt Niebuhr mindkét említett könyvében igen élesen támadta az ún. „liberális kereszténységet”, amely erősen relativizálta a Biblia tanítását, és a liberális kultúra szemléletét tette a magáévá. A „liberális kereszténység” azt a végzetes hibát követte el szerinte, hogy átvette a felvilágosodástól az ember veleszületett jóságának semmilyen történelmi tapasztalat által sem alátámasztott gondolatát, s így megfosztotta magát a realista világlátástól. Joggal állapította meg Williams, hogy a „liberális kereszténységgel” folytatott polémia Niebuhr szinte valamennyi művében hangsúlyosan megjelenik.²⁸ Már a „*A morális ember és az immorális társadalom*” bevezetésében megfogalmazódott, hogy „a liberális kereszténység annak az illúzióknak lett a rabja, „miszerint fokozatosan minden társadalmi kapcsolatot »Krisztus törvénye« alá rendelnek”.²⁹ Niebuhr hangsúlyozta, hogy e feltételezést semmi sem igazolja sem a bel-, sem pedig a nemzetközi politikában.

Számos konzervatív szerzővel ellentétben Niebuhr nem kárhoztatta egészében véve a modernitást, és kifejezetten elmarasztalta a hagyományos katolikus gondolkodást, amiért az – szerinte – idealizálja a középkort. Sőt, még tovább is ment, amikor azt állította, hogy a modernitás, amelyben a középosztály forradalmát látta az arisztokratikus-klerikális rend ellen, azért vált vallásellenessé, mert a középkori egyház a feudális rend igazságtalanságait is legitímálta. A felvilágosodás eszméihez azonban, a konzervatívokhoz hasonlóan, igen kritikusan viszonyult. „*A Fény gyermekei és a Sötétség gyermekei*”-ben rámutatott arra, hogy ha a demokrácia hosszú távon is fenn akar maradni (ne felejtjük el, hogy e művét a II. világháború alatt írta!), akkor szilárdabb kulturális alapra van szüksége, mint a burzsoá világ filozófiája.³⁰ Szilárd alapzat pedig nem épülhet az emberi természet téves vagy felületes értékelésére.

E ponton jegyezzük meg, hogy Niebuhr a demokrácia fogalmának két lehetséges értelmezést tulajdonított. Az egyik egy térhez és időhöz kötött jelentés: e megközelítésben a demokrácia a polgári civilizáció és ideológia terméke, amely a középosztály érdekeit fejezi ki. Szerinte azonban lehetséges egy olyan értelmezése is a demokráciának, amely a körülményektől független „örök” érvényességgel rendelkezik: ez pedig a társadalmi berendezkedésnek egy olyan formáját jelöli, amely a szabadságot és a rendet harmonikusan össze tudja illeszteni egymással. A demokrácia középosztálybeli felfogása az egyént a szabadság nevében egyoldalúan előnyben részesítette a közösséggel szemben. Fel kell azonban ismernünk, hangsúlyozza Niebuhr, hogy az individuumnak nagyobb szüksége van a közösségre, mint ahogy azt az emberi természetet felületesen szemlélő polgári gondolkodás feltételezi. E gondolkodás arra a helytelen következtetésre jut, hogy szabadságra csak az egyénnek van szüksége, holott a közösségnek éppúgy szüksége van a szabadságra, mint az egyénnek, az utóbbi pedig éppúgy igényli a rendet, mint a közösség. Mindebből fakadóan a demokráciát nem lehet egyszerűen és automatikusan a szabadság rendszerével azonosítani!³¹ Ideális esetben a rend feltételeit is biztosítja, a szabadságot pedig a rend keretében valósítja meg. Talán nem téved e sorok szerzője, ha feltételezi: ez a következtetés, noha a kiindulópontja, vagyis a demokrácia „örök” kategóriaként való megközelítése, mindenképp megkérdőjelezhető, több ponton is közel áll a konzervatívokhoz...

A demokráciához kapcsolódóan Niebuhr több helyütt is foglalkozott a rend és az igazságosság egymáshoz való viszonyának a kérdésével, különös tekintettel arra a körülményre, hogy még a vallásos gondolkodók közül is sokan az előbbinek adták az egyértelmű prioritást. A saját álláspontját a legalaposabban Lincoln elnök példáját elemezve fejtette ki. Abból a feltevésből indult ki, hogy az igazságossághoz fűzött remények elvi síkon arra a tényre alapulhatnak, miszerint „stabil rend nem lehetséges az igazságosság elemeinek a bevezetése nélkül”.³² Lincoln egyértelművé tette, hogy „elsődleges célja az unió megmentése”, de azt is felismerte, hogy ezt viszont csak a rabszolgaság intézményének a felszámolásával lehet megvalósítani. Következtetését így fogalmazta meg Niebuhr *„A Fény gyermekei és a Sötétség gyermekei”* utolsó fejezetében: „[Lincoln példája] jól tükrözi azt a tényt, hogy a rend megelőzi ugyan az igazságosságot a kormányzás stratégiájában, de csak egy olyan rend, amely az igazságossággal együtt jár... Egy igazságtalan rend ugyanis gyorsan kiváltja azt az elégedetlenséget és lázadást, amely aztán megbuktatja.”³³

(A Fény gyermekei és a Sötétség gyermekei) Ha a demokráciáról gondolkodunk, Niebuhr szerint az a legsúlyosabb hiba, ha feltételezzük – amint azt az emberi természetet félreismerő liberális individualizmus és a marxista kollektívizmus egyaránt teszi –, hogy az önérdék és a közérdek könnyen összeegyeztethető.³⁴ Ez a vélekedés, szögezi le határozottan, „az emberi természet túlságosan optimista felfogásából fakad”.³⁵ S ez az optimizmus magát a demokráciát veszélyezteti, mert nem építi azt szilárd alapokra. Niebuhr demokrácia-felfogását jól tükrözi a következő gyakran idézett megállapítása: „Az ember képessége az igazságosságra lehetővé teszi a demokráciát, az igazságtalanságra való hajlama pedig szükségessé is teszi.” A XVIII. századi felvilágosodás gondolkodói nem tételezték fel, hogy az egyén és a közösség között alapvető ellentétek alakulhatnak ki, mert annak az illúzióknak voltak a rabjai, miszerint az egyén önzése nem lépi túl az önfenntartás ösztöne és szükséglete által igényelt szintet.³⁶ A „modern realisták és pesszimisták” felismerték az emberi törekvések valódi mozgatórugóit, ők viszont antidemokratikus elméleteket dolgoztak ki, mivel úgy látták, hogy csak roppant erős hatalom képes ezek kordában tartására. A közösség nevében fellépő államnak biztosítani akarták az egyén elnyomásának a jogát, ám

anélkül, hogy az utóbbinak lehetőséget adtak volna a közösség ügyeibe való beleszólásra. Az egyik téves megközelítés tehát az egyént, a másik pedig a közösséget abszolutizálta – fogalmazódik meg a következtetés. A demokráciához fűzött illúziók megcáfolása azonban nem jelentette Niebuhr számára azt, hogy magát a demokráciát is el kellene vetnie, amint erre fentebb idézett 1944-es könyvének az alcímében is utal: „A demokrácia igénye és hagyományos védelmezőinek a kritikája”.³⁷

E gondolatmeneten jut el a Niebuhr a „fény gyermekeinek” (children of light) és a „sötétség gyermekeinek” (children of darkness) a megkülönböztetéséhez: az előbbi megjelöléssel azokra utal, akik úgy gondolják, hogy a saját érdekeiket egy magasabb törvény alá kell rendelni, vagyis nem kizárólag a saját akaratukat veszik figyelembe, míg az utóbbival azokra, akik a saját akaratukon és érdekeiken kívül semmit sem vesznek figyelembe.³⁸ Ezzel összefüggésben Niebuhr a (politikai) rossz fogalmát úgy határozta meg, mint az önérdék olyan érvényesítését, amely nincs semmilyen tekintettel sem az egész érdekeire. Megítélése szerint a rész és az egész konfliktusa nemcsak az egyes társadalmakon belül, hanem a nemzetek között is nagyon könnyen kialakul: a nemzet lehet „egész” az egyénhez képest, ám a nemzetközi közösség egészének a szempontjából önző individuális szereplő válhat belőle. Az egyénnek a közösséghez való etikus viszonya pedig könnyen elhomályosíthatja a közösség vágyainak az etikátlan jellegét – jegyzi meg. A „sötétség gyermekei” „ennek a világnak a gyermekei” (children of this world), mert sokkal okosabban és ravaszabban járnak el a világ ügyeiben – mindenekelőtt azért, mert „ismerik az önérdék hatalmát”³⁹ A „fény gyermekei” erényesebbek annyiban, hogy nekik van valamilyen elgondolásuk (még ha téves is) egy olyan magasabb törvényről, amely az ő akaratuk felett áll, ám ugyanakkor bolondok, mert önkényes és téves elképzeléseik vannak az ember valódi természetéről.

Az amerikai politikai gondolkodás egyik tekintélyes történésze, a liberális Morton White azzal bírálta Niebuhrt szarkasztikusan, hogy e disztinkció félrevezető benyomást kelt, nevezetesen azt, hogy az egyik oldalon csak az „idióta optimisták”, a másikon pedig az „idióta pesszimisták” állnak, s közöttük csak egyetlen járható út van, az, amelyet kizárólag Niebuhr ismer.⁴⁰ Bár van ebben igazság, Niebuhr nem alaptalanul tételezte föl, hogy a jóra és a rosszra való egyidejű képesség kiemeléseivel, azaz az emberi szabadság „radikális jellegének” a hangsúlyozásával könnyebben el lehet jutni az ember realista értékeléséhez, mint ha pusztán a naturalista vagy épp kizárólag az idealista nézőpontból indulnánk ki. Ezzel azt próbálta meg érzékeltetni, hogy a modern demokratikus gondolkodás túlságosan szekularizálódott ahhoz, hogy megértse, vagy felmérje az ember transzcendens voltának valóságát és következményeit. És emiatt képtelen szerinte felismerni azt is, hogy a transzcendens alapú szabadság lehetővé teszi az ember számára a választást jó és a rossz között.⁴¹

(*A szekularizált gondolkodás csapdái*) Az antropológiai realizmus szemléletmódjának hangsúlyozása annál is inkább fontos, fejti ki Niebuhr, mert a modern civilizáció a határtalan optimizmus bűvöletében elutasítja az eredendő bűn keresztény tanítását. Valójában a modern szekularizálódott gondolkodás összes iskolája egyetért „az eredendő bűn keresztény doktrínájának” az elvetésében – hangsúlyozza.⁴² Nem csak a szekularizálódott idealistákat, hanem még a liberális keresztényeket is alapvetően a szentimentalizmus hatja át az emberi természet megítélésében. Pedig az emberi történelem minden egyes lapja az „eredendő bűn” hatásáról tanúskodik! Az ember cselekvésének mozgatórugóiról így ír „*A Fény gyermekei és a Sötétség gyermekei*” című művében: „Mivel az ember több annál, hogy csupán természeti lény legyen, nem pusztán a fizikai túlélésben érdekelt, hanem a presztízs és a társadalmi elismerés elnyerésében is.”⁴³ Ugyanezt a gondolatot egy másik helyütt így

fogalmazza meg e könyvében: az ember olyan élőlény, amely nem tud „csak” élni... Az ember homályosan a tudatában van annak, hogy mennyire jelentéktelen a világegyetem rendszerében, s ezt azzal kívánja kompenzálni, hogy olyan pozíciót vív ki magának, amely alapot ad neki a büszkeségre. Az emberek közötti konfliktusok így nem egyszerűen csak a „túléléssel”, a fennmaradással függnek össze, mint az állatvilágban, hanem, sokkal inkább, a hatalom és a presztízs megszerzésével és megőrzésével. Hogy biztonságban érezze magát, az ember arra törekszik, hogy a többiek fölött úrrá legyen, nehogy mások legyenek úrrá felette. A hatalom megszerzése azonban önmagában sohasem garantálja a biztonságot. És minél nagyobb hatalmat szerez valaki magának, annál inkább fél az elvesztésétől...

Bármilyen szélesre nyílnak is tehát a perspektívák az ember előtt a XX. században, nincs olyan morális vagy társadalmi eredmény, amelyet ne rontana meg az eredendő bűnből fakadó önzés, mutat rá Niebuhr. A modern gondolkodás legnagyobb hibája, hogy elveti „az emberi állapotnak ezt a józan és helyes szemléletét”¹⁴⁴ Ha a modern idealisták ezzel a problémával találkozhatnak, akkor mindig valami másban keresik a magyarázatot. Egyesek a politikai intézményekben, mások a gazdaság szervezetében, megint mások az oktatás hiányosságaiban... De egyik iskola sem teszi fel a kérdést: ha annyira jó az ember, miért hoz létre zsarnoki politikai rendszereket, és kizsákmányoló gazdasági struktúrákat? Mi sem cáfolja jobban „az emberi természet demokratikus felfogását” („democratic view of human nature”), mint a fasiszta politika démoni jelensége, melyben „a kollektív akarat határtalan ambíciói” nyilvánulnak meg – jegyzi meg Niebuhr, kitekintve a kortárs eseményekre.⁴⁵

A modern liberalizmus hamis emberképének az elutasítása elvezette őt ahhoz a következtetéshez, hogy a konzervatív világszemlélet realisabb módon írja le az ember igazi természetét és a politikát mozgató tényezőket. Ő azonban ezzel együtt sem vált konzervatívvá, s a *Christianity and Society* című folyóirat hasábjain 1954-ben ezt írta a konzervatívokkal szemben táplált fenntartásainak legfőbb okáról: Russell Kirk és hívei „felfedezték ugyan Edmund Burke realizmusát, de megpróbálják összekapcsolni ezt a realizmust az egyenlőtlenségek... kritikátlan elfogadásával.”⁴⁶ Az egyenlőség elvének a tagadása valóban a konzervativizmus régi – már Burke által is vallott – alapelvei közé tartozik, de Niebuhr ezt életének egyetlen szakaszában sem tudta elfogadni. E tekintetben hű maradt egykori szocialista meggyőződéséhez... A kérdés számára ezért így merült fel: „Miként lehetne az igazi konzervativizmus bölcsességének a birtokába jutni úgy, hogy nem veszítjük el a liberális mozgalom humánus erényeit?” Erre azonban nem talált választ. Azzal a mélyen realista megállapításával viszont a konzervatívok is egyetérthetnek, miszerint egyetlen bizonyíték sem szól amellett, hogy a történelem során a jó folyamatosan diadalmasodna a rossz felett...

JEGYZETEK

- Schlesinger, Arthur Jr: Forgetting Reinhold Niebuhr, New York Times, September 18, 2005. Nagyjából ugyanezt a felfogást fejt ki Schlesinger abban a tanulmányában is, melyet sokkal korábban, a Kegley és Bretall által szerkesztett kötetben írt Niebuhr-ról. Schlesinger, Arthur, Jr.: Reinhold Niebuhr's Role in American Political Thought and Life, in: Reinhold Niebuhr. His Social and Political Thought, ed. by Kegley, Charles – Bretall, Robert, New York, The Macmillan Company, 1961, 126–149.
- Niebuhr életművéről több feldolgozás is született, talán a legjobb: Brown, Charles C.: Niebuhr and His Age: Reinhold Niebuhr's Prophetic Role and Legacy, New ed., Harrisburg, Trinity Press International, 2002.
- Részletesebben ld.: Egedy Gergely: Konzervativizmus az ezredfordulón, Budapest, Magyar Szemle Könyvek, 2001, 53–58.

- 4 Niebuhr számos műve közül a legismertebbek: *Moral Man and Immoral Society*, 1932; *Interpretation of Christian Ethics*, 1935; *The Nature and Destiny of Man*, Vol. I-II, 1941, 1943; *The Children of Light and the Children of Darkness*, 1944; *The Irony of American History*, 1952; *The Structure of Nations and Empires*, 1959.
- 5 A detroiti évek hatásához ld.: Niebuhr, Reinhold: *Intellectual Autobiography*, in: Kegley–Bretall, 4–5.
- 6 Vö.: Schlesinger, Arthur: Reinhold Niebuhr's Role, 127–128.
- 7 White, Ronald C. – Hopkins, Howard, C: *The Social Gospel. Religion and Reform in Changing America*, Temple University Press, Philadelphia, 1976.
- 8 Niebuhr, Reinhold: *Moral Man and Immoral Society*, New York–London, Charles Scribner's Sons, 1932, Introduction, xi.
- 9 Niebuhr, Reinhold: i. m. xi–xii.
- 10 Niebuhr: i. m. 91.
- 11 Niebuhr: i. m. xx. („the brutal character of the behavior of all human collectives”)
- 12 Niebuhr: i. m. xv.
- 13 A nemzetek moralitásával foglalkozó fejezetben Niebuhr az angol, a német és az amerikai külpolitika példáival kívánta igazolni állításait. Niebuhr: i. m. 83–112.
- 14 Morgenthau, Hans: *Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace*, New York, Alfred Knopf, 1948. A könyvnek azóta számos kiadása volt.
- 15 Niebuhr: i. m. xxi; 19.
- 16 Niebuhr külpolitikai felfogásához részletesebben ld.: Rosenthal, Joel H.: *Righteous Realists: Political Realism, Responsible Power and American Culture in the Nuclear Age*, Baton Rouge, Louisiana State University Press, 1991.
- 17 Beitzinger, Alfons J: *A History of American Political Thought*, New York–Toronto, Dodd, Mead and Company, 1972, 552.
- 18 A *Radical Religion* folyóirat cikkét (Autumn 1936) idézi: Schlesinger: i. m. 130–131.
- 19 Niebuhrnak ezt az írását idézi: Thompson, Kenneth: *The Political Philosophy of Reinhold Niebuhr*, in: Kegley–Bretall, 161.
- 20 Niebuhr: i. m. 8.
- 21 Bennett, John C: Reinhold Niebuhr's Social Ethics, in: Kegley and Bretall, 49.
- 22 Békés Márton: *Az amerikai neokonzervativizmus. Egy kisiklott ellenforradalom*. Budapest, Századvég, 2008, 254. A „keresztény realizmus” fogalmát Niebuhr maga is használta.
- 23 „Az amerikai történelem iróniája” című könyvében Niebuhr *expressis verbis* is utal John Adamsra, aki szerinte igen jól megértette az „emberi állapotot”. Ld. Niebuhr, Reinhold: *The Irony of American History*, New York, Charles Scribner's Sons, 1952, 21. John Adams felfogásához részletesebben ld.: Egedy Gergely: *Az amerikai konzervativizmus gyökerei: A Föderalista és John Adams*, Magyar Szemle, 2008. február, 18–40.
- 24 Niebuhr, Reinhold: *The Nature and Destiny of Man*, (Introduction by R. Lovin) Louisville, John Knox Press, 1996, Vol.I, (Human Nature) 1–15.
- 25 Niebuhr: *Intellectual Autobiography*, 10.
- 26 Niebuhr: i. m. 12.
- 27 Niebuhr: i. m. 15.
- 28 Williams, Daniel: Niebuhr and Liberalism, in: Kegley–Bretall, 194.
- 29 Niebuhr: *Moral Man*... xxi. („... liberal Christianity has given itself to the illusion that all social relations are being brought progressively under 'the law of Christ'.”)
- 30 Niebuhr, Reinhold: *The Children of Light and the Children of Darkness*, London, Nisbet and Company, 1945, 12. (If democracy is to survive, it must find a more adequate cultural basis than the philosophy which has informed the building of the bourgeois world.”)
- 31 Niebuhr: i. m. 10.
- 32 Niebuhr: i. m. 122.
- 33 Niebuhr: i. m. 123.
- 34 Niebuhr: i. m. 12–13.
- 35 Niebuhr: i. m. 20.
- 36 Niebuhr: i. m. 35.
- 37 „A Vindication of Democracy and a Critique of Its Traditional Defenders” (*The Children of Light and the Children of Darkness*)
- 38 Niebuhr: i. m. 14. („we may well indicate the moral cynics, who know no law beyond their own will and interest, by a scriptural designation, as 'children of this world', or 'children of darkness'. Those who believe that self-interest should be brought under the discipline of a higher law may then be termed 'the children of light'”)
- 39 Niebuhr: i. m. 15. („they understand the power of self-interest”)
- 40 Beitzinger: i. m. 560–561.
- 41 Niebuhr: i. m. 46; 58.
- 42 Niebuhr: i. m. 18–19. („...all the various schools agreed in rejecting the Christian doctrine of original sin”)
- 43 Niebuhr: i. m. 21.
- 44 Niebuhr: i. m. 19. („this sober and true view of the human situation”)
- 45 Niebuhr: i. m. 23.
- 46 A cikket idézi: Beitzinger: i. m. 562. (Russell Kirk a XX. század második felének egyik legtekintélyesebb amerikai konzervatív gondolkodója volt.)

Az új magyar polgári törvénykönyvről – jobbító szándékú észrevételekkel

(A Kodifikációs Főbizottság javaslata – 2012)

(*A Kodifikációs Főbizottsági Javaslata jogcíme*) A Kormány 1129/2010 (VI. 10) határozatával, Vékás Lajos akadémikus elnökletével létre hozta a *Polgári Jogi Kodifikációs Szerkesztőbizottságot* és az *Operatív Szakmai Bizottságot*. A Kormányhatározat értelmében az előbbinek a feladata az elvi kérdésekben történő állásfoglalás, valamint az Operatív Szakmai Bizottság által előterjesztett javaslatok elfogadása és azok összhangjának biztosítása. A másodiknak a feladata az elvi kérdések kidolgozása és a szövegtervezetek előkészítése. A Kormányhatározat korszerű, Magyarország európai uniós tagságból származó kötelezettségeknek megfelelő, a külföldi, nemkülönben hazai jogtudomány és joggyakorlat (jogalkalmazás) eredményeit hasznosító, a civilizisztika alaptörvényének szerepét betölteni képes törvény megalkotását tűzte ki céljául. Az új kódex szabályozási tárgykörét a *személyi és vagyoni magánjogi viszonyok* képezik, célja pedig, hogy növelje a *jobbiztonságot*, megkönnyítse a jogalkalmazók és a jogkeresők eligazodását a természetes és jogi személyek *mellérendeltségi* viszonyait szabályozó joganyagban. (Ld. pl. Az Új Polgári Törvénykönyv Bizottsági Javaslata magyarázatokkal. Szerk. Vékás Lajos és munkatársa, Gárdos Péter, Complex Kiadó, Budapest, 2012, 15–20. old. A megelőző, magyarázatok nélküli változatot ld. in: Az Új Polgári Törvénykönyv, Complex, Wolters Cluwer csoport, Budapest, 2009.)

Az Új Ptk. közzétételére 2012. február 15-én került sor, a Kodifikációs Főbizottság javaslata szerinti megszüvegezésben.

(*A Javaslata szerkezete és rendszere*) Az **első könyv** a *Bevezető rendelkezéseket* tartalmazza (1.1-1-6. paragrafusok). Tartalmazza – szabályozza a törvény célját, az értelmezési alapelvet, a jóhiszeműség és tisztesség elvét, az elvárható magatartás elvét és a felróhatóságot, a joggal való visszaélés tilalmát és a bírósági utat. A törvény célja, hogy a *mellérendeltség* és egyenjogúság elve szerint szabályozza a személyek alapvető *vagyoni* és *személyi* viszonyait. A jogok gyakorlása és a kötelezettségek teljesítése során a felek a *jóhiszeműség* és a *tisztesség* követelményének megfelelően kötelesek eljárni. Az *elvárhatósági* és *felróhatósági* elv szerint, ha a törvény más követelményt nem támaszt, a polgári jogi viszonyokban úgy kell eljárni, ahogy az *az adott helyzetben általában elvárható*. E törvényt Magyarország *alkotmányos rendjével összhangban kell értelmezni*. E törvényben biztosított jogok érvényesítése – ha a törvény másként nem rendelkezik – bírósági útra tartozik.

A **második könyv** az *ember mint jogalany* címet nyerte el, vagyis, tartalmában a természetes személyek *jog- és cselekvőképességét* szabályozza, továbbá a *személyiségi jogokat* (2:1- 2:55 paragrafusok). Ebben kiemelhetőnek tartom a személyiségi jogok általános védelmére vonatkozó rendelkezést. E szerint mindenkinek joga van ahhoz, hogy a törvény, és mások jogainak korlátai között személyiségét szabadon érvényesíthesse, és hogy abban őt senki ne gátolja. Ugyanakkor az emberi méltóságot és az abból fakadó személyiségi jogokat mindenki köteles tiszteletben tartani. /(2:42 (1),(2)/. Helyeselhetően, az Új Ptk.

nevesíti a személyiségi jogokat, tehát azokat a jogosultságokat, amelyeket a polgári jogi doktrína „személyhez tapadóaknak”, a személyiségtől elválaszthatatlannak, elvben nem forgalomképes javaknak tart. Tehát azokat, amelyeknek megsértése, lelki és testi fájdalmak okozása miatt sérelem, v. fájdalomdíjjal (pénzbeli kárpótlással) (2:51), vagy más megfelelő szankcióval (sérelemmegállapítás, abbahagyási kötelezettség) jár, továbbá amennyiben a személyiségi sérelem anyagi kárral járt, vagyoni jellegű kártérítéssel, a kártérítési jog szabályaival összhangban (2:51, 2:53). A személyiségi jogok sérelmét jelenti különösen: a) az *élet*, a *testi épség* és az *egészség* megsértése; b) a *személyes szabadság*, a *magánélet*, a *magánlakás* megsértése; c) a személy *hátrányos megkülönböztetése*; d) a *becsület* és a *jóhírnév* megsértése; e) a *magántitokhoz* és a *személyes adatok* védelméhez való jog megsértése; f) a *névviseléshez való jog* megsértése; g) a *képmáshoz* és *hangfelvételhez* való jog megsértése. A személyhez tapadó *szerzői* és *iparjogi* jogosultságokra az új Ptk. szerint a Ptk. szabályait kell alkalmazni, amennyiben az erre vonatkozó külön törvények másként nem rendelkeznek. (2:55). A személyiségi jogok nevesítéséhez tartozik még a *kegyeleti jog* (2:50), valamint a *közéleti szereplő* személyiségi joga (2:44). Habár a szabadság oltalmába általában is belefér (2: 43/1), *hiányolom* az indokolatlanul büntetőjogi marasztalást szenvedett személyekre vonatkozó nemvagyoni kárpótlást érintő rendelkezést, azaz ennek az esetnek, jelentőségénél fogva, szükséges külön nevesítését. Hasonlóképpen hiányzik a *sajtósérelem* nevesítése, annak ellenére, hogy „befefér” az általános, jóhírnévre vonatkozó rendelkezésbe (2: 43 d, 2:45). Helyeselhetők a *levéltitok*, *hivatásbeli titok*, az *elektronikus hírközlési titok* és az *üzleti titok* oltalmára vonatkozó rendelkezések. (2: 46/1).

A **harmadik könyv** tartalmazza a **jogi személyre** vonatkozó rendelkezéseket. A jogi személy *jogképes*, tehát *jogai* és *kötelezettségei* lehetnek (3:1). A jogi személy kötelezettségeiért *saját vagyonával* köteles helytállni, elvben alapítói vagy tagjai nem felelősek, kivéve, ha a tag, vagy alapító *korlátolt felelősségével visszaélt* (3:2). A jogi személyekre vonatkozó általános szabályokat kell alkalmazni, amennyiben a törvény az egyes jogi személy típusokkal kapcsolatban eltérően nem rendelkezik (3:3/1). Ha jogszabály nem jogi személy jellegű szervezeteket polgári jogi jogalanyisággal ruház fel, e jogalanyokra a jogi személyek általános szabályait kell alkalmazni (3:3/3). A Ptk. előírja a *jogi személy létesítésének szabadságát* (3:4). A jogi személyt a *létesítési okirat* hozza létre, melynek tartalmaznia kell a jogi személy nevét, székhelyét, célját és tevékenységét a létesítő személy vagy személyek nevét, lakóhelyét vagy székhelyét, a vagyoni hozzájárulásokat és vezető tisztségviselőjét (3:5). A jogi személyek *nyilvántartásba vétele* kötelező (3:11-3:13). Jogi személy nyilvántartásba való jogerős bejegyzése után a létesítő okirat érvénytelenségére nem lehet hivatkozni. (3:13/2). Következnek a jogi személyek tagjainak és alapítóinak *döntéshozatali jogára* (3:14-3:17), majd az ügyvezetésre vonatkozó rendelkezések, továbbá a vezető tisztségviselővel szemben fennálló követelmények és kizáró okok (3:18, 3:19). A jogi személy irányításával kapcsolatos olyan döntések meghozatalára, amelyek nem tartoznak a tagok vagy alapítók hatáskörébe, egy vagy több vezető tisztségviselő vagy vezető tisztségviselőkből álló testület jogosult. (3:18/1). A vezető tisztségviselő ügyvezetési tevékenysége során jogi személynek okozott *károkért* a szerződésszegéssel okozott kárért való felelősség szabályai szerint felel a jogi személlyel szemben. (3:21). A jogi személy tulajdonosi ellenőrzése céljából a tagok vagy az alapítók a létesítő okiratban három tagból álló felügyelő bizottság létrehozását rendelhetik el azzal a feladattal, hogy az ügyvezetést a tagok és az alapítók érdekei megóvásának céljából ellenőrizze. (3:23). A jogi személy törvényes képviselőjét a vezető tisztségviselő látja el (3:26/1). A jogi személy feletti általa-

nos törvényességi felügyeletet a jogi személyt nyilvántartó bíróság látja el, azzal, hogy az ő törvényességi felügyelete nem terjed ki olyan ügyekre, amelyekben más bírósági vagy közigazgatási eljárásnak van helye. Ha a törvényes működés helyreállítása érdekében tett intézkedések nem vezetnek eredményre, a nyilvántartó bíróság megszünteti a jogi személyt (3:31/1,2). Jogi személy tagja, vezető tisztségviselője és felügyelőbizottsági tagjai kérhetik a bíróságtól a tagok, vagy az alapítók és a jogi személy szervei által hozott határozat hatályon kívül helyezését, ha a határozat jogszabálysértő vagy a létesítő okiratba ütközik (3:32). Az állandó könyvvizsgáló, feladatainak ellátása érdekében betekinthez a jogi személy irataiba (3:35). Következnek az átalakulási, egyesülési és szétválási szabályok. (3: 36 - 3-44), majd a jogi személy jogutód nélküli megszűnésének szabályai (3:45).

A harmadik könyv második része az *egyesület* jogállását, jogait és kötelezettségeit szabályozza (3:46-3:70). A Ptk. javaslat szavai szerint az egyesület a tagok közös, tartós, alapszabályban meghatározott céljának folyamatos megvalósítására létesített, nyilvántartott tagsággal rendelkező jogi személy. (3:46/1). Az egyesület létrehozásához alapszabály elfogadása, az alapszabály elfogadásához legalább tíz személy egybehangzó akaratnyilatkozata szükséges (3:47).

A harmadik könyv harmadik része a *gazdasági társaságok* jogállását szabályozza. (3:71-3:306). A Javaslat tehát a *Gt.-jog teljes inkorporációját* irányozza elő. Más szóval, szabályozni kívánja a gazdasági társaságok mind státusjogi, mind dinamikai (kereskedelmi szerződési) részét. Ilymódon a Bizottság az Új Ptk.-ban a magánjog és a kereskedelmi jog teljes *kodifikációs monizmusának* elvét követi.

A Főbizottság által képviselt teljes státusjogi inkorporáció elvének megfelelően, a harmadik könyv negyedik része szabályozza a *szövetkezetek* (3:307-349), ötödik része az *egyesülés* (3:350), hatodik része a *vállalatcsoport* (3:360-3-373), hetedik része pedig az *alapítványokról* szóló rendelkezéseket (3:374-3-400), majd a nyolcadik rész kurta jogszabályt tartalmaz az *állam részvételéről a polgári jogi jogviszonyokban* (3:401-3:402). Feltehető a kérdés, hogy a Ptk. a vállalatcsoportokra vonatkozó szabályjaival ilymódon „szentesíti”-e a kartellt. Ami, ha így volna, probléma (lehetne) a versenyjog szabályainak érvényesítése szemszögéből. Hiszen a kartell (mint egész gazdasági ágazatra kiterjedő cégvétel útján, vagy törvény alapján történő egyesülés, adott ágazat “egy cég kézben” tartása) kizárja a (szociális) piacgazdaságra nézve oly kívánatos (lojális) versenyt.

A **negyedik könyvet**, mely a *családi jogi* jogszabályokat tartalmazza, első részében a család oltalmát szolgáló *külön alapelvek* vezetnek be (a házasság és a család védelme, a gyermek érdekének védelme, a házastársak egyenjogúságának elve, a méltányosság és a gyengébb fél védelmének elve) (4:1-4:4). A második rész a *házasságnak*, vagyis a házasság létrejövetelének, a házasság érvénytelenségének és a házasság megszűnésének (bontás, halál) szentelt (4:5-4:23). A házasság akkor jön létre, ha az együttesen jelenlévő *férfi és nő* az anyakönyvvezető előtt személyesen kijelenti, hogy egymással házasságot köt (4:5/1). A továbbiakban a Ptk. a házastársak személyi viszonyait szabályozza, mint pl. az együttműködési kötelezettség, a közös és önálló döntési jog, a lakóhely megválasztása, a házastársak névviselése és a házassági tartás (4:5-4:33). A továbbiakban az Új Ptk. rendezi a házastársak közötti vagyoni viszonyokat, a házastársi közös vagyont és a különvagyon, a házassági vagyoni szerződést, a háztartási közös lakás használatának szabályait (4:24-4-85). Szemben a házassággal, *élettársi kapcsolat* áll fenn két olyan, házasságkötés vagy bejegyzett élettársi kapcsolat létesítése, érzelmi és gazdasági közösségben (életközösség) együtt élő személy között, akik közül egyiknek sem áll fenn mással házassági

életközössége, bejegyzett élettársi életközössége vagy élettársi kapcsolata, és akik egymással nem állnak egyenes ági rokonságban, továbbá testvéri vagy féltestvéri kapcsolatban (4:86-4:101). A negyedik rész a *bejegyzett élettársi kapcsolatot* szabályozza, amely az anyakönyvvezető előtt felnőttkorú *azonos nemű* személyek kötnek meg (4:102). Rá nézve érvényesek a házasságra vonatkozó rendelkezések (4:102), ami alól helyeseltető kivételt képeznek a névviselési, az apasági vélelemre és az örökbefogadásra vonatkozó jogszabályok. (4:103/1-3 bekezdések). Az ötödik rész a *rokonsági kapcsolatot* és az abból következő jogokat és kötelezettségeket szabályozza, ebben az egyenes ági rokonságot, az oldalági rokonságot, a leszármazáson alapuló rokonságot, továbbá az örökbefogadást. A Ptk. e része részletesen szabályozza az *apai jogállást* és az *anyai jogállást*. A gyermek oltalma céljából a törvény elfogadja az *apasági vélelmet* (*pater is est quam nuptio demonstrant*) (4:108), amely azonban helyeseltetően megdönthető (4:113). Ha az anya a fogamzás feltételezett időpontjában nem élt házassági kötelékben, gyermek apjának kell tekinteni azt a férfit, aki a gyermeket teljes hatályú elismerő nyilatkozattal a magáénak ismert el (4:110/1). Az apasági vélelem külön perben megdönthető (4:116-4:123) azon az alapon, hogy az, akit a vélelem alapján apának kell tekinteni, a gyermek anyjával a fogamzás idején nemileg nem érintkezett, vagy a körülmények alapján lehetetlen, hogy a gyermek tőle származik (4:416/1). Az *anyai jogállás* alaprendelkezése szerint a gyermek anyja az, aki megszülte (*mater certa est*) (4:124). Az *örökbefogadás* (4:128-4:153) alaprendelkezése szerint az örökbefogadás és az örökbefogadó, annak rokonai és az örökbefogadott gyermek közötti rokoni kapcsolatot létesít az örökbefogadott (kiskorú) gyermek családban történő nevelkedése érdekében (4:128/1,2). A kiskorú gyermek *szülői felügyelet* vagy *gyámság* alatt áll. A *szülői felügyeletet* a gyermek megfelelő testi, szellemi és erkölcsi fejlődésében egymással együttműködve kötelesek gyakorolni (4:155). Tartalmában a szülői felügyelet a gyermek nevének meghatározásában, a gyermek gondozásában és nevelésében, életpályájának meghatározásában, a gyermek vagyonának kezelésében, a gyermek törvényes képviseletében nyilvánul meg (4:158-4:171). A felügyeletet a szülők (megállapodásuk vagy gyámhatósági, vagy bírósági eltérő határozat alapján) közösen gyakorolják. (4:172/1, 4:175-4:201). A *rokontartás* (4:202-4:22) alapvető szabálya szerint rokonaival szemben az (személy) jogosult tartásra, aki magát önhibáján kívül nem képes eltartani és akinek tartásra kötelezhető házastársa, volt házastársa, vagy volt élettársa nincs, illetőleg tartásra nem érdemtelen (4:202/1,2). A kiskorú gyermek tartására a rokontartás szabályait kell alkalmazni, azzal, hogy kiskorú gyermeknél a rászorultságot vélelmezni kell (4:221, 4:222). A továbbtanuló nagykorú munkaképes gyermek a rászorultságon kívül is jogosult a tartásra, ha szükséges tanulmányai indokolt időn belüli folytatása érdekében (4:228/1). A hatodik rész a *gyámság* szabályait tartalmazza (4:231-4:252). Alaprendelkezés szerint az a kiskorú, aki nem áll szülői felügyelet alatt, *gyámság* alá tartozik. A törvény a gyámrendelés szabályai között megkülönbözteti a *nevezett gyámot* (akit szülői felügyeletet gyakorló szülő közokiratban vagy végintézkedésben megnevezett), vagy a *rendelt gyámot* (akit a nevezett gyám hiányában a gyámhatóság határoz meg, mint a gyámságra alkalmas hozzátartozó személyt) (4:234, 4:235), az ítéllőképes gyermek véleményének figyelembevételével (4:236).

Az **ötödik könyv** a **dologi jogi** szabályokat tartalmazza (5:1- 5:186). E könyv első része a *birtok* (5:1-5:12) intézményét szabályozza. Birtokos az, aki a dolgot sajátjaként vagy a dolog időleges birtokára jogosító jogviszony alapján hatalmában tartja (5:1/1). A birtok átruházása a dolog feletti tényleges hatalomnak, az erre irányuló megállapodás alapján való átengedésével valósul meg (5:3). A birtokot a birtokos elveszti, ha a dolog feletti tény-

leges hatalom gyakorlásával véglegesen felhagy, vagy ha a dolog birtokát más szerzi meg (5:4/1). A birtokost *birtokvédelem* illeti meg, ha birtokától jogalap nélkül megfosztják vagy birtoklásában jogalap nélkül háborítják (tilos önhatalom). A birtokost a birtokvédelem mindenivel szemben megilleti, annak kivételével, akitől a birtokot tilos önhatalommal szerezte meg (5:5/1,1,2). A birtokper tilos önhatalom esetén indítható, amelyben a birtokos az eredeti birtokállapot helyreállítását vagy a zavarás megszüntetését kérheti a bíróságtól (5:7/1). Megjegyzés: A jogösszehasonlításból és a (hagyományos) magyar polgári jogi doktrínából ismeretes, hogy a birtokperben csupán ténykérdésről dönthet a bíróság, tehát arról, mely volt a háborítást megelőző állapot. Jogi kérdésről ebben a perben rendszerint nincs szó. Kivételt képez az az eset, ha a háborított birtokos a háborítást megelőzően maga is *vi clam et precario* (tehát erőszakkal) szerezte meg birtokát. Attól, hogy a bíróság a birtokháborítási perben csupán ténykérdésekkel foglalkozik, az új Ptk. eltér, ugyanis rendelkezése szerint a bíróság a birtoklásra *való jogosultság* alapján dönt. Ha abból az általánosan elfogadott birtok-meghatározásból indulunk ki, mely szerint a birtok tényleges kapcsolat a birtokos és a birtok között, akkor nehezen kezelhető fogalom a birtoklásra való jogosultság. Más kérdés, hogy a birtoklás valamely jogcím alapján, pl. haszonbérlet és dologhasználati célból birtokba adás útján *törvényes*, jogszerű birtoknak tekinthető, míg pl., az ellopott tárgy birtoklása jogellenes, *törvényellenes*. Ugyanis ezek a jogkérdések rendszerint nem a szűkebb és szokásos értelemben vett birtokper tárgya. A második rész a *tulajdonjognak* szentelt. (5:13-5:85). A tulajdonost a tulajdonjogának tárgyán – jogszabály és mások jogai által megszabott korlátok között – teljes és kizárólagos jogi hatalom illeti meg. A tulajdonost megilleti különösen a birtoklás, a használat, a hasznosítás és a hasznok szedésének és a rendelkezés joga. Összhangban a klasszikus *jus utendi, abutendi et fruendi* triázzsal. (5:13/1,2). A tulajdonjog tárgyaiként a törvény szabályozza a dolog, az alkotórész, a tartozék, az ingatlan és a föld tulajdonjogát. (5:14-5: 18, 5:19, 5:20). A *dolog* birtokba vehető testi tárgy, mely tulajdonszerzésre alkalmas. A dologra vonatkozó szabályokat értelemszerűen kell alkalmazni a pénzre és az értékpapírokra, valamint a dolog módjára hasznosítható természeti erőkre, továbbá az állatokra, a természetüknek megfelelő törvényi eltérő jogszabályokkal összhangban (5:14/1,2). A *tulajdonjog megszerzése* átruházással (5:38-5:40), hatósági határozattal (5:41-5:42), kisajátítással (5:43), elbirtoklással (5:44-5-49) történhet. Terméken, terményen és szaporulaton, az, akinek más dologján joga van, tulajdonát az elválással (elválasztással) szerzi meg (5:50). A föld tulajdonosa megszerzi mindazoknak a dolgoknak a tulajdonjogát, amelyek utóbb váltak a föld alkotórészévé, kivéve, ha az valamely jogviszony alapján mást illet. (*Növedék*) (5:51). Gazdátlan ingó dolog tulajdonjogát megszerzi, aki a dolgot tulajdonszerzés szándékával birtokba veszi. Gazdátlan az az ingó dolog, amely még senkinek sem volt a tulajdona, vagy amelynek birtoklásával a tulajdonos a tulajdonról való lemondás szándékával felhagyott (5:52/1,2). A *találásra*, azaz talált ingó dologon való tulajdonjog szerzésére a Ptk. részletes szabályokat irányoz elő (5:54-5:64). Főszabály szerint a találó feltehetően idegen tulajdonban levő tárgyon tulajdont szerez, ha mindent megtett a dolog visszajuttatásáért, de egy éven belül, élő állat esetén három hónapon belül, az eredeti tulajdonos nem jelentkezik (5:54/1). Következnek a feldolgozás, az átalakítás, az egyesülés, a vegyülés, a hozzáépítés, az átépítés, a beépítés és ráépítés kapcsán felmerülő tulajdoni viszonyok szabályai (5:65-5:84). Aki *idegen dolog feldolgozásával* vagy *átalakításával* a maga számára jóhiszeműen új dolgot állít elő, a dolog tulajdonosának választása szerint köteles a dolog értékét megtéríteni, vagy munkája értékének megtérítése ellenében az új dolog tulajdonjogát átengedni (5:65/1). Ha több személy dolgai úgy *egyesülnek* vagy *vegyülnek*, hogy azokat csak aránytalan károso-

dás, aránytalan költsékezés árán vagy egyáltalán nem lehet szétválasztani, *közös tulajdon* keletkezik. (5:66/1). Ha a tulajdonjogra egyik fél sem tart igényt, azt értékesíteni kell, és a vételárat a jogosultak közötti tulajdonhányad arányában kell felosztani (5:67/1). Ha valaki saját anyagával jóhiszeműen a más tulajdonában levő épülethez hozzá épít, és ezzel az ingatlan értékét jelentősen növeli, az építő és az épület tulajdonosa eltérő megállapodásának hiányában közös tulajdon keletkezik (*hozzaépítés*). (5:68/1). Ha valaki idegen anyagának a felhasználásával úgy építkezik, hogy a felhasznált anyag a telek alkotórészévé válik, a beépítéssel az anyag – ha az anyag és a telek tulajdonosa eltérően nem állapodnak meg – a telek tulajdonosáé lesz. (5:69). (*Beépítés*). Nota bene, hátha az idegen anyag tulajdonosának kötelmi követelését el kellene ismerni. Különösképpen rosszhiszemű és csalárd beépítés esetén. Ha valaki anélkül, hogy erre jogosult lenne, jóhiszeműen idegen földre épít, az épület tulajdonjogát a földtulajdonos szerzi meg, köteles azonban a gazdagodását a ráépítőnek megfizetni (5:70). Szerintem jó lett volna, ha az Új Ptk. kifejezetten, argumentum a contrario, arról rendelkezett volna, hogy a rosszhiszemű ráépítő nem szerez tulajdonjogot, ráadásul kártérítési felelősséggel tartozik a “ráépített” tulajdonosnak. Az új Ptk. szerint a bíróság a földtulajdonos kérelmére a ráépítőt kötelezheti a földnek vagy – ha a föld megosztható – a föld megfelelő részének a megvásárlására. (*Ráépítés*) (5:70/1). A rosszhiszemű ráépítésre, továbbá arra az esetre, amelynél a földtulajdonos a ráépítés ellen olyan időben tiltakozott, amikor a ráépítőnek az eredeti állapot helyreállítása még nem okozott volna aránytalan kárt, a túlépítés szabályait kell megfelelően alkalmazni. (*Rosshiszemű ráépítés*) (5:71/1). Következnek a *közös tulajdon* és a *társasházi tulajdon* szabályai. (5:73-5:84). A közös tulajdon törvényi fogalom-meghatározása szerint, egy dolgon több személyt meghatározott hányadok szerint megillető tulajdon, vagyis a dolgon fennálló tulajdonjog meghatározott hányadok szerint több személyt megillette. Kétség esetén a tulajdonostársak tulajdoni hányada egyenlő (5:73/1,2). A tulajdonostársak mindegyike jogosult a dolog birtoklására és használatára, de nem a többiek lényeges jogi érdekeinek sérelmére (5:74). A közös tulajdon *védelmében* bármelyik tulajdonostárs önállóan is felléphet (5:82). A közös tulajdont, ha *osztható* a tulajdon tárgya, természetben kell megosztani, ha nem osztható, eladható és a vételár a társtulajdonosok között tulajdonosi arányokban megosztható. (Vö.: 5:83, 5:84/1-6). *Társasház* jön létre, ha az ingatlanon alapító okiratban meghatározott, műszakilag megosztott, legalább két önálló lakás vagy nem lakás célú helyiség a tulajdonostársak külön tulajdonába, a külön tulajdonként meg nem határozott épületrész, épületbe rendezés, helyiség, illetve lakás viszont a tulajdonostársak közös tulajdonába kerül. Ha a földrészlet, amelyen az épület áll, nem tartozik a közös tulajdonba, arra a tulajdonostársakat földhasználati jog illeti meg. A közös tulajdon tárgyát képező ingatlanrész hányada a külön tulajdonba tartozó lakással és helyiséggel együtt önálló ingatlan. A közös tulajdonra vonatkozó, az egyes tulajdonostársakat megillető tulajdoni hányad és a lakásra, illetve a nem lakás céljára szolgáló helyiségre vonatkozó tulajdonjog egymástól függetlenül nem ruházható át és nem terhelhető meg. A társasáhzulajdonra a közös tulajdon szabályait kell megfelelően alkalmazni (5:85/1,2,3,4,5). Eddig a *korlátlan* dologi jogokról szóló főbb rendelkezések sora. A harmadik rész a *korlátolt dologi jogokat* szabályozza (5:86-5:186). Ezek között a *zálogjogot* (5:85-5:142), a *használati jogokat*, mint földhasználat, haszonélvezet és használat, telki szolgálat, közérdekű használat szabályozása szerepel (5:143-5:162). A negyedik rész tartalmazza a *telekkönyvi* szabályokat (5:163-5:186). Alaprendelkezés szerint a *zálogjoga* alapján a zálogjogosult a követelésének biztosítására szolgáló vagyontárgyból (zálogtárgy) más követeléseket megelőző sorrendben kielégítést kereshet, ha a biztosított követelés kötelezettje (személyes kötelezett) nem teljesít (5:86).

Zálogjog alapításához zálogszerződés szükséges. Erre való tekintettel ingatlanon alapított zálogjog létrejöveteléhez ingatlan-nyilvántartásba való bejegyzés (*jelzálog*), vagy a zálogtárgy birtokának a zálogjogosult részére történő átruházása (*kézi zálog*) szükséges (5:87, 5:88). A zálogszerződésben a zálogkötelezett és a zálogjogosult zálogjognak meghatározott zálogtárgyon meghatározott követelés biztosítása céljából való alapításában állapodnak meg. Legfontosabb kötelezettségnek számít, hogy kézi zálogjog esetén a zálogkötelezett átadja a zálogjogosult részére a zálogtárgy birtokát, jelzálog esetén megadni a zálogjog bejegyzéséhez szükséges hozzájárulást (5:89 1,2 a,b). Zálogjog egy vagy több, fennálló vagy jövőbeli, feltétlen, vagy feltételes, meghatározott, vagy meghatározható összegű pénzkövetelés biztosítására alapítható (5:97). A zálogjog tárgya dolog, jog, vagy közvetelés lehet (5:100/1). A zálogjog a dolgot mindenkor alkotó részeivel, tartozékaival és hasznaival, termékeivel, terményeivel, szaporulatával együtt terheli (5:102). A zálogjogi nyilvántartás a zálogkötelezettek személyéhez kapcsolódóan tartalmazza a nem lajstromozott ingó dolgokon, jogokon és követeléseken alapított jelzálogjogokat és a törvényben meghatározott biztosítéki jogokat. A zálogjogi nyilvántartás nyilvános (5:112, 1,2). A rangsor elve szerint, ha ugyanazt a zálogtárgyat több zálogjog terheli, a kielégítési jog a zálogjogosultakat a zálogjogok alapításának sorrendjében illeti meg (5:118). A zálogjogosult kielégítési joga a zálogjoggal biztosított követelés esedékessé válásakor, a teljesítés elmulasztása esetén nyílik meg. A kielégítési jog gyakorlása a zálogjogosult választása szerint bírósági végrehajtás útján vagy bírósági végrehajtáson kívül (zálogtárgy zálogjogosult általi értékesítés, zálogtárgy tulajdonjogának a zálogjogosult által történő megszerzése útján) történhet (5:127). A *használati jogok* körében az új Ptk. részletes szabályokat tartalmaz a földhasználat (5:143), a szerződésen alapuló haszonélvezet és a használat (5:144-5:153), a jog és követelés haszonélvezetére vonatkozó különös szabályok, a használat, a szolgálat és közérdekű használat, különösképpen a telki szolgálat, közérdekű használat (5:164-5:162). A negyedik rész szabályozza a *telekkönyvet* (5:163-5:186). Jelentős változás, hogy a Ptk. nem ingatlan-nyilvántartásról szól, mint a hatályos INYT. Ennek, feltételezem, nemcsak terminológiai jelentősége van, hanem (hátha) lényeges hatásköri változást jelent. Ugyanis a magyar telekkönyvi törvényi szabályozási hagyomány szerint az ingatlanokkal kapcsolatos tényeket a kataszteri hivatal, az ingatlanon szerzett dologi jogosultságokat (tulajdon, jelzálog) a telekkönyvi bíróság, a bejegyzési elv szerint veszi számba. Itt nemcsak a jó hagyományról van szó, hanem a jó megoldásról. Arról, hogy a bíróság csupán jogszabályhoz kötött, az államigazgatás viszont a felérendelési és diszkréciós elvhez, ami elvben azt is jelentheti, hogy (utóbbi) elutasíthatja a bejegyzést, habár a bejegyzési jogcím érvényes és megfordítva. Ennél fogva a kettős evidencia különösképpen a jogok bírósági bejegyzése, jogi logikájánál fogva, nagyobb jogbiztonságot nyújt. A hatályos Inyt-ból a Ptk. helyeselhetően az ott egyébként jól megfogalmazott alapelveket inkorporálja, a *telekkönyvi nyilvánosságot*, a *közhitelességet*, az *okirati elvet*, a *bejegyzési elvet*, a *rangsor* (5: 164-5:168), a *bizalmi* (5:170), és a *teljességi elvet* (5:171) vagyis, a kataszteri adatok irányadó voltát a tények tekintetében (5:175). Az alapelvek mellett, helyeselhetően, a Ptk. inkorporálja a *bejegyzések típusait*, a bejegyzést, az előjegyzést és feljegyzést, a rangsort és a ranghelyet (5:176-5:180). Ezen kívül tartalmazza a további fontos telekkönyvi jogintézmények alaprendelkezéseit, mint a telekkönyvi *helyesbítést*, a *törlési és kiigazítási keresetet*, továbbá a *telekkönyvi elbirtoklást* (5:181-5:186). (Vö.: Szalma József, *Ingatlan-nyilvántartás – Telekkönyvi jog és eljárás*, Budapest, ELTE ÁJK, Bibliotheca Iuridica, Miscelanea, 14, 57–102. old.)

A **hatodik könyv** szabályozza a *kötelmi jogot* (6:1-6:590). Az első rész a *kötelmek közös szabályait* tartalmazza. Ezek közé tartoznak az általános rendelkezések, a kötelmek meghatározása (6:1-6:3), a jognyilatkozatok (6:4-6:10), a képviselő (6:11-6:20), az elévülés (6:21-6:25), a tartozáselismerés és az egyezség (6:26-6:27), a többalanyú kötelmek. A többalanyú kötelmek sorában egyfelől a több kötelezett a kötelemben – osztott kötelezettség, egyetemleges kötelezettség; másfelől a több jogosult a kötelemben – több jogosult osztható szolgáltatás esetén, jogosulti együttesség, a jogosultak egyetemlegessége kerültek szabályozásra (6:28-6:33). Következnek a kötelelem teljesítésére vonatkozó általános rendelkezések (6:34-6:41), beleértve a pénztartozás teljesítését, és a késedelmi kamatot (6:42-6:48). A beszámítási szabályok (6:49-6:52) nem tűnnek szokásosnak: csupán a pénztartozásra vonatkoznak, továbbá nem tartalmazzák az általánosan elfogadott alkalmazási feltételeket, melyeket korrekcióként a következőképpen fogalmaznák meg: *Beszámításra „kölcsonös, különböző jogcímen fennálló egynemű, esedékes tartozás, beszámítási kifogással vagy ellenkereseti kérelemmel indítványozva, teljesítésre marasztaló jogvitában kerül sor. E feltételekkel, beszámításra kölcsonös pénztartozás esetén is sor kerülhet.”* Szerintem át kellene értékelni a javasolt szabályokat, esetleg, kivéve a 6:51-ben foglaltakat. Következnek a teljesítés sajátos esetei, a bírósági letét, harmadik személy részéről történő teljesítés (6:53-6:57). A második rész a *szerezés általános szabályait* tartalmazza. (6:58- 6: 215). Helyeselhető, hogy a szerződési jog általános része végre nem a szerződéskötési kötelezettséggel, hanem azonnal a szerződés meghatározását (6: 58) követően, a szerződési szabadsággal kezdődik (6:59). Nekem úgy tűnik, hogy a megfogalmazás szűkre szabott, darabonként kerül kifejtésre az, mit is tartalmaz a szerződési szabadság (eme megfogalmazása). Először az fejlik ki, hogy a felek szabadon köthetnek szerződést (eddig jó) és szabadon választhatják meg a másik szerződő felet (ez is jó), de kár, hogy megáll a mondat. Majd a következő bekezdés első mondata csonkán folytatja a gondolatot, ami arról szól, hogy a felek szabadon állapíthatják meg a szerződés tartalmát, ami egyébként szintén helyes megoldás. A rendelkezés szerintem mégsem szokásos, nem teljes, sem a szerződéskötési szabadság általánosan elfogadott tartalma, sem a szerződéskötés általános korlátai szemszögéből. Fennebb hivatkozott tartalomra vonatkozó mondat után következik a különleges korlátozás, a kötelező tartalomra vonatkozó rendelkezés. Ennél szerintem helyesebb lenne akár a német, akár a francia jogban szokásos megfogalmazás: *„A szerződő felek szabadon köthetnek szerződést, de nem ellentétesen a közrenddel, kényszerítő jogszabályokkal és a jószokásokkal. Ellenkező esetben semmisek”* (Szerződési szabadság és általános korlátai). Aztán, fel lehet sorolni e szabadság közelebbi elemeit és a konkrét korlátozásokat. Véleményem szerint, a következőképpen: *„E szabadság kiterjed a szerződés nevesítésére (a szerződés típusának megválasztására), a szerződés másik felének megválasztására, a szerződés tárgyára, tartalmára és alakjára (kivéve a kötelező alaki kelléket). Tilosak a jóerkölcs (jószokás) ellenes szerződések, a forgalomképtelen tárgyra vonatkozó szerződések és e törvénykönyvben, valamint külön törvényben nevesítve, kifejezetten tiltott szerződések. A közrendsérelmes, jóerkölcs (jószokás) ellenes és tilos szerződések semmisek.”* Megjegyezhető, hogy a közrend fogalma az európai polgári jogban nem államigazgatási tartalmú, inkább alkotmányi jogi jellege van, rugalmas norma, jelenti azokat az alapvető értékeket, amelyek alapul a társadalom alkotmányos szerkezete (pl. jogállamiság, a magántulajdon tisztelete, szerződési és vállalkozási szabadság, emberi jogok, lelkiismereti szabadság stb.). A továbbiakban az új Ptk. a *szerezés megkötését és értelmezését* szabályozza (6:64-6:71). Az új Ptk. szerint, helyeselhetően, a szerződés a felek akaratának kölcsönös és egybehangzó kifejezésével jön létre. A szerződés létrejöveteléhez a feleknek a

lényeges és bármelyikük által lényegesnek minősített kérdésekben való megállapodása szükséges (6:64/1,2). Helyeselhetőek az ajánlathoz, az ajánlati kötöttséghez és elfogadáshoz fűződő rendelkezések, valamint a szerződés létrejövetelének időpontjáról és helyéről szóló rendelkezések (6:65-6:71). Ebben az is, hogy amennyiben a szerződés írásbeli alakhoz kötött, a szerződés megkötésére ajánlatot és elfogadó nyilatkozatot érvényesen írásban lehet tenni. (Talán a „*leher*” szó helyett helyesebb lenne a „*kelp*” szó). A szerződéskötési kötelezettség című fejezetben (6:72-6:74) az új Ptk. a szerződéskötési kötelezettségről szóló jogszabályi cím alatt, „elzárkózás a szerződéskötéstől gazdasági erőfölénnyel visszaélve és az előszerződés” szabályai foglalnak helyet. Nem bocsátkozván az első két rendelkezés tartalmába, a harmadiknál (előszerződés) csupán egy szisztematikus (rendszerelési) észrevétele van: feltehető a kérdés ugyanis, hogyan kerül az előszerződés a szerződéskötési kötelezettség fejezetébe, ha már az elméletben általánosan elfogadott állásfoglalás szerint az előszerződés (mely egyébként tartalmazza a szerződés fő elemeit, de hiányzik benne az ún. mellékes kikötések – rendszerint a szerződés teljesítésének módja, határideje és helye), rendszerint nem kötelező. Tehát a csupán lényeges elemeket tartalmazó előszerződés nem kötelező előzménye a végleges, teljes szerződésnek – ugyanis a felek egy időben létrehozhatják a teljes szerződést, fő és mellékes kikötésekkel egyaránt. Kötelező eleme „fázisa” a szerződésnek az előszerződés csupán a reálszerződésnél (mutuum, commodatum, pignus, vagyis, letét, zálog) van, aminek létrejövetele, a klasszikus tan szerint két („kötelező”) fázis-megvalósulásával feltételezett. Az első az előszerződés, a második az átadás, miközben az előszerződés egymagában nem hozza létre a szerződést, ehhez ugyanis szükséges még az átadás – azzal, hogy az átadás nem teljesítést jelent, mint a konszenszuális vagy a reálszerződéseken túlmenő egyéb formális szerződéseknél, hanem a szerződés megkötését. Hiányosnak tartom azt, hogy az új Ptk. az előszerződés típusai közül csak egyet szabályoz, azt, amelyik a lényeges elemeket tartalmazza (az osztrák jogban ismert Punktation, a magyar jogban pontozat – Szladits, MTJ által is ismert változat). Szerintem helyes és jó lenne a másik (pl. a svájci jogban elfogadott) típus elfogadása, amely nem tartalmazza sem a lényeges, sem a mellékes szerződési kikötéseket, csupán a szerződés feleinek, valamint típusának meghatározását. Ez a svájci jogban bevált, flexibilis, lehetővé teszi a jobbiztonságot, különösképpen a hosszú távon együttműködő üzletfelek között. Alkalmazást nyer a mezőgazdasági terményértékesítési szerződéseknél, ahol a termelő (eladó) és a megrendelő (vevő) biztosíthatják még a termény beérése előtt a terményadást, azzal, hogy a szerződés fő és mellékes elemeit később szabják meg, a terménybeérés idején, amikor is a termény mennyisége, minősége és faja ismertté válik. Ennél az előszerződés-típusnál a fő és a mellékes elemek későbbi meghatározásának hiánya esetén a szankció nem nyilvánul meg a kötelező bírói létrehozatalban, hanem csupán az (elő)szerződési (kártérítési) felelősségben, ami azt a felet terheli, aki rosszhiszeműen nem járult hozzá a teljes szerződés létrehozatalához. Ha a reálszerződés típusú előszerződés nemteljesítését az átadás hiánya fémjelzi, s ennél fogva az előszerződés nem jött létre, a teljesítés, vagyis az ilyen szerződés átadással történő megkötése (nemcsak) szerintem nem kikényszeríthető. Az átadásra kötelezett a szerződés megkötéséhez való hozzájárulása hiánya miatt csupán kártérítésre kötelezhető, pontosabban ő a szerződés elmaradása miatt beálló kárért köteles helytállni, a másik fél javára. Ennél fogva az Új Ptk. előszerződésről szóló rendelkezéseit nem tartom teljesnek, szankcióit pedig, a fennebb vázolt előszerződés típusokhoz mérten, kellőképpen árnyaltak. A továbbiakban az Új Ptk. intézkedik arról, hogy amennyiben a fél olyan ajánlati felhívást tesz, amelyben több személytől kéri az ajánlat benyújtását, azzal, hogy a beérkezett ajánlatok közül a felhívásban foglaltaknak megfelelő, legkedvezőbb

ajánlatot nyújtó ajánlattevővel köti meg a szerződést, a felhívást tevő felet szerződéskötési kötelezettség terheli (*Szerződéskötés versenyztetési eljárás* során, 6:75-6:77). A következő fejezet az *általános szerződési feltételekről* szól (6:78-6: 82). A fejezet a korábbi szabályozás-tervezethez képest jóval rövidebb és nem biztos, hogy ennél fogva jóval jobb. Tartalmazza a törvényi fogalom-meghatározást (6:78), valamint az általános feltételek szerződéses tartalomává válását (6:79). A fogalom-meghatározás értelmében általános szerződési feltételnek minősül az a szerződési feltétel, amelyet az alkalmazója több szerződés megkötése céljából egyoldalúan, a másik fél közreműködése nélkül előre meghatározott, és amelyeket a felek egyidejűen nem tárgyaltak meg. Az új Ptk. törvényi jogszabálya meghatározza az általános feltétel rendeltetését is, mely szerint „az általános szerződési feltétel akkor válik a szerződés részévé, ha alkalmazója lehetővé tette, hogy a másik fél annak tartalmát a szerződéskötést megelőzően megismerje, és ha azt a másik fél elfogadta.” Szerintem mindkét megfogalmazás vitatható. Először is, ha már definícióról van szó, jó lett volna, ha az új Ptk. törvény-tervezet a fogalom-meghatározásában utalna a feltételek üzletkötési jellegére, vagyis arra, hogy e feltételek az üzleti tevékenység, azaz a szolgáltatás feltételeiről szól. Vagyis, milyen szolgáltatást nyújt az általános üzletkötési feltételeket megszabó vállalkozó (pl. a biztosító adott fakultatív biztosítási válfajon belül mely kockázatokot vállal, melyeket zár ki, és milyen biztosítási áron, hasonlóképpen, a vasúti társaság, vagy a lakossági víz- vagy áramszolgáltató). Az általános üzletkötési feltételek rendeltetése minden jogrendszerben azonos, nevezetesen, az, hogy ezek szerves részévé válnak adott fogyasztóval, vevővel, stb. megkötött egyes szerződésnek. A problematikus az, minek alapján. Az új Ptk. szerint annak alapján, hogy a fogyasztó (ténylegesen) megismerte az üzletkötési feltételeket és egyet értett velük. Ha így lenne, nem is kellenének az üzletkötési feltételek. Más országokban ez másként van, vagyis az üzletkötési feltételek ex lege (a törvény alapján) válnak szerves részévé a szerződésnek. Természetesen, ha a feltételek nyilvánosak és ily módon megismerhetők. Szankciók tekintetében, hiányzanak a korábbi Ptk.-rendeletek, melyek helyesek voltak és arról szóltak, hogy az általános üzletkötési feltételek, ha a megfogalmazójuk monopóliummal való visszaélés miatt méltánytalanok, azok bírói úton megtámadhatók és megsemmisíthetőek, a fogyasztó, vagy más érdekelt magánszemély indítványozása – bírósághoz benyújtott kereseti kérelme alapján, mindenkiel szemben érvényes hatállyal. Az új Ptk. igaz, előírja a tisztességtelen általános szerződéssel kapcsolatos közérdekű keresetet (6:106). Ez azonban más, mint a magánjogi kereset, amit itt hiányolok. A közérdekű kereset oka a tisztességtelen verseny minősítését tartalmazó szerződési feltétel, semmisség iránti megtámadásukra pedig nem magánszemély, hanem közérdeket képviselő jogalany jogosult, mint ügyész, az alapvető jogok biztosja, a miniszter, államigazgatási szerv stb. /6:106/1, a), b), c)/. Az Új Ptk. 6:106/2 bekezdése értelmében (csupán) a közérdekű semmisségi kereset esetén válik a bíróság által semmissé nyilvánított szerződési feltétel erga omnes hatályúvá. Vannak, más országokban, olyan szabályok is, melyek az egyoldalú üzletkötési feltételeket önkormányzati jóváhagyással lehet meghozni, különösen a közüzemi szolgáltatások (víz-, gáz, áram-, vasúti és közúti személyszállítási szolgáltatás) esetén. Ez esetben is, bírósági kontroll alá esnek, azaz perelhetők, semmisségük megállapítása céljából. A következő fejezet az elektronikus úton történő szerződéskötés közös szabályairól szól (6:83-6:86). A szerződés értelmezéséről szóló fejezetben (6:87-6:8), nézetem szerint hiányzanak a klasszikus, minden Ptk.-ban szokásos elvi rendelkezések, melyek a rendelkező részt nem választják el a szankcióktól. (Szankciókra nézve ld. Új Ptk. 6:96-6: 108.). Ennél fogva következhetett be, hogy az Új Ptk. egy helyen szabályozza a semmis és megtámadható szerződések jogkövetkezményeit,

vagyis az akarathibás – megtámadható – és a kényszerítő jogszabályok megszegéséből eredő – semmisségi – szankciókat. Véleményem szerint a kérdéses jogszabályok a következőben foglalhatók össze: „1. A szerződést a felek egyetértő akarata szerint kell értelmezni. (Akarati elv) 2. Felek egyetértő értelmezése hiányában, a bírói értelmezés során, a szerződési nyilatkozatot kell figyelembe venni. (Nyilatkozati elv). 3. A titkos fenntartásnak nincs hatálya. (Nyilatkozati elv). (Vö. Új Ptk. 6:93. szakaszával.) 4. Az ingyenes szerződéseket a kötelezett javára kell értelmezni, oly módon, hogy őt az értelmezett szolgáltatás kevésbé terhelje. 5. A visszerthes szerződések értelmezésénél a kölcsönös szolgáltatások értékegyenlőségének elvéből kell kiindulni. Külön törvényi jogszabály szabja meg, mely esetben von magával az értékegyenlőségi elv megszegése jogi következményeket. Ezek: a felén túli sérelem, uzsora, megváltozott körülmények, kellék- és jogszavatosság. 6. A kereskedelmi (gazdaság, vállalkozói) szerződések értelmezése során a visszerhesség vélelmét, továbbá a szerződési rendelkezéseknek a kereskedelmekben szokásos, általánosan elfogadott jelentéstartalmát kell figyelembe venni.” 7. A formális (írásbeli) szerződésnél figyelembe kell venni a szerződés alakjának jellegét (pl. mint lényeges v. jogkeletkeztető alaki kelléket, vagy mint bizonyítási formát az egyébként szóbeli szerződés esetén), a szerződés célzott joghatását, az értelmezett szerződési rendelkezés rendeltetését, helyét a szerződési rendelkezések sorában, valamint a rendelkezés nyelvi, logikai és jogi jelentéstartalmát. 8. A szerződési rendelkezések címei csupán adott rendelkezés szerződési rendszerben foglalt helyére utalnak, ennél fogva nincs szabályozási hatályuk. 9. A szerződés téves nevesítésének nincs hatálya, ebben a tekintetben mérvadó a szerződés tartalmából következő szerződéstípus.” (Utóbbi értelmezési szabály-javaslatom a hagyományos falsa demonstratio non nocet elvét követi. Például, ha felek ajándékozásnak nevezik szerződésüket, de a szerződés tartalmában az „ajándékozott” dologért árat szabnak meg, akkor ez valójában adásvétel és rá a visszerthes, nem pedig az ingyenes szabályokat kell alkalmazni.) „10. Összetett szerződés esetén, amikor a felek egy szerződésben több szerződéstípus elemeit kötik ki, vagy több szerződést kötnek meg, a szerződés értelmezésénél a felérendelt (domináns, döntő) szerződés rendelkezéseit kell elsőként figyelembe venni.” Pl. a panziószerződésnél jelen vannak a szállásbérlet és az adásvétel (étkezési ellátás) elemei, „domináns” a szállásbérlet. (Abszorpció elmélet).

Szerintem problematikus, vagy vitatható a *fiduciáris jogügyletekre* vonatkozó (általános) semmisségi rendelkezés. (6:100). Elsősorban, az európai Ptk.-kban a fiduciáris hitelbiztosítókat, különösképpen általános semmisségi szankciókkal sújtva, nem szabályozzák. Ebből, a szabályozási hiányból a doktrína és a nemzeti bírói praxisok nem vonják le, általánosságban a semmisséget, pontosabban a fiduciárius jogügyletek semmisségét. A fiduciáris hitelbiztosítéki átruházás érvénye vagy érvénytelensége ugyanis, az általános semmisségi szabályokból következik. Amennyiben a fiduciárius jogügylet közrendszerű, akkor semmis. Vegyünk egy egyszerű példát: ha a fiduciáris tulajdon-átruházás tárgya ekvivalens a biztosított hitel értékével, akkor jóhiszeműségi alapon érvényessége elfogadható. Amennyiben azonban a hitel értéke jelentősen kisebb mint a fiduciárius tulajdon, akkor a fiduciárius jogügylet semmis. Nevezetesen és különösképpen akkor, ha a hitelezett kijátszását (törvénnyel oltalmazott magánérdekének és a közérdekű jóhiszeműség elv megkerülését) célozza meg. Problematikus a definíció is, mely a fiducia esetében a vételi jog alapításának általános tilalmát irányozza elő. A fiduciárius átruházás, általánosan elfogadott fogalom-meghatározása szerint, nem más, mint egy dolog hitelbiztosítékként szolgáló ideiglenes tulajdoni átruházása, a bizalmi elv korlátozásával. E (bizalmi) korlátozás azt jelenti, hogy az ingó dolog hitelbiztosítást szolgáló tulajdonátruházás a bizalmi elv

tiszteletben tartásával, korlátozott tulajdona a hitelezőnek, aminek értelmében a fiduciáris tulajdonos az átruházott dolog felett nem rendelkezhet szabadon, mindaddig, amíg a hitel-visszaszolgáltatás nem válik esedékessé. Ugyanakkor az újabb összehasonlító tudományos jogirodalom arról szól, hogy a hitelező az átruházott (ingó) dolgon nem szerezhet tulajdont, a hitel értékén túlmenően. A jelzálogjogi szabályok analóg alkalmazásával összhangban. Példa: ha a banknak a hitelezett egy Rembrandt-festményt ad át tulajdoni hitelbiztosítékul, melynek értéke 10 millió Ft, a hitel értéke pedig mindössze 1 millió Ft – a hitel visszafizetésének esedékességének beállta nem hoz automatikus Rembrandt-bank-tulajdont, mert ez indokolatlan, méltánytalan banki nyereséghez vezetne. Ellenkező esetben, vagyis, amennyiben a bank idő előtt tulajdont szerezhetne, a bank érdeke az volna, hogy a hitelezett tartozásának kifizetése tekintetében kívánatos a késedelem, mert a hitelösszeghez képest a fiduciárius biztosíték értékének sokszorosát meghaladó (fiduciárius korlátozás nélküli) tulajdonhoz juthat. Ám, ha a fiduciáris, hitelbiztosító ingó dolog átruházási értéke ekvivalens az összhitel értékével, más a helyzet. Ergo, ennél, és egyebeként fogva, okosabb a fiduciáris jogügyleteket Ptk.-ban nem szabályozni, igen különböző tényállások alapos vizsgálata nélkül. Amennyiben netán a jogalkotó a szabályozás mellett döntene, bele kellene érteni, megfontolás céljából, a fiduciáris jogügyletek rendkívül terjedelmes és hasznosítható (német, francia, osztrák) tudományos doktrínájának konzultációját. Nemkülönben, a római jogi fiducia cum creditore contracta irodalmát.

Az Új Ptk. **hetedik könyve** az öröklési jog (7:1- 7:53), **nyolcadik könyve** a záró rendelkezéseket tartalmazza. Utóbbi első részében az értelmező rendelkezéseket tartalmazza (8:1- 8:3), második részében az EU jogának megfeleléséről szól (8:4), harmadik részében pedig a hatálybalépésről szól (8:5).

(A Javaslat társadalmi és jogi jelentősége) Az Új magyar Ptk. 2012. évi Bizottsági javaslata kódex jellegű, tehát felöleli a polgári jog egészét. Egy ilyen kódex megalkotása – a mai és hagyományos magyar polgári jog értékeinek figyelembevételével, rendkívüli szakmai és tudományos teljesítmény. A kódex-javaslat egészében szemlélve, a legmagasabb, modern európai és magyar doktrína és praxis alkotta mércéknek is megfelel. Persze, egyes részleteiben, érdemes még rajta dolgozni. Ugyanakkor, szerintem meggondolandó, helyese a kereskedelmi jog státuszjogi (Gt.) inkorporációja. Ugyanis ez a jogösszehasonlításban, de különösképpen a magyar rendszerváltó jogban változásoknak volt kitéve. Egyébként a kereskedelmi jog státuszjogi része a fontosabb európai kodifikációkban nem foglal helyet (mint pl. a német, francia, osztrák stb.) jogrendszerekben. Ezekben az országokban ugyanis külön kereskedelmi törvények vannak érvényben. Persze, szervesen kapcsolódva a Ptk.-khoz. Igaz, kivételt képez a svájci Kt. és a holland Ptk., ahol a PTK, azaz a Kt. tartalmazza a kereskedelmi státuszjogot is. Más megítélés alá tartozik a kereskedelmi szerződések (tehát a kereskedelmi jog ún. dinamikus részének) inkorporálása a Kódexbe. Ez elfogadható, hazai és jogösszehasonlítási szempontból is. Kérdés azonban, hogy az egyes még nem kiforrott kereskedelmi szerződéseknek (pl. factoring) van-e létjogosultsága az egyébként csupán stabil, már kialakult jogintézményeket felvevő Kódexben.

Az egészségi állapot mint a (területi) fejlettség eredmény-indikátora

*„Az egészség a korona az ember fején,
de csak a beteg láthatja meg azt.”
(Egyiptomi közmondás)*

*„Az egészség a legnagyobb kincs.”
(VERGILIUS)*

(Bevezetés) Dolgozatom¹ célja, hogy bemutassam a hazánkat is magába foglaló kelet-közép-európai térség² egyik legnagyobb humán problémáját. Véleményem szerint a térség egyik legjelentősebb humán jellegű problémája a férfiak magas idő előtti halandósága. Természetesen rengeteg egyéb társadalmi és gazdasági probléma lelhető fel a térségben, mint pl. a szegénység, a „dolgozó szegények” problémája³, a munkanélküliség, a jövedelemegyenlőtlenségek, a társadalmi és gazdasági válságjelenségek, a korrupció, a társadalmi kirekesztés és a drogok. Ezek viszont mind-mind olyan faktorok, amelyek hatással bírnak az egészségi állapotra, egyértelműen rombolják azt. Így véleményem szerint a halandóság mértéke – különösen az idő előtti – eredményindikátorként való alkalmazása teljesen releváns.

Dolgozomban a kelet-közép-európai férfi halandóságot kívánom egyfajta térségi fejlettségi mutatóként alkalmazni. Ezen cél érdekében elsőként beazonosítom a speciális, erre a térségre jellemző mortalitási krízis főbb folyamatait, jellemzőit, aztán ismertetem a halandósággal kapcsolatos alapvető társadalmi-gazdasági és területi elméleteket. Végül, matematikai-statisztikai módszerek segítségével kívánom bemutatni a térségbeli férfi mortalitás társadalmi, gazdasági és területi egyenlőtlenségeit.

(Alapfelvetések) De lássuk, hogy mit is jelent az egészség, az egészségi állapot? A fogalom összetettségének, komplexitásának kifejezésére legyen itt két forrás, melyeket alapfelvetésként is alkalmazok.

„Schopenhauer szerint „Az egészség nem minden, de egészség nélkül minden semmi.” A mondás egy finom filozófiai paradoxon, hisz azzal kezdi, hogy az egészség nem minden. És valóban nem minden, hanem a mindennél is több, maga a „lét-teljesség”, az egészség. Az egészség angol neve is a teljességre utal (hale = egészséges, teljes, heal = egészségessé, teljessé tesz, health = testi - lelki teljesség, jólét szavak mind a hal = teljes, egész óangol töről fakadnak). Az egészség tehát először is nem egyszerűen a betegség hiánya, hanem több és más, a környezeti-testi-lelki harmónia és kiegyensúlyozottság dinamikus állapota. Így érthető, hogy maga az egészségügyi rendszer csupán 10%-ban felelős egy emberi közösség komplex egészségi állapotáért, 90% a környezeti hatások, az életmód, az embertermelés társadalmi folyamatainak bonyolult interakciója.” (OLÁH et al. 2006: 15. oldal)

„A modern orvoslás bio-pszicho-szociális szemlélete értelmében az egészség fogalma nem csupán a testi egészséget jelenti, hanem azt, hogy a három rendszer, a szociális, a pszichológiai és az élettani állandó, folyamatos kölcsönhatásban van egymással. Az elmúlt

évszázad hatalmas technikai eredményein alapuló bio-medikális orvosi szemlélet hajlamos elfelejtkezni erről az összefüggésről, annak ellenére, hogy a társadalom egészségét tudományosan csak ilyen megközelítésben vizsgálhatjuk, és a hatékony beavatkozás alapja is ez a szemlélet.” (KOPP–SKRABSKI 2001: 1. oldal)

A komplexitásból következik, hogy az egészség – gazdaság közötti összefüggés ok-okozati, de kétirányú is egyben: az egyén egészsége befolyásolja társadalmi-gazdasági helyzetét, de az utóbbi szintén befolyásoló tényezőként hat az egészségre. Az is evidens, hogy nem kizárólag az egészség határozza meg a gazdasági helyzetet, hiszen ebben az esetben a rossz egészségi állapot mindenképpen maga után vonná többek között a társadalmi hierarchiában betöltött alacsonyabb pozíciót, a szociális kirekesztettséget, a nem megfelelő munkát vagy éppen a munkanélküliséget, a deprivált lakókörnyezetet, az alacsony társadalmi tőkét. Ugyanakkor valószínű, hogy például a munkaerőpiacon az egészséges emberek előnyt élveznek a betegekkel szemben: a betegek kisebb eséllyel találnak képességeiknek és elképzeléseiknek megfelelő munkát. A földrajzi szempontból eltérő megbetegedési és halálozási adatok viszont arra engednek következtetni, hogy (hacsak nem feltételezzük, hogy létezik egyfajta szelektív migráció, amely az egészséges embereket mind a „jó”, míg a betegeket mind a „rossz” halálozási adatokkal jellemzett régiókba irányítaná) a szociális-gazdasági környezet is jelentős mértékben hozzájárul az egészségi állapot minőségéhez. (GKI 2003, MARMOT–WILKINSON 1999)

Az egészségi állapotban megjelenő egyenlőtlenség esetében „soha nem csupán területi vagy csak társadalmi különbségekről, hanem társadalmi-területi különbségekről van szó.” (Jones-Moon [1987] ismerteti UZZOLI 2004) Ugyanakkor különbséget kell tennünk két fogalom között: egészség-eltérés és egészség-egyenlőtlenség. Az egészség-eltérés esetében egyedül a biológiai okokra visszavezethető különbségeket értjük (pl. a férfiak és a nők közötti élethossz-különbségek), addig az egészség-egyenlőtlenségek alatt a társadalmi okok által eredményezett többlethalandóságot azonosítjuk. Az Európai WHO régió 50 országában a nők és férfiak várható élettartama közötti eltérés Izlandon a legkisebb (4 év), a legnagyobb pedig Oroszországban (13 év). Ha feltételezzük, hogy Izlandon a nemek között megfigyelhető eltérés kizárólag biológiai eredetű, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy az orosz férfiak még további 9 évet vesztenek nem-biológiai, azaz társadalmi okokra visszavezethetően. (VITRAI et al. 2008)

Feltevésém szerint a külső társadalmi-gazdasági környezet térségi egyenlőtlensége alapvető fontosságú napjainkban az egészségi állapot tekintetében, és így, erre hatással van/lehet a regionális politika. Napjainkban az európai uniós főbb egészségügyi, vagy egészséggel kapcsolatos stratégiai dokumentumokban⁴ is kiemelt prioritásként jelenik meg az egészség-egyenlőtlenség kezelése.

(A kelet-közép-európai egészségparadoxon) A II. világháború után, az 1948-ban kialakuló – Európa kettéosztottságának politikai metaforájának is tartott – vasfüggöny keleti és nyugati oldalán sajátos társadalmi-gazdasági rendszer épült ki. A két tömb közötti határvonal epidemiológiai (BONCZ–SEBESTYÉN 2006), vagy más néven egészségügyi vasfüggőnyt (EC 2008) is eredményezett és eredményez napjainkban is. (!) Ma a születéskor várható élettartam a nőknél átlagosan 9, a férfiaknál pedig 13 évvel alacsonyabb az új tagállamokban, mint a régiókban. A csecsemőhalandóság esetében pedig hatszorosa a gyakorisági különbség.

A két térségben az 1960-as évekig hasonló volt a várható élettartam szintje. Az 1965–1985 közötti húszéves periódus során azonban az összes szocialista országban stagnált vagy csökkent a születéskor várható élettartam. (CORNIA–PANICCIA 2000) Az addig sem túl rózsás egészségügyi helyzetet tovább rontotta a transzformációs, az ún. adaptációs krízis.

Csakúgy, mint a gazdasági térszerkezet terén, az egészségi állapot, a halandóság területén is beszélhetünk kelet-közép-európai jellegről. A jelenség elnevezése: kelet-közép-európai egészségparadoxon. A paradoxon lényege abban áll, hogy rendkívül magas az idő előtti halálozások aránya az átalakuló országokban. Az 1980-as évek végéig a rosszabbodás Magyarországon volt a legkifejezettebb, Csehországban és Lengyelországban hamarabb megindult a javulás, míg keletebben (Oroszországban, Ukrajnában, a Balti országokban) még súlyosabb egészségi krízis alakult ki. Ezt a jelenséget nevezik kelet-közép-európai egészségparadoxonnak, mivel az egészségi állapotunk tekintetében sokkal rosszabb a helyzet ebben a régióban, mint az a gazdasági mutatók alapján várható volna.⁵ Az átalakuló közép- és kelet-európai országokra az utóbbi évtizedekben jellemző morbiditási és mortalitási krízis hátterében a legelismertebb nemzetközi kutatócsoportok eredményei szerint a lelki, magatartási tényezők szerepe alapvető. (Cornia–Paniccia [2000], Marmot [1996], [2004] ismerteti KOPP–SKRABSKI 2007) JÓZAN (2006) szerint az epidemiológiai paradoxonnak az a magyarázata, hogy a kommunista hatalomátvétel idejében a csecsemőhalandósággal és a fertőző betegségek okozta halálozásokkal kellett megküzdeni, amit kevés ráfordítással meg lehetett valósítani. Az 1960-as években manifesztálódó kardiovaszkuláris és daganatos betegségekre a kommunista diktatúra nem tudott hatékony választ adni. A jelen tapasztalatai alapján nyilvánvaló, hogy az epidemiológiai válság akkor a „szocialista” társadalom természetével inherensen összefüggő jelenség volt. DARÓCZI (2003) véleménye szerint a mélyebben rejlő okok egyrészt az előző időszakhoz köthető társadalmi-politikai földcsuszamlás és erőltetett gazdasági szerkezetváltás okozta személyes és családi megrázkódtatásokban, tragédiákban, illetve az új helyzethez való alkalmazkodás terheiben, ezek részben késleltetett, részben egyidejű hatásaiban keresendők.

(Az epidemiológiai válság főbb jellemzői, tünetei) Az egészség-paradoxon sajátosságait a következőkben lehet összefoglalni:

- a szocialista blokkon belül is eltérő trendek figyelhetők meg a halandóság terén;
- főként a munkaképes korúakat érintette, azon belül is a férfiakat;
- a keleti epidemiológiai válság fő tényezője az „elmaradt szív- és érrendszeri forradalom”, de jelentős a rákhalandóság és az „embercsinálta” halálokok hatása is;
- békeidőben történt, nem volt világszintű és regionális fertőzés vagy éhínség, sem pedig természeti katasztrófa. (CORNIA–PANICCIA 2000, MESLÉ 2002, DARÓCZI 2004a, MESLÉ 2004)

A XXI. század elejére a XX. század közepén tapasztalt északkelet-délnyugat törésvonal eltűnt, és helyette két választóvonal alakult ki Európa halandósági térképén, melyek a volt szocialista országok nyugati határánál, illetve az egykori szocialista országok és a volt Szovjetunió között húzódnak. (VARGA 2007)

(Eltérő trendek) A közép-európai régióba sorolt országok születéskor várható élettartamának trendjei az 1980-as évek végéig, tehát nagyjából a rendszerváltás időszakáig mutatnak feltűnően hasonló vonásokat. (MESLÉ 2001) A húsz-harminc éven át húzódo hanyatlást, illetve stagnálást kisebb-nagyobb javulás követte Csehországban, Magyarországon, Lengyelországban és Szlovákiában, ezzel szemben Bulgáriában és Romániában felerősödött a korábbi kedvezőtlen folyamat. A kelet-közép-európai férfiak várható élethosszai stagnáltak vagy enyhén csökkentek, míg a nők esetében e mutató enyhén növekedett. Kelet-Németországban leginkább a transzformáció idején figyelhetünk meg várható élettartam-csökkenést. A korábbi Szovjetunió országaiban a férfi élettartam élesen csök-

kent, a nőké pedig stagnált. Az 1980-as évekig mindkét régió haladt a saját, különböző történelmi pályáján. Közép-Európában a korábbi trendek folytatódtak a korai 1990-es évekig. Csehország volt az első, ahol a születéskor várható élethossz újra javulni kezdett, öt Lengyelország követte. Magyarország helyzete 1993-ban javult először, míg Románia javulása 1997-ig váratott magára. Ezzel ellentétben, a volt szovjet tagköztársaságokban a várható élethossz terén szélsőségesen ingadozó trend jelent meg 1985-től. Először 1985–87-ben – köszönhetően Gorbacsov alkoholelles kampányának – a várható élethossz hirtelen elkezdett nőni, de hamarosan visszaesett a korábbi szintre. Ez a visszafejlődés felerősödött a komoly gazdasági és társadalmi krízis következtében, a piacgazdaságra való átállás végett. Ennek eredményeképpen a férfiak várható élethossza az 1950-es évek szintjére esett vissza. (MESLÉ 2001, CASELLI et al. 2003)

(A tipikus korszerkezet) Számos szerző (MESLÉ 2001, WEIDNER–CAIN 2003, KOPP et al. 2007) felhívta a figyelmet a halandóság visszas szerkezetére: a várható élethossz válsága főként a gazdaságilag aktív korcsoportot érintette (ezen belül a férfiakat), nem pedig a különösen sérülékeny csoportokat (gyermekek, idősök). A közép-európai férfi várható élethosszcsökkenése szorosan kötődik a korspecifikus halandóság szerkezetének ritka torzulásához. 1965-ben sem a férfiak, sem a nők esetében nem volt eltérés a halandóság szerkezetében. Szignifikáns különbség van Közép-Európa és a Szovjetunió országai között, nemcsak az intenzitás tekintetében, hanem az érintett korosztályok tekintetében is: a volt szovjet tagköztársaságokban a többlethalandóság már a 20–35 korcsoportban egész magas, míg a közép-európai országokban csak a 35. életév után jelent meg. MESLÉ további tanulmányaiban (2002, 2004) vizsgálja a férfiak korspecifikus halandóságának alakulását 1965 és 2000 között, kétféle időszak alapján. Elsőként az 1965-ös év és a várható élethossz első javuló évének arányát, majd pedig a javulás évének, ill. a 2000-es év arányát ábrázolta, összevetve a javulás mértékét az egyes korosztályokban. Csehországban volt a legnagyobb a javulás mértéke, igaz a legkedvezőbb halandósági helyzet is itt volt megfigyelhető. Az 1965 és 1988 évek közötti többlethalandóság a 35–65 évesek korosztályában tapasztalható, a legnagyobb mértékű 45 éves korban, ennek értéke 30%-os többletet mutat a javuló időszakhoz képest. Magyarországon a legkedvezőtlenebb időintervallum az 1965–93 közötti időszak, a 40 éves férfiak halandósága 2,5-szer magasabb, mint a későbbi, javult időszakban. Még Romániában sem volt ilyen kedvezőtlen helyzet. Lengyelországban és Szlovákiában a legveszélyeztetettebb korosztály az 50 éveseké, itt 60-70%-kal volt kedvezőbb helyzet az 1991/1992 utáni időszakban. 50-70%-os többlethalandóság jellemezte a Balti államokat, Észtországban a 45, Lettországon az 50, Litvániában pedig a 35–45 éveseket sújtotta a legnagyobb mértékben.

(A szív- és érrendszeri, valamint a civilizációs betegségek szerepe) Több szerző (MESLÉ 2001, 2002, 2004; BOBAK–MARMOT 1996) szerint a legfontosabb különbséget kelet és nyugat között a halandóság terén a szív- és érrendszeri forradalom elmaradása okozta. CORNIA–PANICCIA (2000) a főbb halandósági okok tendenciáit vizsgálja az 1970-től 1996-ig tartó időszakban. Csehországban 1970–1980 között jelentős a többlethálózás a szív- és érrendszeri betegségek miatt, Lengyelországban és Magyarországon 1970 és 1991 között, Szlovákiában az átmenet alatt (1989–91), Romániában 1970–96, Észtországban és Lettországon 1989–94, Litvániában pedig 1980–94 között figyelhető meg ez a jelenség a férfiak körében. A nők esetében nem volt halandósági többlet Csehországban szív- és érrendszeri betegség következtében, viszont Lengyelországban, Szlovákiában, Magyarországon, Romániában, Észtországban, Lettországon és Litvániában volt.⁶

Kelet-Európában a civilizációs betegségek⁷ előfordulását is számba kell venni. Az erőszakos halálokok (mint például a közúti balesetek, az öngyilkosságok és a gyilkosságok) nem a nagy gyakoriságuk miatt érdemelnek különös figyelmet, hanem azért, mivel szoros összefüggést mutatnak a társadalmi és egyéni viselkedés módjával, amely pedig erősen függ a társadalmi berendezkedéstől és annak változásától. (DARÓCZI 2004a) A vizsgálatba bevont országok közül az összes esetében előfordult többlethalandóság ezen ok miatt az átmenet időszakában, mind a férfiak, mind pedig a nők esetében is.

Az átmenet, a transformáció folyamata olyan népességi krízissel társult, amely békeidőben az ún. ipari országokban sohasem fordult elő. A többlethalandóság mértéke az 1989–1994 időszakban kb. 2 000 000 fő volt. A különböző becslések kb. 450 000 főre teszik az alkohol- és az öngyilkosságok okozta halálozások, ill. a megnövekedett szív- és érrendszeri betegségekben elhunytak számát.⁸ (RUMINSKA-ZIMNY 1997, UNDP 1996) 1994-ben a világon csak tíz országban volt népességsökkenés, kilenc ebből volt szocialista ország – öt a volt Szovjetunió országait érintette – Fehéroroszország, Észtország, Lettország, Oroszország és Ukrajna. Emellett megemléendő Bulgária, Horvátország, Magyarország, valamint Németország is – a volt NDK miatt. (RUMINSKA-ZIMNY 1997)

(Az egészségi állapot egyenlőtlenségei) Ahhoz, hogy az egészségi állapotot komplexen tudjuk értelmezni, szükséges ismertetni a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségekhez kapcsolódó halandósági elméleteket.

Az egészségre való törekvés már az ókorban is fontos volt, nagy jelentőséggel bírt. A kulturális antropológia, a néprajz és más diszciplínák eredményei azt mutatják, hogy a régi (természetes) világkép az organikus világkép volt, a holisztikus szemléletből pedig következett az ember egészségének komplex fogalmi felfogása. Jelentős mérföldkőnek a muszlim holisztikus medicina tekinthető. A muszlimok az embert nem önálló, elhatárolt lénynek tekintették, hanem olyan „mikrokozmosznak” tartották, aki része Allahnak és a természetnek. Mindennek és mindenkinek megvan a helye az Isten által teremtett világban, és gondolataik szerint az univerzum minden alkotóelemével szakadatlanul formálja tagjait, így az embereket is. Az egyes emberek betegségei így tehát összefüggenek a körülötte lévő világ diszharmonikus mozzanataival. Al-Ghazzáli aforizmája szerint az egészség négy dologból áll: a vallás, a test, a tulajdon és a család egészsége. A tulajdon egészsége esetében már találkozhatunk az egyenlőtlenség kérdésével is. (Óvakodni a fősvénységtől, megosztani a vagyont másokkal.) Miskavajh gondolatai szerint egy igazi bölcs sohasem hagyja, hogy a külső (anyagi) világ bármely dolgai nyugtalanítsák, vagy, hogy valami miatt reménytelen-ségbe vagy túlzásokba essen. (AMBRUSNÉ 2004)

JÓZAN (1997) és KLINGER (2001) véleménye szerint a modern demográfia a halandósági különbségek feltárásával kezdődött, akkor, amikor John Graunt 1662-ben megjelentette első művét „Natural and Political Observation Made upon the Bills of Mortality”⁹ címmel. Az azóta eltelt közel 340 évben sokan és sok helyen foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy milyen társadalmi, gazdasági, kulturális és területi meghatározói vannak a halandóságnak. A műben olvasható, hogy bár a nők gyakrabban betegszenek meg, mint a férfiak, mortalitásuk mégis alacsonyabb. A nők betegségeit – vélekedik Graunt – az orvosok sikeresebben gyógyítják, illetve a férfiakra kevésbé jellemző a mértékletesség, mint a nőkre – ez az oka a két nem halandóságában fellelhető különbségnek. Graunt megfigyelései a férfi–női differencia tekintetében ma is helytálló, ehhez francia demográfusok annyit tettek hozzá, hogy a várható élettartam vonatkozásában valószínűleg legfeljebb két év a nők javára, ami biológiai okokkal magyarázható.

A legtöbbször emlegetett demográfus Robert Malthus, aki az 1798-ban megjelent könyvében („Tanulmány a népesedés törvényéről”) egy leegyszerűsített modellt fogalmazott meg. Eszerint a népesség gyorsabban képes szaporodni, mint a termelés növekedni, ez szükségszerűen halandósági katasztrófához vezet. Ez megvalósulhat éhínség, járvány vagy pusztító háború formájában. Ez a tétel már az ő idejében megdőlni látszott, főleg a születések csökkenése végett, így a halandósági katasztrófa nem következett be. (ANDORKA 2006) A 17–18. századi halandósági különbségeket ismerteti WHITEHEAD (1997). Bizonyítékot talált a halandóság társadalmi-gazdasági differenciáira az európai régiókban: az uralkodó családokban született gyermekek túlélési aránya jobb volt, mint a bécsi lakosságé. A csecsemőhalandóság mértéke az uralkodó családok esetében 106, míg a bécsiek esetében 331 jutott 1000 csecsemőre számítva. A 19. század a drámaian növekvő népességgel és két nagy társadalmi problémával szembesült: a növekvő szegénységgel és az iparosítás negatív következményeivel. Angliai példákra hivatkozva kimutatta, hogy a vidéki területen élők, ill. az alacsonyabb társadalmi státusszal rendelkezők csekélyebb élethosszt élnek meg.

Louis René Villermé (1782–1863) a halandósági különbségeket elemezte 1817–21 között a párizsi kerületekben. Kimutatta, hogy az alacsony társadalmi-gazdasági fejlettségű körzetek (aminek mérésére azon házak arányát alkalmazta, amelyek lakbérére nem szabtak ki adót) rendszeresen magasabb halandósággal rendelkeznek, mint tehetősszomszédaik. Összegzésképpen kijelentette, hogy az élet és a halál nagyon szoros kapcsolatban van a társadalmi körülményekkel. Rudolf Virchow (1821–1902) még ennél is továbbment híres közleményében: „*az orvostudomány társadalomtudomány, és a politika nem más, mint az orvostudomány nagyobb méretben.*” Virchow meg volt győződve arról, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek okozzák a megbetegedéseket, ezért ennek gyógyszere a társadalomtudomány. Gondolatai ma is fellelhetők a közegészségügyi programokban. (MACKENBACH 2006) Kiegészítve ezt a gondolatsort, ANTAL (1999) szerint is a lakosság egészségi állapotának romlása olyan társadalmi jelenség, amelynek okai a társadalom működési zava-raiban keresendők, és amelyeknek *csak tünete* az egészségtelen életmód. Igazi változást csakis az oki kezeléstől lehet várni. Az okok pedig társadalmi szintűek, ezek megoldását illúzió az egyének magatartásának megváltoztatásától remélni.

A halandóság rendszerszemléletű (gazdasági, szociológiai és demográfiai megközelítésű) leírása OMRAN (1971) tollából született meg, és az epidemiológiai átmenet elméletévé vált ismertté. Az epidemiológiai átmenet elmélete az egészség és a betegségek szerkezeti átalakulására, ezek demográfiai, gazdasági és szociológiai determinánsaira, ill. a következmények kölcsönhatásaira fókuszál. Az epidemiológiai átmenet párhuzamosan zajlott a demográfiai és technológiai átalakulással a mai fejlett országokban, és még zajlik a fejletlen társadalmakban. (1. ábra) Számos bizonyíték támasztja alá azt az átmenetet, amely során a fertőző járványokat, mint az elsődleges halálozási okokat kiszorítják a degeneratív és civilizációs betegségek. A szerző öt tételt fogalmazott meg:

- (1) Az epidemiológiai átmenet legfontosabb előfeltétele az, hogy a halandóság alapvető tényező a népességdinamikában.
- (2) Az átmenet során, hosszútávon változás áll be a halandóság és a megbetegedések szerkezetében, ahol a járványok helyét fokozatosan átveszik a degeneratív és civilizációs betegségek, mint a megbetegedések fő formái és a halálozások elsődleges okai.
- (3) Az epidemiológiai átmenet alatt a legfontosabb változások az egészség és a betegségek terén a gyermekek és a nők körében tapasztalhatók.
- (4) Az epidemiológiai átmenetet jellemző egészségi állapotok és betegségek szoros összefüggésben vannak a demográfiai és a társadalmi-gazdasági átalakulással.

- (5) A népességváltozás szerkezetének, tempójának, meghatározóinak és következményeinek jellegzetes eltérései alapján három alapmodell különböztethető meg: a klasszikus v. nyugati modell (Anglia), a felgyorsított modell (Japán) és a jelenlegi v. késleltetett modell (Afrika, Latin-Amerika).

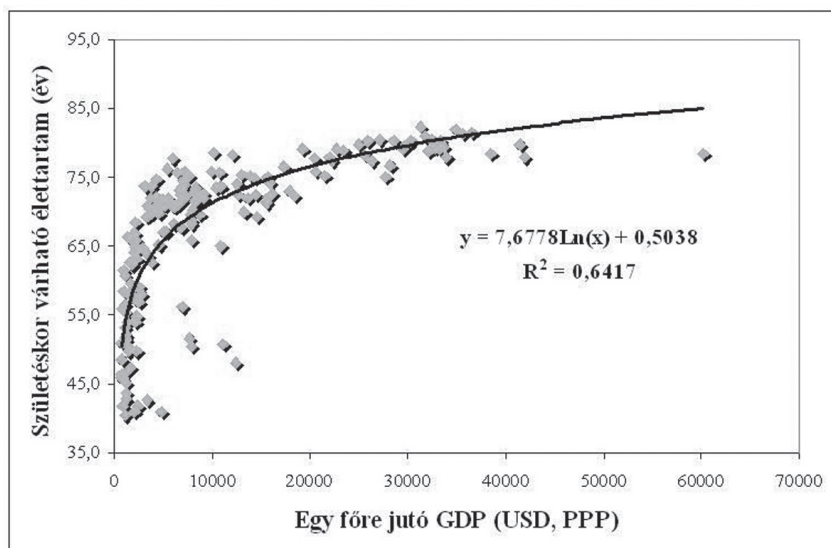
	A járványok és az éhínségek kora	A visszavonuló járványok kora	A degeneratív és a civilizációs betegségek kora	A késleltetett degeneratív betegségek kora
A halálozás mértéke	Magas, ingadozó	Fokozatosan csökkenő	További csökkenés, alacsony szinten stabilizálódik	Alacsony, koncentrált főleg az előrehaladott korúak esetében
A népességnövekedés mértéke	Megtört	Tartós, exponenciális görbét ír le	Fontos tényezője a termékenység	Stagnálás, enyhe növekedés
Születéskor várható élettartam (év)	20-40	30-50	Fokozatosan emelkedik	85 életévig konvergál
Jellemző országok	London (17. század)	Szubszaharai Afrika	Kelet-Közép-Európa országai	„Fejlett nyugat”

1. ábra: Az epidemiológiai átmenet szakaszai

forrás: OMRAN (1971) és OLSHANSKY–AULT (1986) alapján saját szerkesztés 2011

OLSHANSKY–AULT később (1986) kiegészítéssel élt a modell esetében, meghatározta a negyedik szakaszt, amely alapvetően a „kardiovaszkuláris forradalomnak” köszönhető. Ezen adalék az eredeti modell harmadik tételét módosítja, mivel az érintett korosztály az előrehaladt korúak csoportja.

A gazdasági jólét¹⁰ és az egészségi állapot globális kapcsolatát elsőként PRESTON (1975) ismertette. (2. ábra) Szerinte az egészség (a születéskor várható élettartammal mérve) és a jólét közötti kapcsolat jelentős és szoros kb. 1000 USD/fő jövedelmi szintig. Ezen szintet meghaladva a további jövedelemnövekmény nem eredményez lineáris növekedést a várható élethosszban. Megállapítása szerint 1940 és 1970 között a várható élethossz emelkedésének fele a jövedelmi szint javulásának köszönhető. A WHO (2008) és a CSDH (2008) tanulmányokban ismertetett vizsgálatok alapján az tapasztalható, hogy a Preston-görbe még napjainkban is helytálló. A nemzeti jövedelmek alacsony szintje esetében meredek a jövedelem és a várható élethossz közötti kapcsolat. Ez összhangban áll azzal, hogy a gazdasági növekedés javítja az életésélyeket és az egészségi állapotot. De két fontos megállapítást kell tenni. Elsőként, csakúgy, mint korábban, a magasabb jövedelem (5000 USD) esetében már nem számottevő a kapcsolat a születéskor várható élethosszal. Másodsor, nagy eltérések figyelhetők meg a trendvonal mentén. Számos figyelemre méltó példa található: Costa Rica, India (Kerala), Sri Lanka¹¹ – ezek a viszonylag szegény országok és államok kiváló egészségi állapottal bírnak a nagy gazdasági jólét előnyei nélkül. Ugyanakkor a magas jövedelmű, fejlett világból kiemelendő az Egyesült Államok, Luxemburg, Írország és Dánia. Ezen országok esetében jelentős elmaradást tapasztalhatunk az életésélyek tekintetében, ahhoz képest, mint amit a jövedelmi szint igazolna.

2. ábra: A Preston-görbe (2004)

forrás: alapadatok – UNDP, saját szerkesztés 2011

Az Európában lévő egészség-egyenlőtlenségek iránti aktív érdeklődés kezdete az 1980-as kiadású BLACK Report-hoz köthető, amely rávilágított az egyenlőtlenségek szélese-
désére a II. világháború utáni dekádok jóléti államainak felemelkedésével szemben. A BLACK Jelentés felhívta a figyelmet az egész Európában meglévő egészségi egyenlőtlenségekre. Az 1998-as ACHESON Jelentés szintén egy új impulzust jelentett az egyenlőtlenségek iránt Angliában és a világ más részein is. Eredményeképpen számos európai országban nagyszámú leíró adat gyűjtése és elemzése történt meg, bizonyítva az egészség-egyenlőtlenségek létét. A Black Report-tal kapcsolatban általában a brit társadalmi rétegződés menti halandóságot, ennek konklúzióit emelik ki. Itt a társadalmi helyzet meghatározására a foglalkozási és a képzettségi szinteket használják, az így kapott kategóriák¹² középkorú halandóságát elemezték 1980-ban. A legfelső és a legalsó kategóriák halandósági hányadosa (mindkét nem esetében) két és félszeres! Mindemelllett a jelentésben megjelent a területi dimenzió is: a Londont is magába foglaló déli részeken a legalacsonyabb, míg a walesi és a skót területeken a legmagasabb a halálozás mértéke.

És végül, de nem utolsósorban a Sir Douglas Black nevével fémjelzett kutatócsoport a halandóság társadalmi-gazdasági különbségeinek magyarázatára három típust különböztetett meg.

- A *szelekciós hipotézis* szerint a társadalmi pozíció és a halandóság közötti kapcsolat iránya nem a társadalmi helyzet hatása az egészségi állapotra, hanem fordítva: az egészség hat a társadalmi pozícióra.;
- A *materialista/strukturális* magyarázat szerint az alacsony társadalmi-gazdasági helyzetű személyek egészségkárosító (anyagi jellegű) életkörülményektől szenvednek, pl. a szegényes lakhatási-, kedvezőtlen munkakörülmények és az elegendő élelemhez és az egészségügyi szolgáltatásokhoz elégtelen jövedelem.;
- A *kulturális/viselkedésbeli* magyarázat szerint a halandóság társadalmi-gazdasági

különbségeinek oka a társadalmi osztályok közötti kockázati magatartás gyakoriságának különbségei, amelyek a dohányzásban, az alkoholfogyasztásban, a testmozgás hiányában és az egészségtelen táplálkozási szokásokban jelennek meg.

- A Black jelentésben első hipotézisként megjelenik az is, hogy a halandóságban megjelenő társadalmi-gazdasági különbségek nagyrészt mérési hibák miatt léteznek, de ezt VALKONEN et al. (2001) elvetik.

Az egészségi állapot tágabb, társadalmi-gazdasági környezetben való értelmezéséhez járult hozzá WILKINSON–MARMOT (2003) munkája, a „The Solid Facts”. Munkájukban azonosítják a fejlett országokban élők egészségének azon társadalmi determinánsait, amelyek közpolitikák segítségével befolyásolhatók. Ezek az alábbiak: a társadalmi gradiens, a stressz, a korai életkörülmények, a társadalmi kirekesztés, a munkakörülmények, a munkanélküliség, a társadalmi kapcsolatok, a káros szenvedélyek, az egészséges táplálkozás és a közlekedés.

Napjaink fő impulzusát az egészség-egyenlőtlenségek terén a WHO Az Egészség Társadalmi Determinánsai Bizottsága, ill. ennek munkája jelenti. A Bizottság alapfilozófiája a következő: „Az Egészség Társadalmi Determinánsai Bizottsága számára az egészség-egyenlőtlenségek csökkentése erkölcsi szükségszerűség. A társadalmi igazságtalanság nagymértékben pusztítja az embereket.” (CSDH 2008: 26. oldal) A Bizottságnak holisztikus képe van az egészség társadalmi determinánsairól, amelyek egyrészt a hatalom, a jövedelem, a javak és a szolgáltatások globális és nemzeti szintű egyenlőtlen eloszlásából adódnak. Másrészt pedig azon tisztességtelen körülményekből (pl. az egészségügyi szolgáltatásokhoz, a képzettséghez való hozzáférés, a munka és a szabadidő feltételei, az otthonok minősége, a közösségek megléte stb.), amelyekben az emberek mindennapi életüket élik. Ennek tükrében a bizottság jelentése három fő beavatkozási irányt jelöl ki.

- A mindennapi életkörülmények javítása: azon körülményeket, amelyekben az emberek születnek, felnőnek, élnek, dolgoznak és megöregednek;
- a hatalom, a pénz és az erőforrások egyenlőtlen eloszlásának csökkentése;
- a probléma felmérése, a fellépés értékelése: a tudásbázis kiterjesztése, a munkaerő képzése és a közvélemény tájékoztatása az egészség társadalmi tényezőiről.

(A pszichoszociális stressz jelentősége)

„A stressz az élet sava-borsa.”
 „A stresszmentes állapot csak a halál.”
 SELYE (1976: 34., 56. o.)

A folyamatos szorongás, a bizonytalanság, az alacsony önértékelés, a társadalmi elszigeteltség és a kedvezőtlen munkakörülmények jelentős hatással bírnak az egészségi állapotra. Ezek a pszichoszociális kockázatok felhalmozódnak az élet során és növelik a rossz mentális egészség és a korai halálozás esélyét. A hosszú ideig tartó szorongás és bizonytalanság, valamint a támogatás hiánya az élet bármely területét károsítja. Minél több ember helyezkedik el a társadalmi ranglétra alján, annál égetőbb a probléma mértéke. (WILKINSON–MARMOT 2003, MENKE et al. 2003)

Szárdí, a híres perzsa költő műveiben a helyes viselkedés részletes jellemzése mellett a testi-lelki egészség kifejtését is adta. Szerinte például a harag, a kapkodás (türelmetlenség), a lustaság, az irigység és a felfokozott vágyakozás megbetegítik az embert. Maximáiból világosan kiderül, hogy ókori elődeihez és muszlim kortársaihoz hasonlóan teljesen tisztában volt a lelki problémák egészség-romboló hatásával. (AMBRUSNÉ 2004)

Az utóbbi évtized talán legfontosabb népegészségügyi felismerése, hogy a civilizált or-

szágokban alapvető egészségügyi veszélyeztető tényező a társadalmon belüli viszonylagos szociális-gazdasági lemaradás. Ennek kitűnő illusztrációja Japán és Nagy-Britannia példája. 1970-ben, a két országban a várható élettartam és a nemzeti jövedelem szinte azonos volt. Azóta a japán társadalmon belüli iskolázottsági és jövedelmi különbségek drámaian csökkentek, és ma a legalacsonyabbak valamennyi statisztikát vezető ország közül, ezzel párhuzamosan a japán várható élettartam a világon legmagasabbá vált, ami nem magyarázható táplálkozási, egészségügyi vagy megelőzési okokkal. Ugyanezen idő alatt Angliában jelentősen nőttek a társadalmon belüli jövedelemkülönbségek, és a várható élettartam tekintetében a viszonylag rosszabb helyzetű országok közé került. (KOPP–SKRABSKI 2001)

A kelet-közép-európai helyzet értelmezéséhez megfelelő alapot ad az ún. LiViCordia tanulmány. A 70-es években a litván férfiak szív-érrendszeri halálozási mutatói nem voltak rosszabbak a svédekénél, ma pedig a középkorú litván férfiak szív- és érrendszeri halálása ötször magasabb a svédekénél. A vizsgálatban Linköping és Vilnius középkorú férfi lakosságában végeztek reprezentatív mintán igen alapos orvosi, pszichológiai vizsgálatot. Az tapasztalták, hogy a szív- és érrendszeri betegségek hagyományos rizikófaktorai nem mutatnak rosszabb jellemzőket Vilniusban, nem dohányoznak többen, a svéd férfiak szérum koleszterin szintje magasabb volt. Igen szignifikáns különbséget találtak azonban a pszichológiai jellemzők mentén, a vilnusi férfiak lényegesen depressziósabbak, sokkal inkább érzik úgy, hogy nehéz helyzetben nem számíthatnak mások segítségére, és sokkal inkább jellemzi őket a krónikus stresszállapot, az ún. vitális kimerültség állapota. Önmagában a stresszhelyzetek nem károsítják az egészséget, ha úgy érezzük, eredményesen tudunk megküzdeni a nehézségekkel, sőt ez a fejlődés, a sikerélmény alapja. A kihívások, újszerű helyzetek akkor vezetnek egészségkárosodáshoz, ha nem ismerjük a megoldás módját, ha túl sok és megoldhatatlannak tűnő nehéz helyzet elé kerülünk, ha az a társadalom, amelyben élünk, kiszámíthatatlannak, kaotikusnak, kontrollálhatatlannak tűnik. (Kristenson–Kucinskiene [2002] ismerteti KOPP–SKRABSKI 2001)

CSEPELI és szerzőtársai (2004) a piaczgazdaságra való áttérés morális és szociálpszichológiai sajátosságait vizsgálják a kelet-európai országokban (Bulgária, Magyarország, Csehország, Kelet-Németország, Oroszország), összehasonlítva a nyugati mintákkal. A kelet-európai gondolkodásban a piac úgy jelenik meg, mint egy küzdőtér, ahol egyfelől az egyéni erőfeszítés és a személyes érdem, másfelől külső tényezők harcolnak egymás ellen, és ahol az egyén képviseli a pozitív értékeket, szemben a külső és igazságtalan (vagy legalábbis nem tisztességes) viszonyokkal. Ebből a nézőpontból a gazdaságot és társadalmat áthatja a tisztességtelenség, a becstelenség, az érdemtelen siker és a gátlástanság, miközben a hétköznapi ember munkája és teljesítménye nem érdeme szerint mérettetik. Ebből pedig az következik, hogy akik gazdagok, azok nem a munkájuk és az érdemük miatt lettek azok, hanem az igazságtalan gazdasági és társadalmi körülmények miatt. Nem meglepő tehát, hogy a megváltozott körülmények sok emberben kognitív diszharmoniót¹³ idéztek elő a gazdagság és a sikeresség megítélésében. Ezek a rapid változások megzavarták az emberek társadalmi „iránytűit”. A változások mind mennyiségileg, mind minőségileg drámaiak voltak. Az átmenet előrehaladásával arányosan a sikeresség és gazdagság delegitimációja szociológiailag polarizálta a poszt-szocialista társadalmakat, aminek következtében a sikeresek és a sikertelenek, a nyertesek és a vesztesek között kognitív szakadék is képződött. Miközben a piaci viszonyok feltételei páratlan gyorsasággal és sikerrel épültek ki Kelet-Európában, ez a folyamat a lelkekben nem megnyugvást, hanem inkább diszharmoniót okozott. A tanulmány ezzel a konklúzióval fejeződik be: „Mindez pedig előrevetíti az új piaczgazdaságok fizikai és lelki kettészakítottságát.”

A kelet-közép-európai átmenet humán költségei drámaian magasabbak voltak, mint

a csupán a jövedelemkiesés mértéke. A hirtelen és rosszul menedzselt munkaerő-piaci változások (a munkahelyek bizonytalansága, a csökkenő bérek, a munkanélküliség), az elszegényedés, a növekvő egyenlőtlenségek és a közjavak súlyos eróziója (a jogrend, az oktatás és az egészségügy területén) jelentősen növelték a pszichoszociális stressz mértékét. Mindezen változások éreztették hatásukat a családi életben is, növelve a válások, az erőszakos cselekmények (bűnözés, gyilkosság, öngyilkosság) számát, a migrációt. A társadalmi-gazdasági átmenet munkaerő-piaci viszonyosságait hatékonyan kezelték néhány esetben az ún. proaktív politikák: a megfelelő tempójú szerkezetátalakítás, a foglalkoztatás és az önfoglalkoztatás támogatása tréningek segítségével, közmunkák stb. Jó példa erre Csehország aktív hozzáállása, ahol nagymértékű állami támogatás jellemezte a kkv-szektor fejlesztését. (RUMINSKA-ZIMNY 1997, CORNIA-PANICCIA 2000)

KOPP és SKRABSKI (2001, 2003, 2005) egyéni és közös tanulmányainak eredményei alapján még közelebb kerülhetünk a kelet-közép-európai paradoxon megértéséhez. Elemzéseik szerint a viszonylag rosszabb szociális-gazdasági helyzet nem önmagában, hanem a depressziós tünetegyüttes közvetítésével eredményez magasabb megbetegedési arányokat. Tehát nem önmagában a nehéz szociális helyzet, hanem a viszonylagos lemaradás szubjektív átélése a leglényegesebb egészségügyi veszélyeztető tényező. Ha valakinek nincs gépkocsija, és emiatt úgy érzi, hogy lemaradt, hogy családjának nem tud megfelelő feltételeket teremteni, akkor ez a lelkiállapot az, ami fokozza mind a lelki, mind a testi egészség romlását. Vizsgálataik eredményei azt jelentik, hogy a szociális-gazdasági lemaradás és az egészségi állapot közötti igen szoros összefüggés nagyrészt a depressziós tünetegyüttes súlyosságán keresztül érvényesül. A depressziós tünetegyüttes változása szorosan összefügg a társadalmi-gazdasági folyamatokkal. Alapfeltételezésük, hogy a hirtelen társadalmi átalakulás fokozódó depressziós jelenségekkel (anómia, tanult tehetetlenség, vitális kimerültség, az élet értelmébe vetett hit csökkenése) és a társadalmi kohézió csökkenésével párosul.¹⁴ További vizsgálataik során nemi megbontásban elemezték a társadalmi tökeváltozók¹⁵ hatását az egészségi állapotra, a középkorú halandóságra. Fontos megállapításuk, hogy a két nem esetében különböznek a halálozással kapcsolatos rizikó- és védőfaktorok. A férfiaknál a versengő attitűd kockázati tényező, a bizalmatlanság is nagyobb kockázatot jelent, de a vallásgyakorlás nem védőfaktor. A nők esetében a közösségi hatékonyság a kölcsönösséggel együtt, valamint a vallásgyakorlás és a civil szervezetekben való részvétel jelentős védőfaktorok. Az együttműködés a nők között a férfiak számára is védőfaktort jelent, amelyet a nők között tapasztalható kölcsönösség és a férfiak halálozási arányai között fennálló negatív összefüggés bizonyít. Érdekes eredmény, hogy miközben a versengő attitűd ugyanúgy jellemzi a nőket, mint a férfiakat, ez nem áll szignifikáns kapcsolatban a középkorú nők halálozásával. További fontos eredmény (házastársak esetében) az ellenkező nem társadalmi-gazdasági helyzete, képzettsége alapvetően határozza meg párja halandósági esélyeit, a jobban képzett nők védőfaktort jelentenek a férfiak számára is.

A drámai mértékű férfi halandóság-többlet magyarázatához jelentős többletinformációt szolgáltat Marmot (2004), aki az angol közalkalmazottak halandóságát vizsgálta. Az a közalkalmazott, aki diplomával rendelkezik, annak várható élethossza 78 év, míg az alapfokú végzettséggel rendelkező közalkalmazotté csak 68 év. Vizsgálatai alapján arra a következtetésre jutott, hogy az önkárosító magatartás-formák önmagukban nem magyarázzák e különbségeket, a viszonylagos lemaradás nagyon fontos szereppel bír. Ezt a jelenséget elnevezte státusz-szindrómának. Az állatvilágban is megjelenik ez a jelenség: a hím páviának esetében is ugyanolyan koronária-elváltozások jelennek meg, ha a pávián helyzete megváltozik a dominancia-sorrendben. (KOPP-SKRABSKI 2001)

(Területi egyenlőtlenségek az egészségi állapot terén) Az egészségben fellelhető egyenlőtlenségek magyarázatára számos, demográfiai, szociológiai, gazdasági, területi stb. megközelítés született. Jelen esetben egyrészt a területi szintekhez kötődő egyenlőtlenségeket, másrészt pedig a társadalmi-gazdasági jellemzők mentén végbemenő differenciálódásokat ismertetem.

A magyar szakirodalom bő forrásokkal rendelkezik az egészségi helyzet térbeli differenciáltságának elemzésében. KLINGER (2006a) a kistérségek standardizált halandósági hányadosait (SHH) vizsgálta elhelyezkedésük, dinamikájuk, a kistérségek korszerkezete és haláluki struktúrája szerint. A legmagasabb halálozási arányok az ország két területén találhatók: Északkelet- és Délnyugat-Magyarországon. A legkedvezőbb helyzetben mindkét nem esetében az északnyugati országrész mutatkozik, de a férfiakat illetően a fővárostól nyugatra elhelyezkedő kistérségek is alacsony halandósági hányadossal jellemezhető összefüggő területet képeznek. A nagyobb városokat magukba foglaló kistérségekben általában alacsonyabb a halandóság mértéke. A szerző tanulmányának második részében (2006b) számos társadalmi-gazdasági tartalmú mutatóval veti össze a kistérségek SHH értékeit. A korrelációanalízis eredménye szerint negatív kapcsolat van a kistérségi komplex fejlettségi mutató¹⁶ (KFM), az átlagos osztályszám és a jövedelem-mutatók esetében; míg pozitív összefüggés jellemzi a tartós munkanélküliség, a roma lakosság aránya, a közgyógyyszer-ellátásban részesülők aránya és a halandósági mutató kapcsolatát. VARGA (2006) regresszióanalízis segítségével határozta meg a halandóságra ható társadalmi-gazdasági jellemzőket. Az igen magas megmagyarázási aránnyal rendelkező modellben a képzettség, a népsűrűség, a jövedelmi szint és a városi népesség mutatók összefüggése eredményezte a legnagyobb mértékben a halandósági szintet. VARGA (2007) további vizsgálatában nemeként megoszlásban is ismerteti a várható élethossz területi, ill. társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeit. A nők esetében az ezer főre jutó adózók aránya magyarázza az egészségi mutató differenciáltságát igen kis mértékben. A férfiak esetében a képzettségnek, az infrastrukturális ellátottságnak és a népsűrűségnek van jelentős magyarázó szerepe, kétszer akkora mértékben (60,5%). VARGA további igen fontos információt közöl a korcsoport szerinti halandóság összefüggésében: az életkor növekedésével egyre szorosabbá válik a halandóság és a befolyásoló tényezők közötti kapcsolat.¹⁷ SKRABSKI (2003) szintén kistérségi szinten végzett elemzésében a társadalmi tőke, a gazdasági-társadalmi helyzet és a középkorú halálozás összefüggérendszerét ismerteti. Vizsgálataiban ismét megjelenik a nemenkénti eltérő magyarázóerő, ugyanaz a tendencia figyelhető meg, mint amit VARGA eredményei (2007) esetében láthattunk. Vizsgálati eredményként két különböző minta fedezhető fel a középkorú halandóság magyarázatában: az iskolázottság és jövedelem által meghatározott fejlettebb térségekben a bizalom, az együttműködés és a részvétel a civil szervezetekben jelennek meg, mint hatékony védőfaktorok. Másrészt a közösségi hatékonyság és kölcsönösség a kevésbé iskolázott, kisebb jövedelmű térségekben jelent egészségi védőhálót. A közösségi hatékonyság és kölcsönösség részben pótolni képes a kistérség alulképzettségéből és alacsonyabb kereseti lehetőségeiből származó egészségi hátrányt.

A területi fejlődés és az egészségi állapot (a születéskor várható élettartam) talán egyik legkomplexebb modelljét ismerteti CSITE-NÉMETH (2007a). Eredményeik szerint a férfiak és a nők születéskor várható átlagos élettartamát részben azonos tényezők befolyásolják: a kistérségek fejlődési centrumoktól, övezetektől való távolsága, a kistérségek településszerkezete, az iskolázottság és a roma népesség aránya. A fejlesztéspolitika a magyar férfiak meglehetősen rossz várható élettartamát a romák szegregációjának csökkentésével, az iskolázottsági szint, valamint a gazdasági aktivitás emelésével, munkahelyteremtéssel,

a vállalkozásalapítás és -működtetés feltételeinek javításával tudja növelni. A nők esetében a magyarázóerő szintén alacsony, ami a szerzők szerint utalhat arra, hogy a várható élethossz a női életminőséget nem mutatja ki megfelelően. A válások, ill. a civil szervezetek arányának hatásmechanizmusa viszont eltér a nők esetében (ami jellemzően a nagyvárosias, illetve aprófalvas kistérségekben haladja meg az országos átlagot), s itt hat a várható élethossz csökkenésének irányába.

QUESTE et al. (2002) tanulmányukban a német körzet-szintű (NUTS3) standardizált halandósági ráták társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeit vették górcső alá. A szerzők megállapítása szerint a térségi halandóságot legjobban kifejező társadalmi-gazdasági indikátor a munkanélküliség, de jelentős többletinformációt jelent a képzettség, a tartományi besorolás és a földrajzi hosszúság is. A legmagasabb halandóság a volt NDK tartományokat, ill. a Ruhr-vidéket jellemzi, míg a legkedvezőbb megyék Baden-Württembergben és Bajorország nyugati részén találhatóak. A keleti államokban jellemző többlethalandóságot történelmi okokkal magyarázzák.

GROENEWEGEN et al. (2003) elemzésükben a holland egészségi állapotot kórházi körzetek mentén vizsgálják, szocioökonómiai, életstílus- és egészségügyi ellátás-változók tükrében. A szerzők output indikátorként a nemenkénti születéskor várható élethossz mellett az egészségben várhatóan eltöltött évek számát (HLE – születéskor, ill. 65 év felett) is vizsgálják. A HLE a férfiak esetében északon csúcsosodik ki főleg, a nők esetében pedig sokkal szétszórtabb a kép. A magyarázatot a férfiak esetében az alacsony képzettség és a dohányosok aránya (a születéskor várható HLE esetében), ill. az alkoholbetegségben szenvedők aránya, valamint a munkanélküliség szolgáltat. (65 év fölött.) A nők esetében a születéskor várható egészségben eltölthető élethosszt a jövedelmi helyzet, a munkanélküliség és az alacsony képzettség magyarázza, 65 év fölött pedig az alacsony képzettség. Igen alacsony erejű magyarázat lelhető fel mindkét esetben (21-32%-ig), valamint megjegyzendő, hogy az egészségi ellátás mutatói nem jelennek meg magyarázó tényezőként. Szintén Hollandia halandóságában fellelhető térségi egyenlőtlenségeket világítják meg MACKENBACH és társai (1991). A Hollandiában fellelhető stabil (de konvergáló) déli halálózási többlet mögött részben kulturális, részben pedig társadalmi-gazdasági sajátosságok figyelhetők meg. A déli régiókban igen magas a katolikusok aránya, amely olyan negatív sajátossággként jelenik meg a halandóság magyarázatában, amely a több évben is elvégzett magyarázó (regressziós) modellben a legnagyobb súllyal bír. A magyarázatot a szerzők szerint a katolikusok életmódja adja, a tanulmányban a dohányzást tartják olyan közvetítő – életstílus – faktornak, ami eredményezi a katolikusok között észlelhető magasabb halandóságot. A szerzők szerint a Belgiumban fellelhető flamand-vallon kulturális nyelvi különbségek eltérő halandósági pályát (vallon többlettel) is jeleznek.

MACKENBACH–LOOMAN (1994) az európai régiók (az Egyesült Királyság, Németország, Dánia, Belgium, Franciaország, Görögország, Írország, Olaszország, Luxemburg, Portugália, Spanyolország, Hollandia NUTS2 térségei) halandósági egyenlőtlenségeit magyarázó modellt állítottak össze. A regressziós modellben három változócsoporthoz emeltek be: az életszínvonal (egy főre jutó GDP, személygépkocsik aránya, munkanélküliség), az ún. „háttértényezők” (népsűrűség, mezőgazdasági és ipari foglalkoztatás), valamint az országok azonosítására alkalmazott dummy változók. Az életszínvonal-mutatók (ezek közül is a munkanélküliség) pozitív, halandóságot csökkentő hatása csak a háttértényezők bevonása után érzékelhető. Az egyes országokban elvégzett regressziós elemzések eltérő életszínvonal-hatásokat eredményeztek, az Egyesült Királyságban a legerősebb a kapcsolat, míg Olaszországban nincs egyáltalán szignifikáns, értékelhető eredmény.

Spanyolország halandósági térszerkezetét ismerteti BENACH–YAUSI tanulmánya. (1999) A kistérségi szinten elvégzett vizsgálat a halandóságot két (faktoranalízis segítségével létrehozott) deprivációs index segítségével magyarázta. Az elsőben a munkanélküliség, az írástudatlanság és a társadalmi osztály-változó sűrűsödik, a másodikban pedig a túlsúlyfoltosság mutatója (azon háztartások aránya, ahol egy szobára több mint egy fő jut), az alacsony munkanélküliség és szintén az alacsony képzettség társul. A halandóság szoros kapcsolatot mutat a két deprivációs indexszel, az idő előtt elhunytak aránya a második, a 65 éven túl meghaltak aránya pedig az első indexszel mutatott szorosabb kapcsolatot. Az index alapján a többlethalandóság mértéke is meghatározásra került, amely többlet főleg a déli régiókban található. Ugyancsak a spanyol egészségi egyenlőtlenségekről tájékoztat GUTIÉRREZ-FISAC (2000) és társainak tanulmánya. Az egészség-egyenlőtlenség kifejezésére a rokkantságmentes várható élethossz alkalmazták a szerzők, mely mértékének fő eredményezői szintén a munkanélküliség és az írástudatlanság, ill. a dohányosok aránya. Ezen egészség-indikátor térségi megoszlása az észak-nyugati térségek esetében kedvező. BORELL–ARIAS (1995) elemzése a katalán fővárosban fellelhető differenciákat azonosítja többféle egészségi mutató alapján. Mindhárom egészségi mutató (halálozási ráta, elvesztett potenciális életevek, várható élettartam) esetén igen szoros és szignifikáns a kapcsolat a társadalmi-gazdasági jellemzőkkel. (Írástudatlanság, munkanélküliség, átlagos havi telefonköltségek, személygépkocsi teljesítménye és kora, földárak és lakásárak.) A kedvezőbb kerületi egészségi állapot jobb társadalmi-gazdasági jellemzőkkel párosul. A legerősebb védőfaktor a képzettség, valamint a férfiak esetében jelentősebbek a kapcsolatok. A legkedvezőtlenebb barcelonai kerületek a déli, ill. a keleti részen találhatók.

KALEDIENE–PETRAUSKIENE (2000) vizsgálata a litván várható élethossz térbeli sajátosságairól ad tájékoztatást. A társadalmi-gazdasági átmenet tükrében elvégzett elemzés megállapítja, hogy a várható élettartam-csökkenés Litvánia összes régióját érintette, de a térszerkezet stabil maradt. A nemzetközi trendekhez igazodva a fővárosban, ill. a nagyobb városokban a legmagasabb a várható élettartam, míg a kedvezőtlenebb helyzet a társadalmilag és gazdaságilag elmaradott vidéki térségekben jellemző. A regionális egyenlőtlenségek a férfiak esetében a külső okok, a nők esetében pedig a kardiovaszkuláris betegségek okozta halálozásokra vezethetők vissza. A várható élethossz egyenlőtlenségei az urbanizáció, a képzettség és a családi állapot összefüggéseivel magyarázhatók, míg az egészségügyi erőforrások, a munkanélküliség és az egyéb gazdasági jellemzők nem mutatnak szignifikáns kapcsolatot. Fontos megjegyezni a tbc (mint társadalmi betegség¹⁸) növekvő szerepét, ami egyes térségekben már riasztó mértéket ért el, mind a városi, mind pedig a vidéki térségekben. (Lithuanian HDR 1998, Lithuanian HDR 1999) Lettország halandósági sajátossága szoros összefüggést mutat az ország etnikai megoszlásával, az országban élő közel 30 százaléknyi orosz kisebbség várható élethossza alacsonyabb, mint a letteké; viszont utóbbiak esetében magasabb a mortalitási ráta, köszönhető az idősebb korszerkezetnek. (Latvia HDR 1997) Észtországban is megjelenik az etnikai differencia, 1989–2006 között az észt férfiak várható élethossza 2,06 évvel nőtt, míg a nem észt állampolgároké (akik többsége szintén orosz) 0,46 évvel csökkent. (Estonian HDR 2008)

A Szlovákiában meglévő, az egészségi állapothoz köthető társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségekre világít rá GINTER és szerzőtársa (2007). A férfiak várható élethossza, daganatok okozta halandósága, ill. a nők kardiovaszkuláris betegségek okozta halálózása szorosan követi a főbb társadalmi-gazdasági és ökológiai jellemzők alapján kialakított klaszterek fejlettségi sorrendjét. A legjobb jellemzőkkel Pozsonyban és az egyéb nagyvárosokban (Kassa, Besztercebánya, Zólyom, Trencsén, Nyitra, Zsolna, Nagyszombat)

találkozhatunk, a legkedvezőtlenebb helyzet a déli és a keleti járásokban figyelhető meg. HULÁNSKÁ et al. (2007) viszont a cigány kisebbség térségi arányaira vezetik vissza az előnytelen egészségi állapotot. ROSICOVA et al. (2009) a szlovákiai járások mortalitásában fellelhető társadalmi-gazdasági és etnikai különbségek kimutatására töreksenek. A férfiak standardizált halandóságát csak a képzettség és a munkanélküliség magyarázza, a jövedelmi helyzet és a cigány népesség aránya nem kerül be a magyarázó változók közé. Véleményem szerint ennek magyarázata az lehet, hogy mivel a cigány népesség aránya igen megbízható kapcsolatban áll mind a munkanélküliséggel, mind pedig a képzettségi változóval, ezen szocioökonómiai jellemzők kiszűrjük az etnikumra utaló változót.

Csehországban szintén a társadalmi-gazdasági mutatók alapján kialakított klaszterek mentén elemzi a mortalitást SPIJKER (2004). Alacsony halandóság a főbb városokban, központokban jellemző, ahol a magas képzettség alacsony munkanélküliséggel jár. Magas mortalitás elsődlegesen azokban a városokban jellemző, ahol a gazdasági profil kapcsolódik a nehéziparhoz (szén- és ásványi anyag-bányászat, szénen alapuló nehézipar). Az alacsony képzettség alapjellemező ezekben a térségekben, de magas jövedelemszint is előfordul, ill. a szekunder szektorban (főleg a könnyűiparban) foglalkoztatott nők magas aránya is. A legmagasabb várható élethossz Prágát jellemzi, a legalacsonyabb pedig Észak-Bohémia, ill. Ostravát.

DARÓCZI (2004b) az európai országok születéskor várható élethosszait vizsgálja regresszióelemzés segítségével. Nemenként és kor szerinti megoszlás szerint (születéskor, ill. 65 éves korban várható élettartam) is különböző modelleket állít fel a szerző. A férfiak születéskor várható élethosszát az egy főre jutó logaritmizált GNP és a jövedelemegyenlőtlenség interpretálja. Minél nagyobb a gazdasági teljesítmény és alacsonyabb a jövedelmek szóródása, annál magasabb a várható élethossz. Az idős férfiak várható élethosszát csupán egy mutató magyarázza, az pedig a GNP/fő. A női halandóság területi különbségeit magyarázó változók összetettebbek. Szintén szerepel az egy főre jutó GNP és a jövedelemegyenlőtlenség determinánsként, valamint ez utóbbival azonos erővel bír az ezer főre jutó orvosok száma is. Ez utóbbi aláhúzza az egészségügyi ellátás pozitív szerepét az életesélyek javításában, másrészt alátámasztja azt, hogy ennek előnyét elsősorban a nők élvezik. A női népesség 65 éves korban várható élettartamában az eltérések az ország gazdasági fejlettségével, a nők dohányzási szokásaival és az orvosok népességre vetített számával magyarázható. A regressziós egyenletek igen nagy hatásfokkal jellemzik a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek hatását, az R^2 80 százalék közelében van. A negatív irányú eltérés a hipotetikus trendfelülettől minden esetben érinti Oroszországot, Fehéroroszországot, valamint Magyarországot; míg pozitív eltérés jellemzi a nők esetében Franciaországot és Lengyelországot, a férfiak esetében pedig Bulgáriát, Svédországot és Észtországot. Az elemzés ugyan nem emeli ki a logaritmizált GNP alkalmazásának magyarázatát; ez a csökkenő határhaszon kifejezése, vagyis a fejlettebb országokban már az élethossz és a gazdasági fejlettség kapcsolata már nem lineárisan növekvő, hanem az egyre csökkenő mértékű növekedés a meghatározó. WILKINSON (1994) kimutatta, hogy a magas jövedelmű országokban a szociális különbségek alakítják a halálzási arányokat.

LEYLAND (2004) ill. WOODS és társai (2005) a Brit-szigeteken meglévő területi egyenlőtlenségeket ismertetik. Előbbi az idő előtti halandóság mértékének változását ismerteti Anglia, Wales és Skócia térségeiben 1979-1998 között, megállapítva, hogy az összes régióban csökkent a halandóság, de a különbség stabil maradt. A többlethalandóság főleg Skóciát, Északkelet- és Északnyugat-Angliát érinti. Utóbbi szerzők csak Angliát és Walest elemezték: ezen térségen belül a várható élethossz világos észak-déli tengelyt

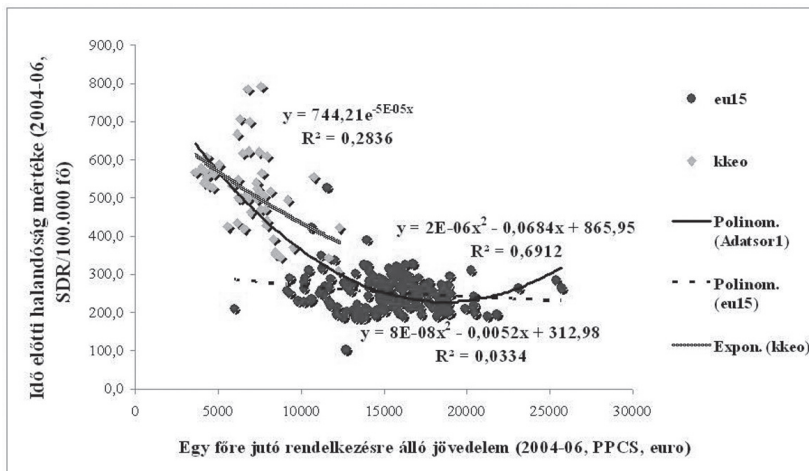
mutat. Kedvezőnek mondható Délnyugat-, Délkelet- és Kelet-Anglia, köztes értéket vesz fel London, Wales, Nyugat- és Kelet-Midlands, valamint Yorkshire és Humber. A legkedvezőtlenebb értékek a korábban is említett Északkelet- és Északnyugat-Anglia. A várható élethossz egyenlenségeit a 75 év alatti halandóság befolyásolja minden térségben. A vizsgálat szerint a születéskor várható élettartam térbeli eloszlását az anyagi depriváció magyarázza szinte teljes mértékben.

Az egészség tehát – hasonlóan a fejlődés/fejlettség fogalompárosához – többdimenziós fogalom, egyenlőtlen a térben, társadalmi-gazdasági környezetben értelmezhető, vagyis a fejlettséghez köthető. Ezért úgy gondolom, hogy megfelelő eredménymutatója a térbeli fejlettségnek, főképp Kelet-Közép-Európában. De miért éppen a férfi halandóság? A státusz szindróma, ill. a társadalmi-gazdasági hatásokra adott válaszok egyértelműen kimutatják, hogy a férfiak sokkal érzékenyebbek a változásokra, mint a nők – ezen eredmények karakteresen jelennek meg a főbb szakirodalmi vizsgálatokban.

(Főbb egyenlőtlenségi tendenciák az idő előtti halandóság mentén) A legelterjedtebb egészségi állapot – társadalmi-gazdasági fejlettség vizsgálatot a várható élettartam és a GDP/fő kapcsolatának összevetése jelenti. Ezzel összhangban – bár kissé módosítva – a jövedelmi helyzet és a férfiak idő előtti halandóságának kapcsolatát ismertetem. A vizsgált európai térségre jellemző jövedelmi helyzet, ill. az ehhez kapcsolódó regionális férfi halandóság igen nagy hatásfokkal írható le egy másodfokú polinom függvény segítségével. Viszont az is látható, hogy a két entitás (az EU15 és a kelet-közép-európai régiók csoportja) jövedelmi fejlettsége, ill. az ehhez kapcsolódó halandósági helyzet eltérő trendekkel írható le. (3. ábra)

Összeurópai szinten a Preston-görbéhez hasonló eredményt kapunk: a kedvezőbb jövedelmi helyzet alacsonyabb idő előtti halandóság-arányt eredményez. Ezen belül a kelet-közép-európai térségre jellemző trendvonal igen meredek (ami igen nagy szóródással párosul), majd az EU15 régióin keresztül ez a meredekség tovább csökken (egyre csökkenőbb mértékben) egészen a 18 500 eurós jövedelmi pozícióig, majd onnan enyhe mértékű növekedés figyelhető meg. 10 000 eurónyi jövedelem környéke az a fordulópont, ahol a halandóság már kedvezőbb értéket vesz fel. A növekvő trendet olyan magas jövedelmű térségek eredményezik, mint pl. Luxemburg, Belső-London, Bréma, Hamburg, Felső-Bajorország és Ile de France. A trendvonaltól való negatív eltérés Kelet-Közép-Európában főképp a magyar régiók, a balti térségek és a lengyel Lódz esetében jelentős, az EU15-ben pedig az Azori-szigetek, Madeira, Jón-szigetek és a francia Nord-Pas-de-Calais esetén kedvezőtlenebb az egészségi állapot a gazdasági fejlettséghez viszonyítva. Ha viszont a két térséget külön elemezzük, akkor visszaköszön a WILKINSON (1994) által ismertett egészségi állapot – jövedelem reláció (nyilvánvalóan itt nem országokról van szó): a fejlődő régiók esetében az egészségi állapot a jövedelem növekedésével egyre kedvezőbb, míg a fejlett régiókban az egyenlőtlenségek a meghatározóak. Az egészség vasfüggöny keleti felén lévő Szlovénia és Prága belesimul a nyugati régiók adatsorába, olyan szomszédok társaságába kerül, mint Dánia, a portugál Algvare, vagy éppen Észak- és Nyugat-Finnország.

(A regionális halandósági krízis magyarázata) A következő elemzésben a kelet-közép-európai idő előtti férfi halálozás regionális szinten értelmezett kauzális modelljét kívánom bemutatni. Az elemzés első részében az idő előtti halandóság és a térbeli elhelyezkedés, valamint a regionális fejlettség alapmutatói közötti összefüggések kimutatására töreksem, a minél jobb magyarázóerővel bíró modell kidolgozását tűzöm ki célként. A második vizsgálat során pedig azt kívánom megvizsgálni, hogy a kidolgozott modell eredményei mennyiben felelnek meg a

3. ábra: Az idő előtti férfi halandóság és a gazdasági helyzet kapcsolata¹⁹
forrás: alapadatok – Eurostat, saját számítás, szerkesztés 2011

hagyományos regionális társadalmi-gazdasági fejlettség térségi megoszlásának, ill. azt, hogy kik a relatív nyertesek/vesztesek a halandósági krízis térségi megoszlásában.

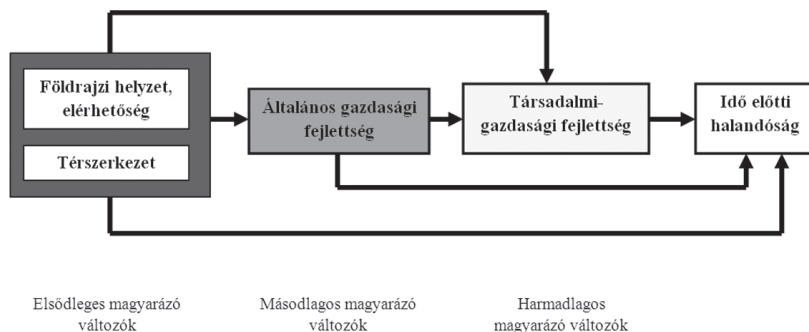
A vizsgálatba vont térség az egészségparadoxon által érintett kelet-közép-európai régió-csoport: Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Szlovénia, Románia, ill. a volt NDK NUTS2 régiói. Bulgária adatai nem érhetőek el regionális szinten (vagy a halandóság, vagy pedig az azt magyarázó változók), így kimaradt az elemzésből.

A halandóságot az Eurostat által publikált 65 év alatti férfiak standardizált halandósági rátája fejezi ki. A regionális fejlettség mutatóit a képzettségi, jövedelmi, gazdasági és foglalkoztatási; míg a térségi szerkezet, elhelyezkedés indikátorait a közúti távolság, a vidékiség, ill. a regionális koncentráció mutatói jelentik. (Lásd az 1. táblázatban.) A társadalmi-gazdasági hatásokat közvetítő társadalmi tőke-, ill. stresszindikátorok nem érhetőek el összehasonlítható formában, az European Social Survey keretén belül található ugyan regionális szintű adat, de ezek vagy eltérő időpontra vonatkozik, vagy pedig a vizsgálat szempontjából túlságosan friss.

Hipotézisek: elképzelésem szerint a térségi elhelyezkedés és a térszerkezet befolyásolja az általános gazdasági fejlettséget, az pedig a halandóságra közvetlenül ható társadalmi-gazdasági fejlettségi tényezőket. Áttételes hatások is feltételezhetőek, az elérhetőség és a térszerkezet ugyanúgy hatással vannak a társadalmi-gazdasági folyamatokra, ill. magára az idő előtti férfi halandóságra is.²⁰ (4. ábra)

Térségi szerkezet, elhelyezkedés esetében:

- *A pentagon területől való közúti távolság:* a kelet-nyugati relációk kifejezésére az adott régió Európa innovatív központjától való közúti távolságot alkalmazom, minél nagyobb a távolság, annál nagyobb az idő előtti halandóság mértéke.
- *A legnagyobb városban élők aránya:* a feltevés meghatározása előtt ki kell térni ezen mutató „háttérre”: az Európa 2000+, de főképp az Európai Területfejlesztési Perspektíva

4. ábra: A halandóságot magyarázó útmodell sémája

forrás: saját szerkesztés, 2011

tér ki az európai térség egyenlőtlenségeire, amelyekre többek között a válasz a városhálózat kiegyensúlyozott fejlesztése, ill. a policentrikus városhálózat kialakítása. Az indikátor ezen elgondolás mentén keletkezett, tehát az intraregionális (régión belüli) egyenlőtlenségeket hivatott kifejezni. Mivel NUTS2 szinten eltérő területi közigazgatási szintekkel találkozhatunk, ez igencsak megnehezíti a hipotézis megalkotását. (Pl. míg Prága és Berlin önálló (város)régió esetében 100% körüli, addig Szlovénia esetében a mutató értéke 22%.) Mégis, elgondolásom szerint minél nagyobb az egyenlőtlenség mértéke, annál nagyobb a halálózás mértéke²¹;

Általános regionális gazdasági fejlettség:

- *Termelékenység*: minél nagyobb a regionális gazdaság teljesítőképessége, a termelékenység mértéke, annál alacsonyabb a halandóság szintje;
- *Egy foglalkoztatottra jutó eltartott*: minél nagyobb az eltartási teher, annál magasabb a férfiak idő előtti halálózási aránya;
- *A primer szektor hozzáadott érték-aránya*: minél fejlettebb a gazdasági szerkezet (erre a primer szektor alacsony részaránya utal), annál kisebb a halálózás aránya.

Társadalmi-gazdasági fejlettség:

- *Rendelkezésre álló háztartási jövedelem*: minél nagyobb a jövedelmi szint²², annál kisebb az idő előtti elhunyt férfiak aránya;
- *Foglalkoztatás-koncentráció*: abban a környezetben, ahol magas a társadalmi részvétel, ott alacsonyabb a halandóság mértéke;
- *Közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya*: minél képzetesebb a népesség, annál alacsonyabb a férfiak halálózási aránya.

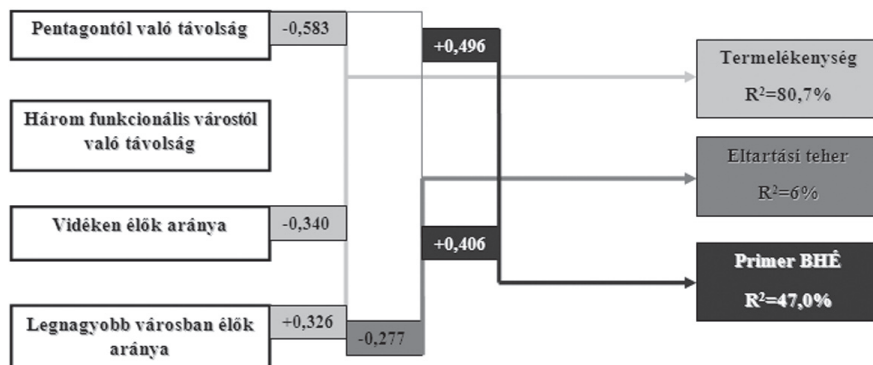
A halandóságot magyarázó modell elsődleges tényezői nem mindegyike magyarázza az általános gazdasági fejlettség mutatóit. Az átlag alatti gazdasági hatékonyságot a gazdasági magterülettől való minél nagyobb távolság és a vidéken élők nagy aránya okozza, ill. azokban a régiókban jellemző, ahol alacsonyabb népességkoncentráció figyelhető meg. Az eltartási teher arányát igen kis mértékben magyarázza meg a modell, itt is a magas népességkoncentrációjú térségekben jellemző az alacsony mérték. Ezen jelenség is a fejlettebb térségek jellemzője: a gazdasági gócpontokban a demográfiai attrakció nagyobb, az oda-

mutató	definíció	mérték-egység	A megfigyelés ideje	átlag
A vidéki területen élők aránya	A NUTS3 szinten értelmezett – népsűrűsége alapján lehatárolás alapján – vidéken élők aránya, NUTS2 szintre aggregálva.	%	2003	82,8
Termelékenység	Az adott évben megtermelt javak és szolgáltatások összessége osztva a foglalkoztatottak számával.	Euro (PPP)	2000-2005	29.535,4
A pentagon területtől való közúti távolság	A London, Párizs, Milánó, München és Hamburg által határolt gazdasági magterületen belül lévő MEGA területek ²³ földrajzi koordinátáinak számtani átlagától mért közúti távolság.	perc	2006	705,3
Három funkcionális városi területtől való közúti távolság	A három legközelebbi transznacionális vagy nemzeti jelentőségű városi területtől ²² való átlagos közúti távolság.	perc	2006	115,2
A legnagyobb városban élők aránya	Az adott régió legnagyobb városában élők aránya.	%	2006	23,3
100 foglalkoztatottra jutó eltartott	Az adott régióban a foglalkoztatottak és a nem foglalkoztatottak aránya. Effektív eltartási ráta.	fő	2000-2005	149
Rendelkezésre álló háztartási jövedelem	A háztartások által megszerzett tényezőjövödelmeken kívül (munkabér, kamatbevétel) a szociális juttatásokat, transfereket is tartalmazza, de ebből levonásra kerülnek a háztartás által befizetendő adók és a hozzájárulások.	Euro (PPCS)	2000-2005	7.149,5
Primer szektor bruttó hozzáadott értékének aránya	A mezőgazdaság, az erdészet, a halászat és a vadászat hozzáadott értékének aránya az összes hozzáadott értékből.	%	2002	5,17
Foglalkoztatás-koncentráció	1 km ² -re jutó foglalkoztatottak száma. (Logaritmizált formula. ²⁴)	fő/km ²	2000-2005	1,71
Közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya	Az ISCED oktatási rendszer alapján kialakított indikátor, a 3.-6. szintet elvégző férfiak aránya a 25-64 éves korcsoportban.	%	2000-2005	85,1
Férfiak idő előtti halandósági rátája	A férfiak halandósági rátáinak (kormegoszlással) súlyozott átlaga a 0-64 korcsoportban	fő / 100.000 fő	2004-2006	481,5

1. táblázat: Az útelemzésbe bevont fejlettségi és térbeli változók köre

forrás: Eurostat, Espon 2006, RD 2006, Google Maps alapján saját számítás, szerkesztés 2011

vándorlás és az ingázás hatása jelentős, kedvezőbb az eltartás mértéke. A gazdasági szerkezet elmaradottságát szintén a gazdasági magterülettől való távolság, ill. a vidéken élők aránya befolyásolja. Minél távolabb van és nagyobb vidéki népességgel bír az adott régió, annál magasabb a primer szektor BHÉ-e, annál fejletlenebb a regionális gazdaság.

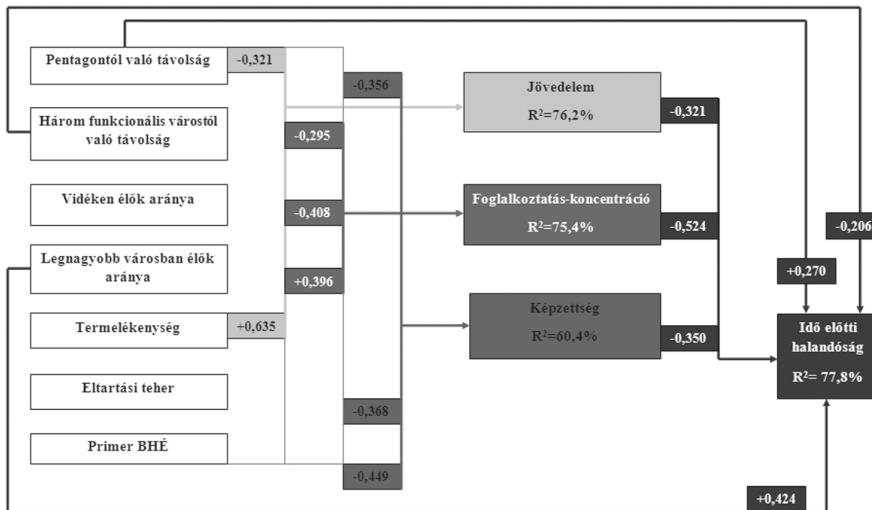

5. ábra: Az elsődleges és a másodlagos magyarázó tényezők kapcsolata

forrás: Eurostat, Espon 2006, RD 2006, Google Maps alapján saját számítás, szerkesztés 2011

A másodlagos és a harmadlagos magyarázó változók kapcsolatára áttérve, megállapítható, hogy az újra-elosztott jövedelmek nagyságát az adott régió gazdasági hatékonysága, ill. a központi magterülettől való távolság határozza meg. (6. ábra) Az adott régióban foglalkoztatottak sűrűségét, nagyságát a vidéki területen élők aránya, a legnagyobb városban élők aránya, ill. a három funkcionális városi területtől való távolság határozza meg. Mivel a foglalkoztatás-koncentráció a népességszámot is tükrözi (a népsűrűséggel való Pearson-féle korrelációs együttható értéke +0,991), így nem okoz meglepetést, hogy a vidéki területeken élők aránya hat a legnagyobb mértékben.²⁵ Ezt a regionális egyenlőtlenség mutatója követi (minél többen élnek a régió legnagyobb városában, annál nagyobb a foglalkoztatás; eklatáns példái a német, a magyar, a szlovák, a cseh és a román fővárosok régiói), valamint a három funkcionális városi területtől való távolság. Ez utóbbi mutató, ill. ennek iránya érzékelteti a kelet-közép-európai térségi szerkezet sajátosságát, a fővárosok és néhány nagyobb városi régiót kivéve az egész tér elmaradott vidéki terület.²⁶ A képzettség humán és gazdasági fejlettségi mutatóként való kezelését szintén alátámasztja az útmodell eredménye. Ott fedezhető fel magasabb képzettségű népesség, ahol fejlettebb regionális gazdasági szerkezet van, ill. amely térség a gazdasági központhoz van közelebb (vagy jobb infrastruktúrával rendelkezik), valamint alacsony az inaktív aránya.

A vizsgálat keretei között közvetlenül hat tényező van hatással a férfiak korai halandóságára, ezek összesen 77,8%-ban határozzák meg az általam fejlettségnek tekintett mutatót. (6. ábra.) Ez kiemelkedő megmagyarázási aránnyal bír.²⁷ Legnagyobb mértékben a foglalkoztatás-koncentráció hat, azt az egyenlőtlenség mértékét kifejező indikátor követi, majd a képzettség szintje, a jövedelem, ill. a Pentagontól való távolság, és végül a három funkcionális városi területtől való átlagos távolság következik. A foglalkoztatás, a képzettség és a jövedelem mutatói negatív előjellel szerepelnek: tehát minél nagyobb a képzettség és a munkában állók aránya, ill. a jövedelmek szintje, annál alacsonyabb a 65 év alatti férfiak halandósága. A pentagon területtől való közúti távolság, ill. az egyenlőtlenség mértéke növeli a halandóságot. Egyedül a három funkcionális várostól való távolság lóg ki a hipotézisek soraiból, minél alacsonyabb a távolság, annál nagyobb az idő előtt elhunyt férfiak száma²⁸. Közvetlen hét tényező magyarázza a közvetlen hatással bíró változókat, amelyek között átfedések is fellelhetők. Az EU gazdasági központjától való, a három funkcionális városi területtől való távolság, ill. a legnagyobb városban élők aránya nemcsak közvetlenül

6. ábra: A férfi halandóság magyarázó útmodellje (A másodlagos, a harmadlagos és az eredményváltozó kapcsolatait) forrás: saját szerkesztés 2011

eredményezik a halálozások mértékét, hanem közvetve is. A közvetlenül és a közvetve érvényesülő tényezők irányának igen nagy része a hipotézisnek megfelelően alakultak: minél jobb az elérhetőség, kedvezőbb a földrajzi helyzet, annál kedvezőbb az általános gazdasági és a társadalmi-gazdasági fejlettség, ill. a halandósági értékek is.

A fővárosok torzító (kiugró) hatása miatt ezen régiók nélküli elemzés elvégzése is indokolt. A fővárosi régiók közül egyedül Mazóviát hagytam meg, itt az aggregációs adatvesztés²⁹ olyan nagymértékű, hogy nem veszélyeztet a kiugró értékek jelensége. Nagymértékű változás az egyenlőtlenségi, ill. a foglalkoztatási mutató esetében tapasztalható, mindkét esetben nagymértékű (50% körüli) visszaesés jellemző. Ezen egyenlőtlenségi, koncentrációs változók nagy aránya tipikusan agglomerációs jellemző.³⁰ A gazdaságilag fejlett térségektől való távolság esetében a hatóerő mértékének növekedése figyelhető meg. Fontos jelenség az is, hogy az előjelek esetén nincs változás, viszont az erősség sorrendjében igen. A képzettség, a jövedelem, ill. a pentagontól való távolság eredeti rangsort követi, ide ékeződik be a foglalkoztatási, ill. az egyenlőtlenségi index, ezt pedig a nagytérségi hálózatot kifejező mutató követi. A magyarázóerő tekintetében minimális csökkenés tapasztalható, 1 százalékpontos a változás mértéke. Úgy gondolom, e statisztikai jellemzők a függvény kiváló stabilitását is jelentik.

(A regionális egészségparadoxon nyertes és vesztes térségeinek megállapítása) A következő lépésben azt kívánom megvizsgálni, hogy a halandóság helyzete mennyiben egyezik meg a hagyományos társadalmi-gazdasági fejlettség térszerkezeti mintázatával. Vajon a kedvezőbb gazdasági fejlettségű régiók relatív pozícióikhoz képest kedvezőbb halandósági adatokkal bírnak? (És vice versa.) Ezen vizsgálat előtt az útmodellel részletesebb elemzés alá szükséges venni.

A magyarázó változók nem függetlenek egymástól, ennek kifejezésére szolgál a regressziós modellekben a variációinflációs tényező (VIF). Ezt a statisztikai program minden

egyek magyarázó változóira is számolja, szakirodalmi adatok alapján (SZAKÁLNÉ 2008, KOVÁCS 2008) a multikollinearitás káros mértéke 5, vagy afeletti VIF érték esetében áll fenn. Jelen esetben a káros mértékű multikollinearitás jelensége nem tartható.³¹ Az útmodell kitétele a nem túlságosan magas multikollinearitás (GARSON 2008), ám ennek mértékére nem tesznek utalást, viszont extrém értékű VIF-értékkel³² is találkozhatunk a szakirodalomban. A standardizált hibatagok normális eloszlásúak. (A Kolmogorov–Smirnov-próba szignifikanciaszintje megerősíti ezt.) Az autokorreláció mértéke szintén elegendően kicsiny.³³ Az útmodell esetében nem igazán fontos kitételek ezek, viszont a hibatagok túlzott torzulásának elkerülése végett igenis fontos információkat közölnek a fenti ismérvek.

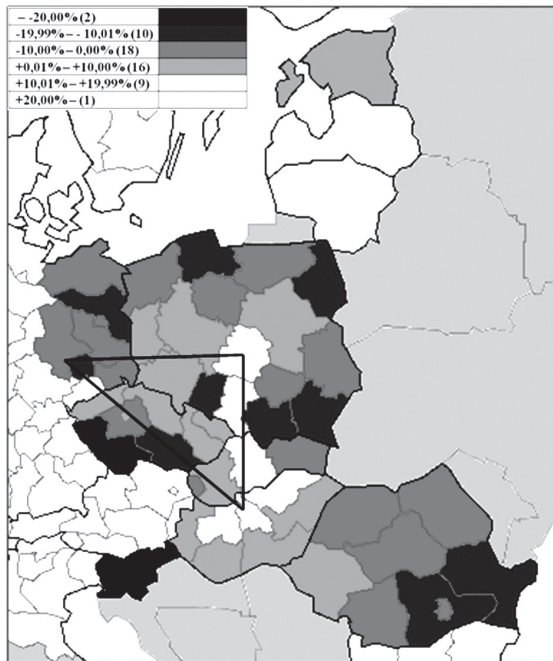
Így, a regressziós vizsgálat eredményeképpen elvégezhető a hatékonysági vizsgálat: *me-lyik régió esetében beszélhetünk kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb halandósági viszonyokról, mint amelyre gazdasági-társadalmi, ill. térbeli helyzete determinálja.* Ezen kérdésre a választ a térképi ábrázolás segítségével válaszolom meg. Hat kategóriát alakítottam ki, annak függvényében, hogy a maradéktag milyen mértékben több, vagy kevesebb a tényleges standardizált halandósági rátánál. Ennek eredményeképpen a 7. ábrán láthatók a kelet-közép-európai halandóság térbeli sajátosságai.

Elsőként rátekintve a térképre, a halandósági többlet/kedvezmény térségi megoszlása nem követi feltétlenül a gazdaság regionális fejlődésének megoszlását. A gazdasági gócpontok nem mindegyike nyertes, a keleti fal³⁴ pedig néhány kivétellel az. Az ipari átalakulás fő térségei részben kedvezőbbek, mint amelyet a társadalmi-gazdasági fejlettségük indokol, egy részük viszont nem. Mi lehet erre a magyarázat? Fontos információkat, ill. részleges magyarázatot adhatna a pszicho-szociális stressz, a társadalmi tőke mértékének regionális ismerete. De mivel ezek jelen pillanatban nem ismertek, ezért hatásukat csak becsülni tudjuk, részben ezzel is magyarázva az eltéréseket.

A regressziós modellek hibatényezőinek lokális sajátosságként való értelmezése rávilágít (NEMES NAGY 1998, NEMES NAGY – NÉMETH 2005) a magyarázó térségi, társadalmi és gazdasági vezérsíktól való eltérésekre. A magyarázat – véleményem szerint – csak részben vezethető vissza a régióon belüli egyenlőtlenségekre, túlmutat azokon. Számos kulturális, történelmi sajátosság eredményezi a halandósági többletet vagy éppen a kedvező helyzetet.

Az eltérések további részleges magyarázatára vetem össze a jövedelmi helyzet és a tbc okozta idő előtti halandóság rátáját. (8. ábra) A régiókon belüli egyenlőtlenségekre utal a két változó kapcsolata. A fertőző tbc (Morbus Hungaricus³⁵) elterjedése a szociális helyzettől függ, egyik legfontosabb determinánsa a társadalmi depriváció. (UZZOLI 2004, ÁDÁNY 1998) A jövedelmi helyzet és a tbc okozta halandósági ráta esetében feltételezhető a fordított összefüggés: minél alacsonyabb a jövedelmi helyzet, annál nagyobb a deprivált népesség aránya, ill. a tuberkulózis okozta halálozások aránya. A két változó közötti összefüggést legjobban a hatványfüggvény magyarázza, közel 70%-ban. Tehát általában a feltevés helyes, de az is tapasztalható, hogy számos régió jelentősen eltér a trendvonalhoz viszonyítva, ami a tbc térségi sajátosságaival (is) magyarázható.³⁶

A vizsgálat, az egészségparadoxon által érintett térségben a legnagyobb halandósági többlettel jellemezhető régió Szilézia. Annak ellenére, hogy a nehézipari térség Lengyelország és Kelet-Közép-Európa-szerte az egyik legversenyképesebb régió, még mindig a regionális átalakulás nehézségeit nyögi (LUX 2008, SZCZEPANSKI–CYBULA 1997, OKRASKA 2000, OECD 2008a), és az idő előtti halálozás tekintetében „fekete lyuk” a térség. A régióon belüli társadalmi egyenlőtlenségekre utal a tbc okozta halandóság trendvonalától kiugró értéke. Ha az ipari területeknél járunk, érdemes Szilézia bővebb környezetét is ismertetni,

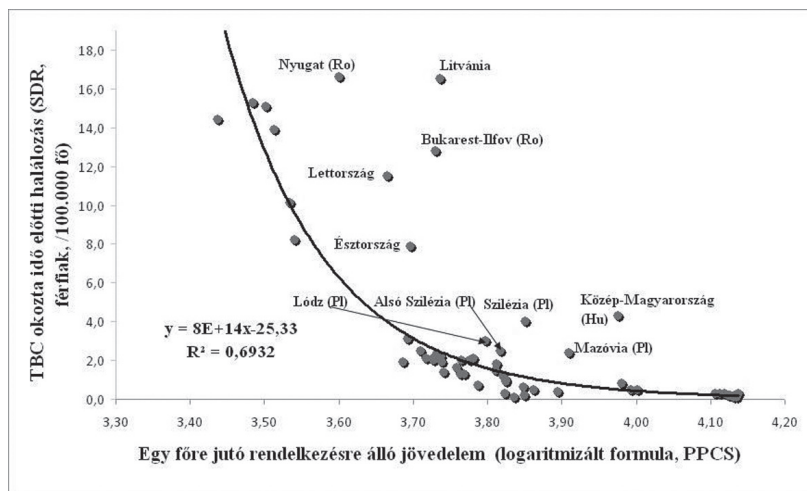
7. ábra: Az idő előtt elhunyt férfiak halandóságát magyarázó útmodell reziduálisainak térségi eloszlása

Jelmagyarázat: \triangle – fekete háromszög.

forrás: saját számolás, szerkesztés 2010

Kelet-Közép-Európa ipari centrumtárságát, a NEFEDOWA (1996) által ipari háromszögnek nevezett térséget. Ezen terület sarokpontjai Halle, Lódz és Budapest, a halandósági többlet érinti a cseh Észak-Nyugatot, Tübingiát és Chemnitzet is. Látható, hogy az idő előtti halandóság tekintetében többé-kevésbé homogén a régió, abból a szempontból, hogy a legtöbb régióban *halandósági többlet* figyelhető meg. Kivételként Lipcse, Drezda, Szász-Anhalt és a lengyel Opolo jelölhető meg. A háromszög két kisebb háromszöget is magába foglal: a német–cseh–német határon lévő első; valamint a lengyel, cseh és szlovák határ menti második fekete háromszöget, melyekben jelentős a környezetet degradáló ipari potenciál napjainkban is. (BUSE et al. 2003)

Megtalálhatók itt a könnyűipari átalakulás által érintett térségek is, pl. a „lengyel és a cseh Manchester”: Lódz és Ostrava. (OECD 2008a, OECD 2004) A nehézipari körzetekben (Szilézia, Morva-Szilézia, Usti, Észak-Nyugat Bohémia, Karlovy Vary, Liberec, Hradec Kralove) az elsavasodott környezet mellett a relatíve magas és koncentrált munkanélküliség, az alacsony képzettség, az alacsony társadalmi tőke (OECD 2004), a szegregáció és a gyenge önálló közösségek (LUX 2008) összessége rombolja az egészségi állapotot. Lipcsében, Hallében (kémiai iparfejlesztés) és Drezdában (mikroelektronika) a tradicionális iparfejlesztés hozott pozitív eredményt, míg Chemnitzben (gépkocsi- és gépgyártás) adaptációs problémák léptek fel. Ez utóbbi térség volt az NDK legiparosítottabb térsége és az újjáegyesítés óta 20 százaléknyi népességet veszített. (STAHL 2010, KARL et al. 2003) Tübingiában a korábbi, szovjet fegyvergyártáshoz szükséges ipari szerkezet átalakítása, rekonstrukciója várat magára. (LINTZ–SCHMUDE 2000) Nyugat- és Közép-Szlovákia relatíve rosszabb helyzete véleményem szerint nemcsak az ipari átalakással érintett Közép-Vág völgyét és a Zsolnai kerületet (volt szovjet piacra termelő fegyvergyár-

8. ábra: A regionális jövedelmi helyzet és a TBC okozta halandóság kapcsolata³⁷
forrás: alapadatok – Eurostat, saját számítás, szerkesztés 2011

tő üzemek) érintő vegyes, de főleg negatív hatások miatt adódik, hanem az ezen régiók déli részében élő jelentős magyar és roma kisebbség kedvezőtlen egészség- (és társadalmi-gazdasági) jellemzői miatt is. (FINKA et al 2000, NHDR SK 2002, ROSICOVA et al. 2009, HULANSKÁ et al. 2007) Dél-Szlovákiában 1998-ban a hivatalos statisztikák szerint a roma férfiak 13, míg a roma nők 17 évvel éltek kevesebbet az országos átlaghoz viszonyítva. A roma népesség 80%-a függ az állami redistribúciótól. A hosszú távú és állandó munkanélküliség széleskörű jelenség a romák között. (NHDR SK 2002)

A kelet-közép-európai átalakulás egyik legnagyobb nyertesei – az idő előtti halandóság tekintetében – a volt NDK tartományok. A jelentős mértékű, ide irányuló jövedelemtranszfer nagyban könnyítette meg a térség társadalmi kohézióját, enyhítve a regionális átalakulás negatív hatásait. A gazdaságit még nem igazán, hiszen a vizsgálat időszakában a férfiak munkanélküliségi és tartós munkanélküliségi rátája a legmagasabb a térségben, meghaladva a lengyel és a szlovák átlagértékeket is. A transzformációs irodalom (GORZELAK 1997, CSÉFALVAY 1999, PAPANÉK 2004) által keleti falnak, ill. gyeplűnek nevezett, társadalmi-gazdasági értelemben elmaradott térségek esetében jelentős kedvezmény tapasztalható, főleg a lengyel részen³⁸. Az igen alacsony termelékenységű, nagymértékű elvándorlással sújtott, magas agrárfoglalkoztatású és szintén magas rejtett munkanélküliséggel jellemezhető térségekben a szolidaritás kulcsfontosságú jellemző (OECD 2008a), a nem kormányzati szervezetek nagy aránya magasabb szociális igényeket sejtet. (UNDP 2006) Valószínű ezek a trendek jelennek meg Kelet-Szlovákiában is. Ugyancsak összefüggően kedvezőnek mondható térségről beszélhetünk a történelmi Pomeránia területén, amit a német Mecklenburg–Elő-Pomeránia, a lengyel Pomeránia, Nyugat-Pomeránia, Pomeránia és Kujávia-Pomeránia alkot.

A kelet-közép-európai halandósági krízis abszolút nyertese Szlovénia, térbeli helyzete, társadalmi-gazdasági fejlettsége, ill. kohéziója közel 40%-kal alacsonyabb idő előtti halandóságot eredményez. Szlovénia egyike volt (és ma is az) a fejlettebb szocialista országok-

nak; a korábbi gazdasági-kereskedelmi kapcsolatait (főleg Ausztriával és Olaszországgal) könnyedén újította meg az átalakulás után, leküzdve olyan gazdasági, és ebből következő társadalmi problémákat, mint pl. Jugoszlávia felbomlása, a horvát háború stb.

Szintén kedvező helyzet jellemzi Románia teljes területét, a Nyugati régió kivételével. A román Nyugat régió – főleg az Arad, Temes és Krassó-Szörény megyékben felfedezhető – magasabb halandósági többlet egyrészt több évszázados történelmi okokra vezethető vissza³⁹, az idősebb korszerkezet eredményezhet többlethalandóságot. Ezzel összhangban látható, hogy a régióban számottevő egyenlőtlenségek lelhetők fel. (8. ábra) Az országban lezajló transzformációra jellemző, hogy a rendszerváltás modernizációs tendenciái helyett (amely során az agrárszektor szívta fel a szekunder és terciér ágazatokból felszabaduló munkaerő-fölösleget) egy rurális agrártársadalom kialakulása történt meg. (KURKÓ 2008, GYÖRFY–BENYOVSZKY 2006) Ez a jelenség feltételezi az együttműködés, ill. szolidaritás magasabb létét; valamint fontos, ezzel összefüggő tény az európai uniós összehasonlításban is magas összegű, ide irányuló hazautalások pénzmennyisége, ami az életminőségre is pozitív hatással bír. A hazautalások⁴⁰ elsőszámú célpontja Románia, az itteni aktív lakosság 20 százaléka dolgozik külföldön. Megjegyzendő az is, hogy a hazautalás nagyobbik hányada általában rurális térségekbe kerül. (RÉDEI 2007) Románia társadalmi-gazdasági fejlettségéhez viszonyított halandósági helyzete rendkívüli, annak függvényében is, hogy a közüzemi vízhálózatba csatlakozott népességarány nem éri el az 50%-ot, és igen éles határvonal figyelhető meg a városi és vidéki területek közötti vízellátásban. (87,6 – 15,1% város–vidék arány VLADESCU et al. [2008] szerint.) Bukarest-Ilfov a trendvonalhoz viszonyított igen kiugró eltérése (8. ábra) sem feltétlenül a térségen belüli egyenlőtlenségek következménye⁴¹, azt inkább a betegség nagyvárosi jellege eredményezi.

Mindemellett, véleményem szerint az Easterlin-paradoxon (2001) további interpretációt jelent a társadalmi-gazdasági helyzethez viszonyított kedvezőbb halandósági helyzethez. Ismeretes, hogy az alacsonyabb jövedelmű országokban nemegyszer boldogabbak az emberek (ami pozitív hatással bír az életminőségre), mint a magas jövedelmű országokban.⁴² Ugyan szubjektív életminőséggel kapcsolatos, regionális szintű kutatási eredményekkel nem rendelkezem, de látható, hogy az alacsony jövedelmű régiókban (keleti fal és Románia nagy része) mégis kedvezőbb férfi mortalitás figyelhető meg. Ezt megerősíti TRIDICO (2007) is, a keleti fejletlen lengyel régiókban relatíve jobb nem-gazdasági jellemzők (életesélyek, képzettség) figyelhetők meg, míg a fejlett nyugaton már az egyenlőtlenségek szerepe határozottabb magyarázattal bír az életesélyek viszonylagos kedvezőtlen helyzetére.

Csehországban összefüggő előnyös halandósági helyzet jellemzi a Prágát körbeölelő Közép-Csehországot, a Délnyugati és a Délkeleti régiót. Közép-Csehország esetében Prága közelsége, annak dinamizmusa a meghatározó folyamat, ő profitál Prága kitűnő gazdasági-társadalmi teljesítményéből. (OECD 2004) A déli régiók túlnyomóan alacsony népsűrűségű agrárjellegű térségek, a növekedési pólusok Brno, Plzen és České Budějovice városai. Véleményem szerint a kedvezőbb helyzet oka egyrészt az agrártérségre jellemző szolidaritás magasabb volta, ill. az ezen térségekben lévő alacsonyabb ipari koncentráció.

SCHNEIDER (2009) és CSITE–NÉMETH (2007b) felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy Közép-Európa úgy zárkózik fel az uniós átlaghoz, hogy a legfejlettebb régiók fejlődnek folyamatosan. Ugyanakkor motorfunkciójukat nem tudják hatékonyan betölteni, amelyet az országokon belül fokozatosan mélyülő fejlettségi különbségek is mutatnak. Ennek függvényében lássuk a három vesztes fővárosi régiót: Mazóviát, a Közép-Magyarországi Régiót és Prágát. Mazóvia esetében a társadalmi-gazdasági fejlettségtől visszamaradottabb

halandósági helyzetet a nagymértékű belső egyenlőtlenség⁴³ okozza, „amely a vajdaságot két részre bontja: Varsóra és agglomerációs övezetére, valamint a vajdaság ezen kívül eső többi területére.” (SCHNEIDER 2009) A vajdaság egyébként az OECD országok NUTS2-es régiói között a második legnagyobb egyenlőtlenséggel „büszkélkedhet”. Sokat mond a vajdaság sokszínűségéről az, hogy Varsó gazdasági teljesítménye az EU átlag 154 százaléka, míg Ostrolecko-siedlecki értéke 38 százalék. (EUROSTAT regionális GDP tábla 2010) Hasonló jelenség (5. az egyenlőtlenségi rangsorban) figyelhető meg a szintén kedvezőtlen helyzettel leírható Nagy-Lengyelországban is. (OECD 2008a)

A magyar főváros, ill. a magyar területi kohézió helyzetének értelmezéséhez HORVÁTH (2006: 13. oldal) idézetét kölcsönzöm: „[...] e trend (Budapestnek és agglomerációjának évszázados megingathatatlan pozíciója) módosítása a magyar modernizáció kulcsa, az eddigi kudarcok meghatározó oka. Az az ország, ahol a modern térformáló erők szélsőségesen magas koncentrációja figyelhető meg, nem képes aktív és versenyképes kohéziós politika megvalósítására.” Nemhogy egész Magyarországon kiemelkedő a Közép-Magyarország régió szerepe, maga a régió térstruktúrája és gazdasági fejlettsége is túlságosan aszimmetrikus, a főváros erőfölénye óriási. (SCHNEIDER 2009)

Ugyanezen túlzott regionális specifikáció, túlzott koncentráció jelenik meg Prága város-régiójában is, mindkét régió sajátossága még az alacsony intenzitás a területi együttműködések terén, ami a főváros és hinterlandja közötti kapcsolatokat érinti.⁴⁴ Prága esetében helyénvaló volna a Közép-Csehország régióval való integráció, amely tisztább képet adhatna a régió valós gazdasági és humán teljesítményéről. Pozsony esetében – amely esetlegesen hozzájárulhat a nyertes pozícióhoz – sikerült olyan régiót kialakítani, ahol (csak) az agglomerációs térség része a fejlesztési régióknak, további jellemzője az alacsonyabb regionális specifikáció is. (OECD 2004, SCHNEIDER 2009)

A térségen belüli egészség-egyenlőtlenségekre nyújt kiváló példát önmagában Budapest esete. A VIII., IX., X., XX., XXI., XXIII. kerületekben a férfiak várható élethossza nem éri el a 70 évet, míg az I., II., XII. kerületekben 76 év körüli.⁴⁵ A legnagyobb különbség közel 8 év a XII. és a VIII. kerület között. Hiába Budapest az EU átlagot 30 százalékponttal meghaladó gazdasági teljesítménye, a Várkerületben, a II. kerületben és a Hegyvidéken élő férfiak az Egyesült Királyság, Franciaország, Görögország, Liechtenstein élethosszát élik meg; míg a Józsefvárosban, Ferencvárosban, Kőbányán, Pesterzsébetben, Csepelen és Soroksáron élő férfiak esélyei a török, litván, szíriai, észak-koreai, iráni és egyiptomi férfiak élethosszával egyeznek meg. A halandósági arányok kétszeres differenciát is eredményezhetnek olyan kerületek között, ahol azonos egészségi intézményben történik az ellátás. (KÁRPÁTI–BONDÁR 2008)

A balti országok esete egyedi. Mindhárom ország esetében a gyors társadalmi-gazdasági változások, az egyenlőtlenségek nagyfokú léte (főváros–vidék – JENEY 2008), az etnikai megosztottság (Észtországban, Litvániában) és a társadalmi anomia meglepte mind-mind a halandósági többlet mellett szól. Ha a haláloki struktúra szerint vizsgáljuk meg ezt a három országot, az egyenlőtlenségek igen nagyfokú sajátosságaira bukkanhatunk. A fertőző és a parazitás betegségek (köztük a tbc⁴⁶), a relatíve magas csecsemőhalandóság⁴⁷ az epidemiológiai átmenet folyamatánál alsóbb fokát jelenti, míg a keringési rendszer betegségei okozta halandóság már a valamivel „fejlettebb” – de a szocializmus halandósági többletét is meghatározó – betegségekhez tartozik. Az egyenlőtlenségeket kifejező halálokok mellett, a változás gyorsaságát jelző, a külső okok miatti halálozások aránya (öngyilkosság, balesetek, mérgezések) miatt az uniós ranglista első helyeit foglalják el a balti országok. Mindezen jelenségek a területi differenciák nagymértékű létét, ill. annak kieleveződő jelenségét mutatják. A balti országok közül Észtország van kedvezőbb helyzetben, Lettország

és Litvánia pedig elmaradottabb ebben a tekintetben, ami szinte megegyezik a regionális differenciálódás mértékével is. (SZABÓ 2008)

Magyarország területi fejlődését, alapvető folyamatait számos tanulmány vizsgálja. A legjelentősebb folyamatok a következők: a főváros kiugró fejlődése az ország többi részéhez viszonyítva, a Budapest–vidék dichotómia, a nyugati térségek növekvő előnye a keleti és az északi régiókkal szemben, a kistérségek fejlődésének növekvő térbeli tagoltsága és a településhálózat erősödő gazdasági tagoltsága. (FALUVÉGI 2001, CSITE–NÉMETH 2007c)

Ezen folyamatokat még nem részletezve, inkább azok intenzitására hívnám fel a figyelmet, vagy ahogy az OECD (2001) fogalmaz: „...az átmenet egy egyenlőtlenség-vezérelt növekedési modellt eredményezett”.⁴⁸ (44. oldal) A főváros egyre növekvő súlya (ill. az ennek köszönhető fejlettségi olló növekedése) mellett jellemző az ún. „lefelé nivellálódás” jelensége is. A Budapest nélküli térszerkezetben a kilencvenes évek közepén homogénebb térszerkezet volt, mint 1975-ben, ez a legjobb helyzetben lévő megyék fejlettségi szintjének zuhanásának köszönhető. A helyzet kissé differenciálódott azóta, napjainkban összességében újra stabil a vidéki térszerkezet. (CSITE–NÉMETH 2007c) Nem állíthatjuk, hogy Magyarország esetében a regionális krízis egyedüli meghatározója a Kelet-Közép-Európában is egyedüli túlzott monocentritás, de véleményem szerint mindenképpen kedvezőbb pozíció érhető el az erőforrások differenciáltabb elosztása eredményeképpen. (Ezt alátámasztja a policentricitási index hatása is a magyarító modellben.) A halandósági krízis nem egyformán érinti az országot: Közép-Dunántúl, Közép-Magyarország és Észak-Magyarország helyzete kedvezőtlenebb társadalmi-gazdasági fejlettségénél, Nyugat- és Dél-Dunántúli, Észak- és Dél-Alföldé kevésbé. Az északi kedvezőtlen tengely jóval rosszabb helyzetben van, mint az alföldi és dunántúli térségek. A magyarországi „klasszikus” válságágazatok, a bányászat, a kohászat, a nehézipar, a textilipar egyes ágazatainak válsága nem a rendszerváltással kezdődött, már több mint egy évtizede tartott, a kilencvenes évek elején legfeljebb a támogatások kényszerű csökkenése miatt súlyosbodott. A folyamat előrehaladásával egyébként később kitűnt, hogy nem az ágazati jelleg, hanem az adott vállalat konkrét gyártmány szerkezete, technológiája és telepítési adottságai e tekintetben a meghatározóak. Észak-Magyarország esetében nyilvánvaló, hogy a hagyományos nehézipari válság, ill. hosszú távú depressziójának a tünete a többlethalandóság, amelyet tetéz az ebben a régióban legnagyobb mértékben sűrűsödő cigány népesség rossz szocioökonómiai és egészségi állapota is. Az Alföldet és Dél-Dunántúli régiót a keleti piacok összeomlása, az erre a piacra termelő üzemek, gyárak bezárása, valamint az ehhez is kapcsolódó mezőgazdasági válság súlyosan érintette. A piacvesztés mellett a radikális belső fogyasztás-csökkenés, a folyamatos jövedelmezőség-csökkenés, az agrárpolitika és a tulajdonviszonyok körüli bizonytalanság erőteljes kísérőjelensége volt a területen lezajló időben elhúzódó, tartós folyamatoknak.⁴⁹ Az 1990-es évek második felében jellemző területi differenciálódást legfőképpen a külföldi működő tőke, annak nagyfokú térbeli koncentrációja befolyásolta. Ez Budapesten és más, az ország nyugati felén fellelhető városban (Győr, Székesfehérvár, Esztergom, Szentgotthárd) sűrűsödik. Az itt megjelenő zöldmezős ipari beruházások mellett is jelentősen romlott Közép-Magyarország ipari pozíciója, annak ellenére, hogy jelentősen tudta növelni részesedését az ország GDP-jéből. Közép- és Nyugat-Dunántúli a rendkívüli ipari növekedése ellenére is csak éppen meg tudta tartani részesedését. (ILLÉS 2003) Véleményem szerint e folyamatok intenzitása és hatása, ill. az ennek is köszönhető igen alacsony férfi aktivitási ráta alapvetően befolyásolta, befolyásolja napjainkban is a magyar halandóság szintjét.

(Összefoglalás) Úgy vélem, hogy mind a szakirodalmi feldolgozás, mind pedig a statisztikai elemzés megerősítette a bevezetésben megfogalmazottakat: *az idő előtti férfi halandóság a térség egyik legjelentősebb humán jellegű problémája*. Ugyanígy megállapítást nyert az a tézis is, hogy a férfi halandóság alkalmazható a térségben fejlettségi mutatóként.

Az egészségi állapot területi különbségeinek kezelése könnyedén értelmezhető a regionális fejlesztéspolitikával együtt, hiszen a FARAGÓ (1987) által ismertetett hosszú távú fejlesztési célok között olyanokat találunk, mint pl. a nemzeti erőforrások hatékony hasznosítása, ill. a régiók közötti indokolatlan fejlettségi különbségek csökkentése. Ez utóbbi kimondva kimondatlanul kapcsolódik a WHO Az Egészség Társadalmi Determinánsai Bizottsága egyik beavatkozási irányához, miszerint *a hatalom, a pénz és az erőforrások egyenlőten eloszlásának csökkentése szükséges*. A kérdés viszont az, hogy a regionális fejlesztéspolitika mennyiben képes ellensúlyozni a globális tőke hatalmát? (Köztudott, hogy a globális gazdaság térszerveződésében egyre nagyobb szerepe van a területi gazdasági koncentrációknak. Gondoljunk csak Budapest és agglomerációjának egyeduralkodó szerepére Magyarország esetében.) Mennyi forrás biztosított az egyenlőtlenségek kiküszöbölése érdekében? Látható, hogy az Európai Unió nem kíván elegendő forrást biztosítani a fejletlen tagállamok, régiók számára, ill. a térség országai Németország kivételével nem tud kiegyenlítő pénzeszközöket rendelkezésre bocsátani. Ez véleményem szerint további egyenlőtlenségi tendenciákkal jár együtt: a növekedésre képes, egyébként is fejlettebb térségek gazdasági növekedését nem fogják vissza a kormányok annak érdekében, hogy erőforrásokat csoportosítsanak vissza a fejletlen térségek felé.

A regionális fejlettségről még árnyaltabb, pontosabb képet nyújtanak a társadalmi tőke-és a stressz-indikátorok. Tudatában annak, hogy ezek meghatározása igen nehéz feladat, e jellemzők felmérése, közlése mindenképp szükséges lenne. Kétségtelen, hogy az öngyilkosságok, vagy éppen az elvándorlások arányát felfoghatjuk egyfajta társadalmi tőke-mutatóként is, de épp ez utóbbi jelenség esetében fellelhető a kulturális sajátosság⁵⁰, ami igencsak megnehezíti a valós állapot felderítését. Főleg a kelet-közép-európai országokban fontos ezen tényezőik térségi ismerete, hiszen az előző gazdasági/társadalmi/politikai rendszerből való átmenet önmagában is jelentős stresszt jelentett⁵¹, és a jelenlegi fokozódó egyenlőtlenségi folyamatok is megterhelők a térség népességének számára. A gazdasági válság végén igen fontos feladat lesz a humán károk felmérése a térségben. Ezért mindenképpen indokolt Kopp Mária és Skrabski Árpád munkájának folytatása.

Az egészség társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeinek kezelése óriási feladatot jelent az egyes kormányzatok számára. De látható, hogy nemcsak az egészségügyi kormányzat feladata az egészség ápolása, komplex megközelítések szükségesek. Ebből a szempontból ugyan szerencsés a hazai integrált humán csúcstárca kialakítása és működése (a különböző területek közötti szinergiák kihasználása végett), de az egész kormányzati rendszer hozzájárulása szükséges az egészség-egyenlőtlenségek kezelése érdekében. A szinte az egész térségre jellemző egykulcsos személyi jövedelem-adózás alkalmazása véleményem szerint felerősíti a CSEPELI et al. (2004) által ismertetett szociológiai polarizációt, amely a kedvezőtlen egészség-tendenciák irányába hat.

Az egészségügyi rendszer sajátosságaira, szerepére nem tértem ki az elemzések során, ennek fejlesztése is meghatározható javaslatként, hiszen a hipotetikus azonnali, kiegyenlített gazdasági-társadalmi fejlődés lehetősége (és az ezzel járó „egészség-egyenlőség” kialakulása) önmagában nem oldaná meg az évtizedek óta fennálló kedvezőtlen kelet-közép-európai egészségi állapotot.

A halandóság további vizsgálata is indokolt véleményem szerint: kor, nem és halálloki megosztásban is. Érdeemes a kelet-közép-európai nők halandóságának, valamint a csecsemőhalandóság területi sajátosságait is kimutatni. A halálloki vizsgálatok folytatása a gazdasági átalakulással kapcsolatos legyen: az intenzitást jelző külső halállokok, ill. a tbc mint „társadalmi betegség” elemzése mindenképpen szükséges.

IRODALOMJEGYZÉK

1. ACHESON D. (1998): Independent Inquiry into Inequalities in Health Report. London: The Stationary Office, 164 p.
2. ÁDÁNY R. (1998): A prevenció helyzetet Magyarországon és viszonya a lakosság egészségi állapotából adódó prioritásokhoz. OMFB TEP Kiadvány, 99 p.
3. AMBRUSNÉ KÉRI K. (2004): Gondolatok az egészségről. Az ókortól a 18. századig. „Egészségpszichológia a gyakorlatban” című konferencia, MTA PAB Pszichológiai Munkabizottsága. 8 p.
4. ANDORKA R. (2006): Bevezetés a szociológiába. Budapest: Osiris, 787 p.
5. ANTAL, Z. L. (1999): Jobb, ha nem tudjuk? A magas halandóság okairól. *Ókotáj*, (20–21.) <http://www.okotaj.hu/szamok/20-21/index.html> (letöltés ideje: 2008.04.12)
6. BENACH J. – YASUI Y. (1999): Geographical patterns of excess mortality in Spain explained by two indices of deprivation. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 53 (7) 423–431. pp.
7. BLACK D. et al. (1985): Inequalities in health. The Black Report. London: Penguin Books, 399 p.
8. BOBAK M. – MARMOT M. (1996): East-West mortality divide and its potential explanations: proposed research agenda. *British Medical Journal*, 312. 421–425. pp.
9. BONCZ I. – SEBESTYÉN A. (2006): Economy and mortality in Eastern and Western Europe between 1945 and 1990: the largest medical trial of history. *International Journal of Epidemiology*, 35 (3) 796–797. pp.
10. BORELL C. – ARIAS A. (1995): Socioeconomic factors and mortality in urban settings: the case of Barcelona, Spain. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 49 (5) 460–465. pp.
11. BUSE et al. (2003): Heavy metals in European mosses: 2000/2001 survey. UNECE ICP Vegetation. 46 p.
12. CASELLI et al. (2003): Epidemiologic transition theory exceptions. 34 p. http://www.demogr.mpg.de/Papers/workshops/020619_paper40.pdf (letöltés ideje: 2008.05.10)
13. CORNIA G. A. – PANICCIA R. (2000): The Transition Mortality Crisis: Evidence, Interpretation and Policy Responses. New York: Oxford University Press, 420 p.
14. CSDH (2008). Closing the gap in a generation: health equity through action on the social determinants of health. Final Report of the Commission on Social Determinants of Health. Geneva: World Health Organization. 256 p.
15. CSÉFALVAY Z. (1999): Helyünk a nap alatt... Magyarország és Budapest a globalizáció korában. Győr, Kairosz Kiadó/Növekedéskutató 214. p.
16. CSEPELI et al. (2004): Bizalom és gyanakvás. Szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton. *Szociológiai Szemle*, 11 (1) 3–35. pp.
17. CSITE A. – NÉMETH N. (2007a): A születéskor várható élettartam kistérségi egyenlőtlenségei az ezredforduló Magyarországon. *Kormányzás Közpénzügyek Szabályozás*, II. (2), 257–289. pp.
18. CSITE A. – NÉMETH N. (2007b): Az európai régiók konvergenciája. 11 p. Területi elemzés az NFÜ megbízásából. http://www.nfu.hu/területi_elemzesek (letöltés ideje: 2010.04.12)
19. CSITE A. – NÉMETH N. (2007c): Magyarország gazdasági térszerkezetének átalakulása. 16 p. Területi elemzés az NFÜ megbízásából. http://www.nfu.hu/területi_elemzesek (letöltés ideje: 2010.04.12)
20. DARÓCZI E. (2003): Kettős szorításban. A középgenerációk élete és egészsége. Kutatási jelentések 74. Budapest: KSH-NKI, 175 p.
21. DARÓCZI E. (2004a): Európa kelet–nyugati megosztottsága az életesélyek terén. 11–40. pp. In DARÓCZI E. – KOVÁCS K.: *Halálzási viszonyok az ezredfordulón: társadalmi és földrajzi választóvonalak. Kutatási jelentés 77*. Budapest: KSH-NKI, 212 p.
22. DARÓCZI E. (2004b): A várható élettartam Magyarországon európai összehasonlításban. 41–74. pp. In DARÓCZI E. – KOVÁCS K.: *Halálzási viszonyok az ezredfordulón: társadalmi és földrajzi választóvonalak. Kutatási jelentés 77*. Budapest: KSH-NKI, 212 p.

23. EASTERLIN R. A. (2001): Income and Happiness: Towards a Unified Theory. *Economic Journal*, 111 (473) 465–84. pp.
24. EC (2006): Rural Development in the European Union - Statistical and Economic Information - Report 2006. Brüsszel: European Commission Directorate-General for Agriculture, 401 p. http://ec.europa.eu/agriculture/agrista/rurdev2006/RD_Report_2006.pdf (letöltés ideje: 2007.11.10)
25. EC (2007): Fehér könyv Együtt az egészségért: Stratégiai megközelítés az EU számára 2008-2013. 13 p.
26. EC (2008): Egészségügyi vasfüggöny Európában? Sajtóközlemény.
27. EC (2009): A Bizottság Közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai gazdasági és Szociális bizottságnak és a Régiók Bizottságának – Szolidaritás az egészségügyben: az egészség terén mutatkozó egyenlőtlenségek csökkentése az Európai Unióban. 13 p.
28. EESTI EKSPRESSI KIRJASTUSE AS (2008): Estonian Human Development Report. 180 p.
29. Európai Területfejlesztési Perspektíva (1997): European Spatial Development Perspective (ESDP). First official draft. Presented at the informal meeting of Ministers responsible for spatial planning of the member states of the European Union. Noordwijk, 9-10 June 1997. European Commission.
30. EUROPE 2000+ (1994). Luxemburg: European Commission.
31. FALUVÉGI A. (2001): A társadalmi-gazdasági jellemzők területi alakulása az átmenet időszakában és várható hatásai. NKFP pályázat 32 p.
32. FARAGÓ L. (1987): A területfejlesztés fogalmáról. *Tér és Társadalom*, 1 (1) 1–15. pp.
33. FINKA M. et al. (2000): The Future of Industrialised Cities and Regions Undergoing Structural Changes. Slovakia Country Report Draft. Focus, Bratislava. 19 p. <http://www.ioer.de/FOCUS/PDF/slovakia.pdf> (letöltés ideje: 2010.05.10)
34. GARSON D. G. (2008): Path analysis. <http://faculty.chass.ncsu.edu/garson/PA765/path.htm> (letöltés ideje: 2009.01.12)
35. GINTER E. – HULANSKÁ K. (2007): Social Determinants of Health. *Bratislava Lek Listy*, 108 (10-11), 477–479. pp.
36. GKI GAZDASÁGKUTATÓ RT. (2003): Az egészségügy makrogazdasági összefüggésrendszere. Budapest. 221 p. <http://www.gki.hu/docs/eumakro.pdf> (letöltés ideje: 2007.02.01)
37. GLATZ F. (2004): Migráció a kibővített Európai Unióban. 400–407. pp. In BURUCS K. (szerk.): *Magyar millennium Európában. Beszédok, cikkek, jegyzetek 2000–2002*. Budapest: Pannonica Kiadó 720 p.
38. GORZELAK G. (1997): Regional Development and Planning in East Central Europe. 62–76pp. In: KEUNE M. (szerk.): *Regional Development and Employment Policy: Lessons from Central and Eastern Europe*. Budapest: ILO 193 p.
39. GORZELAK G. (2006): Main Processes of Regional Development in Central and Eastern Europe after 1990. Regional Diversity and Local Development in Central and Eastern Europe. Konferenciaanyag. 11 p. <http://www.oecd.org/dataoecd/58/41/37778478.pdf> (letöltés ideje: 2010.10.20)
40. GROENEWEGEN et al. (2003): Regional differences in Healthy Life Expectancy in the Netherlands. *Public Health*, 117 (6) 424–429. pp.
41. GUTIÉRREZ-FISAC J. et al. (2000): Factors explaining the geographical differences in Disability Free Life Expectancy in Spain. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 54 (6) 451–455. pp.
42. GYÖRFY L. – BENOVSZKY A. (2006): A munkatermelékenység és a területi versenyképesség megyei szintű alakulása Romániában. *Területi Statisztika*, 46 (2) 209–218. pp.
43. HORVÁTH GY. (2006): Differenciált kelet-közép-európai tér. *Falu Város Régió*, 13 (1) 11–16. pp.
44. HULANSKÁ et al. (2007): Social Determinants of Health in the Slovak Republic: A Case Study. European Commission Health & Consumer Protection Directorate-General. Expert Group on Social Determinants and Health Inequalities. 16 p.
45. ILLÉS I. (2003): A területfejlesztési eszközök és az egyes térségek makrogazdasági helyzete, illetve annak változásai. Kutatási zárótanulmány. Pécs: MTA RKK, 217 p.
46. JENEY L. (2008): A szomszédsági hasonlóság szerepe az Európai Unió nagyvárosai közötti fejlettségi különbségekben. *Területi Statisztika*, 48 (1) 57–73. pp.
47. JÓZAN P. (1997): A nők egészségi állapotának néhány jellemzője. 107–121. pp. In Lévai et al. (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1997*. Budapest: Tárki –Munkügyi és Egyenlő Esélyek Titkársága, 168 p.
48. JÓZAN P. (2002): A halandóság alapirányzata a 20. században, és az ezredforduló halálozási viszonyai Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 163 (4) 419–439. pp.
49. JÓZAN P. (2006): Jelentés a demográfia állapotáról és a népesedési viszonyokról. 159–172 pp. In VIZI

- ET AL. (szerk.): Előmunkálatok a társadalmi párbeszédhez. Budapest: Gazdasági és Szociális Tanács, 264 p.
50. KALEDIENE R. – PETRAUSKIENE J. (2000): Regional life expectancy patterns in Lithuania. *European Journal of Public Health*, 10 (2) 101–104. pp.
 51. KARL et al. (2003): Regional Industrial Policies in Germany. Ceris-CNR Working Paper 2003/8. 50 p. http://www.ceris.cnr.it/ceris/workingpaper/2003/WP_9_03_KARL_MOLLER.pdf (letöltés ideje: 2010.05.12)
 52. KÁRPÁTI ZS. – BODNÁR É. (2008): Esélykülönbségek az egészségügyi ellátásban. Előadás. Az esélyegyenlőség helyben kezdődik konferencia, 2008. okt. 28.
 53. KLINGER A. (2001): Halandósági különbségek Magyarországon iskolai végzettség szerint. 95–118. pp. In HÁRSFALVI ET AL. (szerk.): *Matematikától a kriminálinformatikáig*. Emlékkötet Dr. Kovácsné Nagy Katalin tiszteletére. Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 330 p.
 54. KLINGER A. (2006a): Újabb adatok a vidéki kistérségek és a budapesti kerületek halandósági különbségeiről. *Demográfia*, 49 (2–3), 197–231. pp.
 55. KLINGER A. (2006b): Újabb adatok a vidéki kistérségek és a budapesti kerületek halandósági különbségeiről (II). *Demográfia*, 49 (4), 342–365. pp.
 56. KOPP et al. (2005): Low socioeconomic status of the opposite sex is a risk factor for middle aged mortality. *Journal of Epidemiology Community Health*, No. 59, 675–678. pp.
 57. KOPP et al. (2007): Chronic stress and social changes, socioeconomic determination of chronic stress. *Annals of the New York Academy of Sciences* (1113), 325–338. pp.
 58. KOPP M. – SKRABSKI Á. (2001): Pszichoszociális tényezők és egészségi állapot. A Népesedéspolitikai ad-hoc Munkabizottság számára készített tanulmány. 27 p.
 59. KOPP M. – SKRABSKI Á. (2007): A magyar népesség életkilátásai. *Magyar Tudomány*, 168 (9) 1149–1153. pp.
 60. KOVÁCS P. (2008): A multikollinearitás vizsgálata regressziós modellekben. *Statistikai Szemle*, 86 (1) 38–67. pp.
 61. KURKÓ I. (2008): Regionális fejlettségi különbségek a poszt szocialista Romániában. *Területi Statisztika*, 48 (5) 592–610. pp.
 62. LEYLAND A. H. (2004): Increasing Inequalities in Premature Mortality in Great Britain. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 58 (4) 296–302. pp.
 63. LINTZ G. – SCHMUDE K. (2000): The Future of Industrialised Cities and Regions Undergoing Structural Changes. Germany Country Report Draft. Focus, Drezden. 21 p. <http://www.tu-dresden.de/ioer/statisch/FOCUS/PDF/german.pdf> (letöltés ideje: 2010.04.10)
 64. LUX G. (2008): Egy közép-európai világváros? Ipari válság és szerkezeti átalakulás Felső-Sziléziában. *Területi Statisztika*, 48 (1) 41–56. pp.
 65. MACKENBACH J. – LOOMAN C.W. (1994): Living standards and mortality in the European Community. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 48 (2) 140–145. pp.
 66. MACKENBACH J. (2006): Health Inequalities: Europe in Profile. Rotterdam: Erasmus MC University Medical Center, 53 p.
 67. MACKENBACH J. et al. (1991): Cultural and economic determinants of geographical mortality patterns in the Netherlands. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 45 (3) 231–237. pp.
 68. MARMOT M. – WILKINSON R. G. (1999): Social Determinants of Health. Oxford: Oxford University Press, 376 p.
 69. MENKE et al. (2003): Report on Socio-Economic Differences in Health Indicators in Europe. Health inequalities in Europe and the situation of disadvantaged groups. Bielefeld: loegd, 119 p.
 70. MESLÉ F. (2001): Halandóság Kelet- és Nyugat-Európában: növekvő különbségek. *Regio: Kisebbség, Politika, Társadalom*, 12 (1) 163–176. pp.
 71. MESLÉ F. (2002): Mortality in Eastern Europe and the former Soviet Union : long-term trends and recent upturns. IUSSP/MPIDR Workshop „Determinants of Diverging Trends in Mortality.” 19 p.
 72. MESLÉ F. (2004): Mortality in Central and Eastern Europe: long-term trends and recent upturns. Demographic research. Special Collection 2. 28 p. www.demographic-research.org (letöltés ideje: 2007.04.10)
 73. NEFEDOWA T. (1996): Ökonómische Entwicklung und Umwelt Infrastrukture Zentral- und Osteuropa. In: Aktuelle Umweltprobleme in Südeuropa. Hrgs. Von Frank-Dieter Grimm. München. Südosteuropa-Ges. pp. 19–39. pp.
 74. NEMES NAGY J. – NÉMETH N. (2005): Az átmeneti és az új térszerkezet tagoló tényezői. 75–138. pp. In FAZEKAS K. (szerk.): *A hely és a fej – Munkapiac és regionalitás Magyarországon*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet (KTI Könyvek 6.) 179 p.

75. NEMES NAGY J. (1998): Tér a társadalomtudományban. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 195 p.
76. NÉMETH N. (2008): Fejlődési tengelyek az új hazai térszerkezetben – Az autópálya-hálózat szerepe a regionális tagoltságban. Doktori értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola, 150 p.
77. NORDREGIO – ESPON (2004): Potentials for polycentric development in Europe. 1000 p. http://www.espon.eu/main/Menu_Projects/Menu_ESPON2006Projects/Menu_ThematicProjects/ (letöltés ideje: 2007.09.10)
78. OECD (2001): OECD Territorial Reviews: Hungary. Territorial Economy. 205 p. http://books.google.hu/books?id=5JeKSxTiazUC&printsec=frontcover&dq=OECD+territorial+reviews:+Hungary&hl=hu&ei=C5oKTYedH832sgbfmaSfCg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCYQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false (letöltés ideje: 2010.06.10)
79. OECD (2004): OECD Territorial Reviews: Czech Republic. 142 p. http://books.google.hu/books?id=pyjVLd5fUwC&printsec=frontcover&dq=czech+republic+territorial+development&hl=hu&ei=ApkK TfimtOc_d4gbyheDAAQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=3&ved=0CDAQ6AEwAg#v=onepage&q&f=false (letöltés ideje: 2010.06.10)
80. OECD (2008a): Territorial Review of Poland. 252 p.
81. OKRASKA E. (2000): The Future of Industrialised Cities and Regions Undergoing Structural Changes. Poland Country Report Draft. Insitute of Physical Planning and Municipal Economy Cracow Branch. Cracow. 20 p.
82. OLÁH et al. (2006): Környezeti, testi és lelki egészség Magyarországon az ezredfordulón. *Polgári Szemle*, 2 (6) 6–12. pp.
83. OLSHANSKY S. J. – AULT B. (1986) The Fourth Stage of the Epidemiologic Transition: The Age of Delayed Degenerative Diseases. *The Milbank Quarterly*, 64 (3) 355–391. pp.
84. OMRAN A. (1971): The Epidemiologic Transition. A Theory of the Epidemiology of Population Change. *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, 49 (4) 509–538. pp.
85. PAPANEK G. (2004): Az iparfejlődés regionális összetevői. 167–178. pp. In: Gazdasági szerkezet és versenyképesség az EU csatlakozás után. A VIII. Ipar- és Vállalatgazdasági konferencia előadásai. Magyar Tudományos Akadémia. Ipar- és Vállalatgazdasági Bizottság (Budapest)
86. PRESTON S. H. (1975): The changing relation between mortality and level of economic development. Reprinted *International Journal of Epidemiology*, (2007), 36 (3) 484–490. pp.
87. QUESTE et al. (2002): Geo-socio-economic factors as determinants of health: An analysis of small area mortality rates in Germany. Geo Health Conference, Victoria University of Wellington. 4 p.
88. RÉDEI M. (2007): Hazautalások Kelet- és Közép-Európába. *Statisztikai Szemle*, 85 (7) 581–601. pp.
89. ROSICOVA et al. (2009): Socioeconomic Indicators and Ethnicity as Determinants of regional Mortality rates in Slovakia. *International Journal of Public Health*, 54 (4) 274–282. pp.
90. RUMINSKA-ZIMNY E. (1997): Human Poverty in Transition Economies: Regional Overview for HDR 1997. 31 p. http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1997/papers/ewa_ruminska.pdf
91. SCHNEIDER G. (2009): A közép-európai fővárosi régiók versenyképességének vizsgálata – Hogyan növelhető a Közép-magyarországi régió versenyképessége. PhD értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Politikatudományi Intézet, 289 p.
92. SELYE J. (1976): Stressz distressz nélkül. Budapest: Akadémiai Kiadó, 150 p.
93. SEMLYÉN I. (1980): Országos és nemzetiségi népességgyarapodás. 41–87. pp. In: Korunk évkönyv. Kolozsvár.
94. SKRABSKI et al. (2003): Social capital in a changing society: cross sectional associations with middle aged female and male mortality rates. *Journal of Epidemiology Community Health*, No. 57., 114–119. pp.
95. SPIJKER J. J. A. (2004): Socioeconomic Determinants of regional Mortality Differences in Europe. PhD. Dissertation. Rijks Universiteit Groningen. 325 p.
96. STAHL A. (2010): Metropolitan regions in Germany – The case of Saxon Triangle metropolitan region. Submitted to Blekinge Tekniska Högskola for the Master of European Spatial Planning and Regional Development, 85 p.
97. STAROSTA et al. (1999): Rural societies under communism and beyond. Hungarian and polish perspectives. Lódz: Lódz University Press.
98. SZABÓ A. F. (2000): A migráció biztonságpolitikai jelentősége az EU-bővítés tükrében. *Hadtudományi Szemle*, X. (4). Internetes kiadás: http://www.zmne.hu/kulso/mht/hadtudomany/2000/4_4.html (letöltés ideje: 2006.12.23)
99. SZABÓ P. (2008): A gazdasági fejlettség egyenlőtlensége az Európai Unió különböző területi szintjein. *Területi Statisztika*, 48 (6) 687–699 pp.

100. SZAKÁLNÉ KANÓ I. (2008): Regressziószámítás alkalmazása kistérségi adatokon. 264–287. pp. In LENGYEL I. – LUKOVICS M. (szerk.): *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*. Szeged: JATEPress Kiadó, 308 p.
101. SZCZEPANSKI M. – CYBULA A. (1997): Economic Restructuring and Employment Promotion in the Katowice Voivodship, 1989-1996. 97-126. pp. In: KEUNE M. (szerk.): *Regional Development and Employment Policy: Lessons from Central and Eastern Europe*. Budapest: ILO 193 p.
102. TRIDICO, P. (2007): Regional human development in transition economics: the role of institutions. Working Paper 70. Dipartimento di Economia Università degli Studi Roma Tre. 37 p.
103. UNDP – Ministry of Labour and Social Policy (2006): Social Exclusion and Integration in Poland. An Indicator-based Approach. Summary. 22 p.
104. UNDP (1996): Human Development Report 1996. Economic Growth and Human Development. 229 p. <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1996/chapters/> (letöltés ideje: 2006.12.24)
105. UNDP (1997): Latvia Human Development Report: Living Standards, Education Reform and Participation. 95 p.
106. UNDP (1998): Lithuanian Human Development Report 1998: State and human Development. Vilnius: UNDP/SPU, 134 p.
107. UNDP (1999): Lithuanian Human Development Report 1999: Globalisation and Human Development. Vilnius: UNDP/SPU, 167 p.
108. UNDP Slovakia (2002): National Human Development Report Slovakia 2001-2002. 118 p. http://hdr.undp.org/en/reports/nationalreports/europethecis/slovakia/Slovak_Republic_2002_en.pdf (letöltés ideje: 2006.12.24)
109. UZZOLI A. (2004): Az egészségi állapot társadalmi-területi különbségei Magyarországon. *Doktori értekezés*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola, 151 p.
110. VALKONEN T. (2001): Trends in differential mortality in European countries. 185–328. pp. In VALLIN J. et al. (szerk.): *Trends in mortality and differential mortality*. Population Studies, No. 36, Council of Europe, Strasbourg: 335 pp.
111. VARGA B. (2006): Kistérségek a statisztikák tükrében. Tanulmány. 23 p. <http://www.localinfo.hu/?module=news&fname=tudasbazis> (letöltés ideje: 2008.04.11)
112. VARGA B. (2007): Magyarországi természetes népmozgalmi események egyes gazdasági-társadalmi tényezők tükrében. *Doktori értekezés*. Miskolci Egyetem, Vállalkozásmélet és gyakorlat Doktori Iskola, 143 p.
113. VITRAY et al. (2008): Egészség-egyenltlenségek Magyarországon. Adatok az ellátási szükségletek térségi egyenltlenségeinek becsléséhez. 106 p. www.egeszsegmonitor.hu (letöltés ideje: 2009.07.17)
114. VLADDESCU et al. (2008): Romania: Health system review. *Health Systems in Transition*, 2008 10 (3) 1–172. p.
115. WEIDNER G. – CAIN V. (2003): The Gender Gap in Heart Disease: Lessons From Eastern Europe. *American Journal of Public Health*, 93 (5), 768–770. pp.
116. WHITEHEAD M. (1997): Life and death over the millenium. 7–28. pp. In DREVER F.– WHITEHEAD M. (szerk.): *Health Inequalities*. London: Stationery Office, 221 p.
117. WHO (2008): The World Health Report. Primary Health Care Now. More than ever. Geneva: WHO Press, 148 p.
118. WILKINSON R. – MARMOT M. (2003): Social determinants of health: the solid facts. Copenhagen: WHO Press, 33 p.
119. WILKINSON R. G. (1994): The epidemiology transition: from material scarcity to social disadvantage? *Deadalus*, 123 (4) 61–77. pp.
120. WOODS L. et al. (2005): Geographical variation in life expectancy at birth in England and Wales is largely explained by deprivation. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 59 (2) 115–120. pp.

Internetes oldalak:

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/region_cities/introduction

http://www.espon.eu/main/Menu_ScientificTools/ESPON2006Tools/DatabasePublicFiles/projectindicators.html

JEGYZETEK

- 1 A dolgozatot szeretném Kopp Mária és Skrabski Árpád emlékének ajánlani.
- 2 A vizsgált térség alatt (Kelet-Közép-Európa) jelen esetben a Baltikumtól Romániáig elnyúló posztzocialista térséget értem. A dolgozatban különböző elnevezésekkel találkozhatunk (Kelet-Európa, Közép-Európa stb.), ez alapvetően a különféle szakirodalmi forrásokban alkalmazott megnevezéseknek köszönhető.
- 3 Ez azt jelenti, hogy munkával rendelkezők körében jelentős szegénység/depriváció figyelhető meg. RUMINSKA-ZIMNY (1997) idéz egy tanulmányt a Világbanktól, ebben az áll, hogy Lengyelországban és Oroszországban a szegények 60-66 százaléka dolgozott 1993-ban.
- 4 Fehér könyv Együtt az egészségért: Stratégiai megközelítés az EU számára 2008–2013, Bizottsági közlemények stb. (EC 2007, 2009)
- 5 A viszonyítást KOPP–SKRABSKI (2001) annak függvényében teszik meg, hogy az 1930-as években volt akkora mortalitási arány Magyarországon, mint az ezredfordulón. Akkor a szegénység jóval magasabb mértéket öltött, nem voltak hatékony gyógyszerek, antibiotikumok, a tbc okozta halandóság pedig igen nagy-mértékű volt.
- 6 MESLÉ (2004) számításai alapján Magyarország 1,25, Lengyelország 2,11, Románia 1,58, Észtország 1,22, Lettország 1,68, Litvánia pedig 2,29 évet veszített átlagosan a várható élethosszból 1965 és a várható élethossz javulásának első éve között a szív- és érrendszeri forradalom elmaradása miatt.
- 7 „Embercsinálta” (man-made) vagy civilizációs halálokok: a 20. század első felében az iparosítás és az ezzel járó jelentős társadalmi változások sok káros tünet, pl. az alkoholizmus megjelenésével jártak városban és falun egyaránt. A motoros járművek elterjedése közötti baleseteket, az első világháború lövészárkaiban megszokott dohányfüst számos betegségét, különösen a tüdőrák gyakoriságának robbanásszerű megnövekedését idézte elő. (MESLÉ 2001, DARÓCZI 2004a) Találkozhatunk még külső okok, ill. erőszakos halálokok elnevezéssel is.
- 8 A kelet-közép-európai és a FÁK államokban.
- 9 Természeti és politikai megfigyelések a halálzási jegyzékek alapján.
- 10 Az eredeti angol kifejezések, a „wealth” – „well-being” jobban kifejezik a gazdasági jólét és az emberi jólét közötti különbségeket.
- 11 A CSDH (2008) ugyan nem említi, de véleményem szerint megemlítendő Vietnám, Tádzsikisztán és Kuba esete is. Mindhárom ország lakossága 10-11 évvel hosszabb életet él, mint ami a GDP alapján várható volna.
- 12 I. Vezető értelmiségi, menedzser; II. Köztes; III.n. Képzett, nem szakmunkás; III.m. Képzett szakmunkás; IV. Részben képzett; V. Képzetlen.
- 13 A kognitív disszonancia elmélete Leon Festinger nevéhez köthető, amelyet 1957-ben publikálta először. Az elmélet alapfogolata, hogy mikor valamilyen új információ vagy tapasztalat ellentmond a korábbi elképzeléseinknek, vagy ismereteinknek, akkor disszonanciát, belső feszültséget élünk meg. Ez a disszonancia szorongáskeltő állapot, amelyet csökkenteni igyekszünk. Két kognitív elem Festinger szerint akkor van disszonáns kapcsolatban, ha az egyik elemből a köztudatban uralkodó logikái, erkölcsi, ideológiai beidegződések alapján várhatóhoz képest ellentétes elem következik. Két kognitív elem akkor van konszonáns kapcsolatban, ha az egyik elemből a szokásos logikái erkölcsi, ideológiai beidegződéseknek megfelelően következnek a másik. A konszonancia kényelmes állapot, míg a disszonancia kényelmetlen érzést okoz, s ilyenkor próbáljuk a disszonanciát csökkenteni, hogy a konszonancia révébe jussunk. (forrás: http://ktnye.akti.hu/index.php/Kognit%C3%ADV_dissonancia 2011)
- 14 Megyei szinten elemezve igen szoros kapcsolatot mutattak ki a gazdasági, a relatív jövedelmi helyzet, a depresszió és a halandóság között, de csak a férfiak esetében. A nők esetén egyik mutató sem bírt szignifikáns hatással.
- 15 A társadalmi tőke az egyénnek a társadalommal és közösségekkel kialakított kapcsolataiból származó erőforrásait jelenti.
- 16 A KFM-t az elmaradott térségek lehatárolására alkalmazták és a fejlesztési források elosztását határozta meg. (A 24/2001 /IV. 20./ OGY határozat alapján.) Viszont szükséges azt is megjegyezni, hogy ezen összetett mutató már tartalmazza a halálzási arány mértékét is.
- 17 A szerző a képzettség, a foglalkoztatás, a jövedelmi helyzet, az infrastruktúra és az urbanizáltság mutatóit alkalmazza.
- 18 A tbc elterjedése igen szoros kapcsolatban áll a szegénységgel.
- 19 Az európai integrációból Olaszország és Belgium adatsora hiányzik, így a régi tagországokhoz Ciprus és Málta is csatlakozik. (Azért került ide ez a két ország, mert őket nem érintette az egészségparadoxon, egészségjellemzői a jobb nyugat-európai régiókkal veteksznek.)
- 20 Hipotézisem megfogalmazását nagymértékben meghatározta CSITE–NÉMETH (2007a) tanulmánya.

- 21 Kistérségi szinten CSITE–NÉMETH (2007a) alkalmazta ezt a mutatót. Ezen a szinten az urbanizáltság, ill. a városiasság kifejezésére alkalmas az index.
- 22 Fontosnak kívánom megjegyezni, hogy ezen jövedelmi mutatóban az állami kiegyenlítő szerep is megjelenik, tehát a mutató kiválasztásával nemcsak a szimpla piac által termelt egyenlőtlenségek szerepét kívánom érzékeltetni.
- 23 A MEGA (Metropolitan European Growth Areas), ill. a funkcionális városi területek lehatárolását, az ún. városi rendszerek morfológiáját az ESPON intézet végezte (2004).
- 24 A kiugró értékek megfelelően történő kezelése érdekében.
- 25 És így, a koncentrációs mutató így megfelelően súlyozza a régiókat is.
- 26 Az OECD vidéklehatárolási módszertana alapján Berlinen, Prágán, Pozsonyon, Közép-Magyarországon kívül csak Lódz és Szilézia esetében beszélhetünk alapvetően városi térségről, NUTS2 szinten.
- 27 Ennél magasabb R^2 -t (82,5%) DARÓCZI (2004b) ért el az európai országokban vizsgált, férfi születéskor várható élethosszt magyarázó modelljében. Magas (60% fölötti) megmagyarázási arányt közül DARÓCZI (2004b), SKRABSKI et al. (2003), KOPP–SKRABSKI (2001), SKRABSKI (2003), CSITE–NÉMETH (2007a) és VARGA (2007). Csekély R^2 -tel (32, ill. 22%) szolgáló modellt alkotott GROENEWEGEN (2003).
- 28 Ezen mutatót a Pentagon területtől való távolság szűri ki.
- 29 Mazóvia régió (vajdaság) Varsó városát foglalja magába. De olyan térségek lehatárolásával alakították ki ezt a régiót, hogy eltűnt az egyébként jelentős kiugró értékek jelensége. Mit értünk ez alatt? Ha Varsó Prágához hasonlóan városként lenne NUTS2 régió, akkor önmagában nem lehetne konvergencia régió. Már a 2000-es évek elején Prágához hasonló gazdasági teljesítménnyel rendelkezett Varsó (az uniós átlag 1,4-szerese volt az egy főre jutó GDP értéke). Őt igen alacsony gazdasági teljesítőképességgel bíró régió „hozzáadásával” viszont a régió GDP/fő értéke az említett időszakban csak 73-74%-ot ér el. Ennek köszönheti elmaradottságát, a konvergencia besorolást az EU regionális politikája szerint.
- 30 Amit természetesen kiskarít a fővárosi térségek önálló, vagy csak a közvetlenül „kapcsolódó” térségek felfűzésével létrehozott városrégiók statisztikai lehatárolása is.
- 31 A VIF értékek minden mutató esetében 5 alatt vannak.
- 32 NÉMETH (2008) doktori disszertációjában a gazdasági fejlettség magyarázatára alkotott útmodelleket, amelyekben az egyes magyarázó tényezők VIF-értéke meghaladta a 15-ös értéket is.
- 33 A Durbin–Watson statisztika értéke a fővárosokat is tartalmazó modellben 1,393; határértékek: 1,342-1,812. A határértékek meghatározása a konstans figyelembevételével történt. (<http://www.stanford.edu/~clint/bench/dw05a.htm>, letöltés 2010-09-05)
- 34 A keleti fal a közép-európai térszerkezet elmaradott térsége, GORZELAK (1996) modelljében ez a térség Lengyelország, Szlovákia és Magyarország legkeletibb régióit jelenti.
- 35 Londonban az angol ipari forradalom hőskorában a tuberkulózis okozta az összhalálozás egynegyedét; a gümőkórt akkor londoni betegségnek is nevezték. A száz évvel ezelőtti magyarországi gümőkór halandóság hasonló volt a cseh–lengyel iparvidék tuberkulózis mortalitásához. Budapest és Bécs „tüdővész halandósága” alig tért el egymástól, Párizs és Prágéé magasabb volt. A morbus hungaricus annyira jogos elnevezés az új kutatások fényében, amennyire a vérbajt egy időben francia betegségnek (is) hívták. (JÓZAN 2002)
- 36 Korábbi tapasztalatok azt jelzik, hogy a tbc-nek több áldozata van a nagyvárosokban, mint vidéken (JÓZAN 2002), ami napjainkra is érvényes.
- 37 Kissé mesterkéltnek tűnhet a matematikai magyarázó modell (logaritmizálás, ill. a hatványfüggvény együttese). Ennek magyarázata egyrészt a jövedelem csökkenő hathatásának kifejezése, másrészt pedig a tbc okozta halandóság igen széles skálája. Ez utóbbi range-aránya a vizsgált térségben 166-szoros.
- 38 Varmia-Mazúriától indul és tartalmazza az elmaradott régiókat: Podlázia, Lublin, Kárpátalja, kiegészülve Szentkereszt és a Nagy-Lengyelországi vajdasággal.
- 39 SEMLYÉN (1980) Arad, Temes és Krassó-Szörény megyékben történelmi okokkal magyarázza (a török, majd Habsburg uralom, az eltérő eredetű telepések megjelenése, eltérő társadalmi-gazdasági viszonyok stb.) a főváros melletti legalacsonyabb termékenységi rátát.
- 40 Ennek egyenlege 2004–2006 között átlagosan +2,89 milliárd euró.
- 41 A régió belüli GDP relatív szóródásának mértéke kisebb, csupán 11,8 százalék.
- 42 Ennek okát az alapszükségletek kielégítésében látja EASTERLIN (2001), míg a jövedelemben fejlettebb térségek esetében az egyenlőtlenségek nagysága csökkenti a szubjektív jóllétet.
- 43 Az egy főre jutó GDP relatív szóródása közel 63%. A belső egyenlőtlenségre hívja fel a figyelmet a 8. ábra is, a trendvonaltól jelentősen eltér Mazóvia pozíciója.
- 44 Magyarország esetében a KMFT és a BAFT közötti ellentétekre világít rá a szerző, a két területi

- intézmény nem tudta a szükséges fejlesztésirányító és koordináló feladatokat ellátni. Csehország esetében az interregionális együttműködésekre nem alakult ki intézményesített struktúra a fővárosi régió és a Közép-csehországi megye között.
- 45 Ezen differencia megjelenik a 10 000 főre jutó tbc esetek számában is, a kedvezőtlen életkiltásokkal bíró kerületek átlaga másfélszerese a kedvezők átlagértékének.
- 46 Melynek mértéke megegyezik a vidéki és városi térségekben.
- 47 Lettország és Litvánia a legrosszabb teljesítménnyel bíró régiók felső harmadában vannak, Észtország kicsivel kedvezőbb helyzetben van.
- 48 1995 és 2005 között, az országon belüli gazdasági teljesítmény egyenetlenség növekedése egyike a legnagyobbaknak a volt szocialista térségben.
- 49 Nem önmagában a privatizációval volt a baj, a kárpótlási jeggyel megtörtént privatizáció is rugalmasabb volt, mint a többi kelet-közép-európai országban. Míg Magyarországon a szövetkezetek nagy részét felszámolták, addig a volt NDK-ban, Csehországban és Szlovákiában a volt szövetkezetek (más gazdálkodási formában) folytatták a mezőgazdasági területek döntő hányadának művelését. (ILLÉS 2003) Lengyelországban pedig mindvégig megőrizték vezető szerepüket a paraszti gazdaságok. (STAROSTA et al. 1999)
- 50 GLATZ (2004) és SZABÓ (2000) Lengyelország esetében említi az ún. kulturális, emigrációs hagyományt a migráció tekintetében, annak magyarzatául szolgálva.
- 51 Ill. maga a rendszer is.

Hazai vadászható vadfajaink a vadgazdálkodás tükrében

(Vadászható vadfajaink) Vadgazdálkodásunk alapja a vad.

Hazánk szárazföldi (teresztris) környezeti rendszereit – részben természeti adottságai, részben hasznosítási funkció szerint – praktikusán szokás *erdei* és *mezei* ökoszisztémákra csoportosítani. Bizonyos értelemben – kis víztest méreteik miatt – átmeneti jellegűek a hazai vizes ökoszisztémák, hiszen a parti zónájuk sokszor akkora, mint maga a vizes élettérész.

E rendszerek alkotóeleme a vadállomány (1. sz. tábla), amelynek egy része dominánsan erdőben él – ezek a *nagyvadfajok* –, másik része a mezei élőhelyeket részesíti előnyben – ezek a *mezei apróvadfajok* –, a harmadik csoport a vizes élőhelyeket kedveli, ők a *vízi vadfajok*. Természetesen az ilyen sommás elkülönítés határait mindig átlépik egyes fajok, hiszen az erdei nagyvadfajok és a vízi vadfajok kimennek táplálkozni a mezőre, vagy ismerjük a mezei őz ökotípusát stb.

(A hazai nagyvadfajok) Erdeink legnemesebb és legértékesebb vadja a *gímszarvas*, amely a XVI. században elterjedt faj volt hazánk területén. Ismerünk olyan feljegyzéseket, melyek szerint egy vadász egyetlen nap alatt 120 szarvast zsákmányolt. A török hódoltság idején számuk erősen lecsökkent.

Az 1880-as években az 1890-es évek közepéig az országos teríték mintegy 2000-2500 példányszámmal stagnált, ettől kezdve ezután a teríték adatok az állomány dinamikus fejlődését mutatják: 1898-ban 3720, 1900-ban 5253, 1909-ban 8480, 1913-ban már 10 527 példányt ejtettek el a történelmi Magyarország területein.

1986-ig a becslések és lelővések adatai egymással párhuzamosan folyamatosan nőttek. Ebből és a két adatsor arányából feltételezhető volt az állomány nagyság módszeres alulbecslése, ami a tényleges egyedszámnak a terítékből történő visszaszámolásával igazolható volt. Az 1986-ban először végrehajtott nagyobb mértékű állománynyagvizsgálást, majd a terítékadatok két évig tartó stagnálását az állomány alakulása szabályszerűen, egy év késéssel követte. Az 1994-ben elkezdődött fokozott kémélet jelei már 1993-ban látszóttak, 1995-re a hasznosítás visszaesett az 1970-es évek végének, 1980-as évek elejének szintjére és – ha nem is olyan meredeken –, de a teríték nagysága is követte ezt a csökkenési tendenciát. A négy évig csökkenő, összesen mintegy 40%-kal visszaesett lelővéseknek az állomány növekedését kellett volna előidéznie, ezzel szemben a becsült állomány nagyság nemhogy növekedett volna, de 14%-kal lecsökkent.

A gímszarvas populációinak az 1980-as évek közepéig történt folyamatos növekedése következtében a gím kiáramlott addig be nem népesített területekre. Megjelent, sőt jelentős állománya alakult ki Bács-Kiskun megyében. Az Alföldön máshol is megfigyelhető volt terjeszkedése, elsősorban az ártereket övező erdők mentén. Sok helyen életképes populációi is kialakultak, amit mutat az, hogy az erőteljes országos állománynyagvizsgálás elvégzése után is megmaradt az újonnan benépesített területek többségén.

Hazánkban kétféle szarvas él: *a keleti és a nyugati típusú*. A nyugati típusú szarvas test-súlyban és trófea értékében jóval alatta marad a keleti típusnak. Hazánkban egyre inkább a keleti jelleg kezd kidomborodni, a kereszteződésekben is ez a jelleg válik uralkodóvá. Végző soron ennek köszönhető európai hírű szarvasállományunk minősége.

1. táblázat: A vadászható vadfajok becslése és terítéke Magyarországon (OVA adatai)

Vadfaj	2007. lelövés	2008. becslés
Gímszarvas (<i>Cervus elaphus</i>)	33.967	85.081
Dám (<i>Cervus dama</i>)	9.301	25.895
Őz (<i>Capreolus capreolus</i>)	79.465	340.384
Muflon (<i>Ovis gmelini musimon</i>)	2.564	9.920
Vaddisznó (<i>Sus scrofa</i>)	94.015	95.582
Mezei nyúl (<i>Lepus europaeus</i>)	127.225	522.862
Fogoly (<i>Perdix perdix</i>)	3.802	39.774
Fácán (<i>Phasianus colchicus</i>)	432.279	790.415
Róka (<i>Vulpes vulpes</i>)	66.180	74.406
Borz (<i>Meles meles</i>)	4.531	37.921
Házi görény (<i>Mustela putorius</i>)	621	29.466
Nyest (<i>Martes fiona</i>)	1.058	36.988
Üregi nyúl (<i>Oryctolagus cuniculus</i>)	301	*
Pézsmapocok (<i>Ondatra zibethicus</i>)	257	*
Aranysakál (<i>Canis aureus</i>)	349	2.075
Nyestkutya (<i>Nyctereutes procyonoides</i>)	8	*
Mosómedve (<i>Procyon lotor</i>)	1	*
Szarka (<i>Pica pica</i>)	25.577	99.716
Dolmányos varjú (<i>Corvus corone comix</i>)	15.323	77.519
Szajkó (<i>Garrulus glondarius</i>)	15.192	*
Vetési lúd (<i>Anser fabalis</i>)	3.433	*
Nagy lilik (<i>Anser albifrons albifrons</i>)	3.478	*
Tőkés réce (<i>Anas platyrhynchos</i>)	56.166	*
Csörgő réce (<i>Anas crecca</i>)	3.729	*
Kerceréce (<i>Bucephala clangula</i>)	183	*
Szárcsa (<i>Fulica atra</i>)	2.062	*
Erdei szalonka ^N (<i>Scolopax rusticola</i>)	6.578	*
Balkáni gerle (<i>stoptopelia decaocto</i>)	82.594	*
Örvös galamb (<i>Columba palumbus</i>)	3.840	*

N: az erdei szalonka 2009. óta nincs idénye

*: nincs becslés

A bikák tél végén, kora tavasszal vetik el agancsukat és fognak az új agancs fejlesztéséhez. Az idősebb bikák már február végén elvethetik agancsukat, míg a fiatalabb agancslevetési ideje májusig elhúzódhat.

Az agancstóból nő ki minden évben az új agancs, amely fejlődése alatt vérerekben gazdag, szőrrel borított bőrrel van fedve.

Ha a bika a következő esztendőben is egyágú agancsot rak fel, akkor *nyársasnak* nevez-

zük. A nyársasnak már agancskoszorúja is van. Ezután általában minden esztendőben jobb agancsot rak fel a bika, majd egy bizonyos idő után hanyatlani kezd, *visszarak*. Az öreg bikák visszarakásának közvetlen oka, a fogak olyan mérvű lekopása, amely már szinte lehetetlenné teszi a bika normális táplálkozását.

Az agancs első ága a *szemág*, fölötte található a *jégág*, majd a *középág*, végül felül a *korona*, amely több ágból állhat.

Az agancs megjelölését a többágú agancsszár tényleges ágainak kétszerese adja.

Ha például az agancs minkét szarván négy-négy ág van, akkor nyolcas bikáról beszélünk, ha pedig az egyik ágon hat ág található, míg a másikon csak öt (sőt esetleg csak négy), akkor páratlan tizenkettesről.

Az agancs fejlődésére számos tényező hat. Legdöntőbben befolyásolja az agancs kifejlődést a bika örökletes alkata, kora, táplálkozása és az állomány ivararánya.

2. táblázat: A nagyvad jellemző elnevezései és adatai

A vad neve	A hímivarú egyed neve	A nőivarú egyed neve	A ki nem fejlett nőivarú egyed neve	A szaporulat neve	A párzás, párzási idő neve	A párzás ideje	A vemhességi, illetve kotlási idő tartama	A szaporulat száma
Szarvas	bika	tehén	ünő	borjú	bógás	szept.	8 hónap	1
Dámszarvas	bika	tehén	ünő	borjú	barcogás	október	7 hónap	1 – 2
Őz	bak	suta	ünő	gida	üzekedés	július-augusztus	10 hónap	1 – 2
Mufflon	kos	juh	jerke	bárány	üzekedés	november	5 hónap	6 – 8
Vad-disznó	kan	koca	süldő	malac	búgás	november	4 hónap	6 – 8
Siket-fajd	kakas	tyúk	jérce	csibe	dürgés	április	1 hónap	5 – 6
Túzok	kakas	tyúk	jérce	csibe	dürgés	április	1 hónap	2 – 3

Hazánkban a legnagyobb elejtett bika agancssúlya 15 kg, 1963. szeptember 18-án Szentegáton, Baranya megyében lőtték. A világrekord agancsot 1956-ban Jugoszláviában lőtték, nemzetközi pontszáma 248,57, az 1963-as magyar bikáé 247,14. Az előző világrekordot Szálkán, Tolna megyében, 1891-ben ejtették el. Trófeájának súlya 14,5 kg volt.

A gímszarvas hasznosítása meglehetősen kiegyensúlyozatlan, mondhatni, hullámzó görbét mutat; azt azonban egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a 60-as évek elején produkált évi 5000 db-os hasznosítás az új évezred küszöbén elérte, sőt meghaladta a 40 000 db-ot, ami igen jelentős állománynövekedésre utal. (3. sz. tábla)

Dámszarvas (*Cervus dama*)

A dámot Európában és a világ más országaiban elsősorban zártkerti vadként tarják, mivel jól bírta a kerítések, karámkok közti tartást, és kiváló a húsmínősége is. Így vadászati értéket csak a kiváló lapátú egyedekkel rendelkező állományok jelentenek. A Magyarországi dám kiemelkedő minőségű, mivel évtizedek óta a világrekord dámbikák hazánkban kerülnek terítékre. Ennek is köszönhető, hogy nálunk a vadászati célú dámtartás dominál, és évente sok külföldi vadász érkezik kifejezetten dámbikára vadászni.

3. táblázat: Gímszarvas teríték országos adatok, 1960–2008 (OVA)

Évek	Gímszarvas (db)
1960	4.800
1964	5.000
1968	6.000
1972	9.000
1976	15.000
1980	19.000
1984	20.000
1988	32.000
1992	35.000
1996	24.000
2000	20.000
2004	42.000
2008	36.000

A *dámszarvas* hazai elterjedéséről legkorábbi írásos emlékeink a XVI. század legelejéről vannak, országos terítékadatokról azonban csak az 1880-as évekből tudunk beszámolni. 1884-ban 713 dámot lőttek Magyarországon, jelentősebb állományai Tolnában, a Bodrogekben, a Taktaközben, Békés és Bihar környékén, Somogyban, a Duna–Tisza közén, Trencsén–Nyitra környékén voltak. Átmeneti stagnálás után a lelövések 1890-re meghaladták az 1200 példányt, majd némi visszaesést követően 1900-ban már másfél ezret számlált a hazai teríték.

A dámszarvas esetében a gímszarvashoz hasonló a helyzet, hiszen a vizsgált időszak elején jelentett néhány száz darabos országos hasznosítás – legfőképpen persze a 70-es, 80-as években lezajlott sikeres dámtelepitések hatására –, szintén magán hordozva egyfajta hullámzást, folyamatosan növekedett, s az ezredforduló óta kitartóan ostromolja az évi 10 000 db-ot. (4. sz. táblázat)

4. táblázat: Dámszarvas teríték országos adatok, 1960–2008 (OVA)

Évek	Dámszarvas (db)
1960	200
1964	250
1968	200
1972	800
1976	1.000
1980	2.700
1984	1.200
1988	3.800
1992	4.800
1996	7.800
2000	5.800
2004	9.000
2008	9.800

A gímszarvasnál zömökebb testfelépítésű. A farkát és a bikák pamacs szőrzetét kivéve minden testfüggeléke rövidebb, mint a gímszarvasé.

A vadbiológusok két alfaját különítették el, a törzsalakot (C. d. dama) és a mezopotámiai dámot (C. d. mesopotamica). Ez utóbbit már kipusztultnak tekintették, mígnem 1956-ben Werner TRENSE élő példányokat talált Irakban. A mezopotámiai dám korábban Dél-Iránban, Irakban, Szíriában, Jordániában az Arabiai-félsziget É-i részén és Egyiptomban fordult elő, ma a háborús események miatt léte bizonytalan, esetleg Dél-Iránban, Észak-Iránban a Kaspi-tó partján fordulhat még elő.

Hazánkban Mátyás vagy az Anjou-királyok idején telepíthették be vadsparkokba. Szabadon élő dáмокrol XVIII. század előtti adatunk nincs. A korábban szorgalmazott elterjesztési programnak megfelelően ma már több helyen kisebb nagyobb olykor szigetszerű populációi alakultak ki, néhol pedig nagy területeken terjedt el (Dél-Somogy).

A dámszarvas ma egyaránt elterjedt a Dunántúlon, Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon. Legnagyobb állományai Gyulajon és Gyulán. Legjobb trófeaminőségű populációja a Debrecen melletti Guton van.

Őz (*Capreolus capreolus*)

A szarvasfélék családjában tartozó harmadik nagy fajunk az őz.

Az *őz* őshonos hazánkban, vadászati szempontból azonban nem volt jelentős vadfaj, bár okiratok a XIV. századtól említik. Első terítékadata csak 1879-ből származik, amikor országosan 1950 őz elejtését jegyezték fel (Berdár, 1983). Az országos statisztikai adatok szerint terítéknagysága az 1880-as évek elejétől az 1890-es évek végéig 8-10 ezer körül mozgott. A lelőések századunk elejéről feljegyzett (13 000-ről 25 000 példányra történt) növekedése az őz országos állománynövekedését valószínűsíti (Beregszászi és Fodor, 1980).

1936-ban 60 000 példányt becsültek a trianoni határokon belül. A II. világháborút követően tönkrement állomány az 1960-as évek elejére elérte a 70 000 példányt. Az 1960-as években az őz-állomány folyamatosan nőtt, amit a hasznosítás csekélyebb mértékű növekedése nem tudott megállítani. Az 1970-es évek elején a vadászati hatóság az őz-állományt túlszaporodottnak ítélte, ezért a lelőések mértékét megemelte. Ez az állomány növekedését úgy tűnik átmenetileg megállította. Az 1970-es évek végének vadgazdálkodási irányelvei az őz-állomány növelését tűzték ki célul. A bakok hasznosítási aránya csak csekély mértékben, a suták kilövése kezdetben mintegy negyedével csökkent. A további fokozatos visszaesés következtében a terítéknagyság az 1980-as évek végére a tíz évvel korábbi érték felére esett vissza. Az elképzelés az volt, hogy a suták fokozott kímélésével gyors állománynövekedést lehet elérni. Az országosan becsült állomány azonban a kímélet ellenére sem növekedett számottevően, sőt a növekedés az 1980-as évek közepére megállt és azután mintegy 230 000 példány körül ingadozott. Az állomány stagnálásának két oka lehet. Az egyik az, hogy a populációk elérték az ökológiai vadeltartó képesség határát és a sűrűségfüggő tényezők hatására a növekedés leállt. A másik ok lehet az is, hogy a tényleges lelőések jóval nagyobbak a statisztikákban megjelenőknél, vagyis a hasznosítás képes megállítani az állománynövekedést.

Minden esetben az előző fajokhoz hasonlóan az őzek vonatkozásában is megfigyelhetők hasznosításának hullámhegyei és völgyei, de egyértelműen látható, hogy a vizsgált időszak kezdetén jelentett 5000 db körüli hasznosítás helyett az elmúlt években már a 90 000 db körül mozog az éves hasznosítás. (5. sz. táblázat)

5. táblázat: Őzteríték adatok, 1960–2008 (OVA)

Évek	Őz (db)
1960	5.000
1964	10.000
1968	11.000
1972	20.000
1976	40.000
1980	60.000
1984	44.000
1988	39.000
1992	42.000
1996	39.000
2000	39.000
2004	75.000
2008	85.000

Muflon (*Ovis gmelini musimon*)

A *muflon* első magyarországi telepítése 1868–69-ben történt a Nyitra megyei Ghymesre, a további telepítéseknek szinte kizárólag az itt felszaporodott állomány az alapja. 1942-ig a következő vadaskertekbe telepítettek: Füzérradvány, Fehérvárcsurgó, Bárdibükk, Bakonyhána, Mátraszele, Gyarmatpuszta és Kaposmérő 1943–44-ben országos állományát mintegy 2000 példányra becsülték, amely a második világháború pusztításai következtében 80-100 példányra csökkent.

A lecsökkent állomány ezt követően csak lassan tért magához. A dártelepítésekkel együtt indított muflontelepítési program hatására az addig 1500-2500 példány körül változó muflonállomány az 1970-es évek közepétől erőteljes növekedésnek indult. A populációk szaporodását a csekély hasznosítási hányad nem tudta megállítani. A lelővések alacsony szintje több okkal volt magyarázható. Szerepet játszott ebben a vadfaj vadászata iránti érdektelenség (NÁHLIK, 1997a). A juhok alulhasznosításának fontos oka az is, hogy a muflon húsa csekély értéket képvisel. A fiatal kosok selejtezése rendre elmarad a kisebb trófeaérték és az állományszabályozás rossz szemléletű kivitelezése miatt (NÁHLIK, 1991a).

A muflon jelenleg főként középhegységeinkben elterjedt faj, jelentős állományai élnek azonban Somogyban is. Ez utóbbi populációk létjogosultsága a gimállomány kiváló minősége miatt kétséges. (6. sz. táblázat)

Vaddisznó (*Sus scrofa*)

Összefüggő erdőségeink elég gyakori nagyvadja. Ennek egyik oka kétségtelenül az, hogy a házi sertések a különböző védőoltásokkal immunissá váltak a sertésvészellel szemben, nem terjesztik ezt a végzetes betegséget. Az elszaporodáshoz még a háború utáni fegyvertartási tilalom, meg egy-két jó makktermő év is hozzájárult.

A *vaddisznó* országos terítékadatai az 1880-as évek végétől az 1900-as évek elejéig nagyjából egy szinten, 3000 példány körül voltak. Ettől kezdve az első világháborúig, több mint kétszeresére nőttek a lelővések, 1913-ra meghaladták a 9000 példányt. Az 1936-ban 6000 példányt számláló állomány a második világháború viszontagságait nagy veszteségekkel élte túl.

6. táblázat: Muflon teríték alakulása 1960 és 2008 között

Évek	Muflon (db)
1960	250
1964	250
1968	250
1972	250
1976	600
1980	1.100
1984	900
1988	1.600
1992	3.000
1996	2.400
2000	2.600
2004	3.700
2008	2.900

A vaddisznó országos állománya az 1960-as évek elejétől az 1970-es évek közepéig több-kevésbé egyenletesen növekvő volt, ettől kezdődően, különösen az 1980-as évek elején a növekedés erőteljesen felgyorsult.

Magyarország vaddisznóállománya 1970-ben mintegy 15 700 pd volt, ebből 9300 pd-t lőttek. 1977 volt az első év, amikor többet (18 900) lőttek, mint amennyit becsültek (18 700). 1983 óta pedig tartósan többet lőnek, mint becsülnek (1990-ben becsülve 38 800, löve 46 600), ennek ellenére folyamatos emelkedést mutatott az állomány, mely 2002-ben elérte a rekordnak számító 90 000 pd-t, majd 2004-ben visszacsökkent 80 000-re. Ebben persze a vaddisznó magas szaporodási rátája miatt nincs semmi ellentmondás. Kóhalmi (1994) szerint populációtól és környezettől függően az állomány szinten tartásához a tavaszi becsült mennyiség 120-150%-át terítékre kell hozni. Ez Magyarországon nem történt meg, ami a vaddisznó elszaporodásához, rajta keresztül a károk (mezei, erdei) növekedéséhez vezetett (Csányi, 2005).

Az állomány gyarapodásához nagymértékben hozzájárulhatott a szőrőkon történő intenzív takarmányozása következtében megnőtt szaporodási teljesítménye. Ezzel együtt a vaddisznó szaporodási időszakát ma már nehéz meghatározni, mert egyre hosszabbodik. Elkezdődhet szeptemberben és tarthat júniusig, de a fő időszakot november–január időszakára tehetjük. A teríték adatok alakulásának tendenciája mindig hűen követte a becslések alakulását. 1975-ig a lövések száma minden évben a becsült egyedszám alatt maradt, 1983-tól tíz éven keresztül a teríték a becsült állomány nagyság 110-130%-a között mozgott. A vaddisznó állományának növekedése a faj területi expanziójához vezetett. Ennek volt a következménye, hogy még a gímszarvasnál is dinamikusabban hódította meg az alföldi vidékeket. (7. sz. táblázat)

(*Szárnyas nagyvadak*) A **siketfajd** (Tetraourogallus). Hazánkban a Zala folyó forrásvidékén, Szalafő környékén található még mintegy 50-60 siketfajd. Általában a sűrű elegyes erdőségeket, a zavartalan körülményeket szereti. Bükkalé elegyes luc- és jegenyefenyő állományokban él ez az értékes madár, ahol a cserjeszintben boróka, áfonya, som, galagonya és csipkebogyó is található.

7. táblázat: A vaddisznó teríték adatok, 1960–2008 (OVA)

Évek	Vaddisznó (db)
1960	5.000
1964	5.000
1968	6.000
1972	17.000
1976	17.000
1980	20.000
1984	38.000
1988	38.000
1992	46.000
1996	38.000
2000	50.000
2004	90.000
2008	90.000

A siketfajd legnagyobb erdei madarunk, öreg kakasok elérhetik az 5-6 kg súlyt. A kakasok sötétbarnák, feketék. Tizennyolc farktollukat legyezőszerűen szétnyitják dürgéskor.

Csőrük erős, a kakas csőrének felülete évente cserélődik. A pázás – dürgés – ideje május hónap. A kakasok az esti órákban felgallyaznak a beszálló fákra. Rendszerint hajnalban kezdődik a dürgés. Először ketyegésszerű hangot hallani, amely folyton gyorsul, majd kelepeléssel végződik. Ezt követi a bugyogó hang, amit az extázisban lévő kakas négy-hat másodperces úgynevezett *köszörülés-sel* fejez be. A köszörülő hang adása alatt a kakas se nem lát, se nem hall (innen a neve is).

Ilyenkor lehet tehát gyors mozgással megközelíteni.

A dürgés négy-öt hétig tart. A tyúk a földre rakja fészékét, amelyben 8-10 tojást költ ki. A siketfajd hazánk területén kipusztulás előtt álló szárnyas vad, feltétlen kíméletet érdemel.

A **túzok** (*Otis tarda*). Európa legnagyobb madara. A kakas testsúlya kivételes esetben elérheti a 20 kg-ot is. Nagy kiterjedésű nyílt mezőségek vadja. Kerüli a facsoporttal tarkított területeket és az erdőt, ahol kitűnő látásának nem venné hasznát.

A kakas háta és szárnya rozsdabarna, nyaka és a hasa szürkésbarna. Csőre tövéből tollakból álló bajuszt visel. Kiterjesztett szárnyainak távolsága a 2 m-t is meghaladja. A tyúk jóval kisebb, sárgásbarna színű.

Rendkívül óvatos madár, igen jól fut, nehezen kap szárnyra, de kitarató repülő. Áprilisban dűrög, a kakas ilyenkor „sátoroz”. A tyúk hevenyészett fészékébe – amely voltaképpen egy kis gödör – két-három zöld színű, barnapettyes tojást rak, amelyet négy hét alatt költ ki.

Általában csapatokban él. Kiállított örök vigyáznak a csapatra. Tápláléka vegyes, általában növényi. Kedvence a repce. Télen megeszi az egeret, békát, gyíkot is.

A fiatal túzok nagy mennyiségű rovarot pusztít. Kártétele úgyszólván nincs.

Vadászata kizárólag barkácsolás útján történik, a mozgó szekérről lecsúszó vadász gölyös fegyverrel elejtheti a továbbhaladó szekérré figyelő madarat.

Az 1992. évi vadszámlálás adatai szerint 4600 példány található hazánkban. A magyar pusztának ez a jellegzetes ősvadja minden kíméletet megérdemel.

(*Szőrmés apró és dúvad fajok*) A szőrmés apróvad elnevezéseit és jellemző adatait a 8. sz. táblázat tartalmazza.

8. táblázat: A szőrmes apróvad elnevezései és adatai

A vad neve	A hímivarú egyed neve	A nőivarú egyed neve	A szaporulat neve	A pázás, pázási idő neve	A pázás ideje	A vemheség időtartama	A szaporulat száma
Mezei nyúl	Bak	Nöstény	Fióka	Bakzás	Február	31 nap	2 – 5
Róka	Kan	Szuka	Kölyök	Koslatás	Február	9 hét	4 – 8
Vadmacska	Kandúr	Nöstény	Kölyök	Pározás	Február	9 hét	3 – 6
Nyuszt	Kan	Nöstény	Kölyök	Pározás	Július	36 hét	2 – 4
Nyest Görény	Kan	Nöstény	Kölyök	Pározás	Február	9 hét	3 – 7
Vidra	Kan	Nöstény	Kölyök	Pacsmagolás	Február	9 hét	2 – 5
Borz	Kan	Nöstény	Kölyök	Pározás	Július	7 hónap	2 – 5

Mezei nyúl (*Lepus europaeus*)

A mezei nyúl terítéke az 1880-as években mintegy évi 300 000 pd körül volt. Ez az érték a századfordulóra 600 000 pd-ra növekedett, ettől kezdve azonban ugrásszerű volt a változás, s 1970-ben 1 448 000 pd, 1909-ben 1 165 000 pd, 1912-ben 338 300 pd, 1913-ban 1 460 000 pd került terítékre.

Az ismert területvesztések után – amelyek az állomány mintegy negyedének határon kívülre kerülését eredményezték –, a teríték mintegy 1 100 000 pd értéken stabilizálódott a két világháború között. Az 1930/31-es vadászidényben a nyúlállományt 2 200 000 pd-ra becsülték, a nyúlteríték pedig 1 117 700 pd volt.

Az 1940–1960 közötti 20 év mezei nyúl statisztikai adatai ugyancsak hiányoznak, így sem a háború okozta veszteségek mértékét, sem az állomány regenerálódását nincs módunk nyomon követni. Az 1960-as évek elején mezei nyúl állományunkat 1 000 000 pd-nak becsülték, éves terítéke pedig 500 000 pd körül mozgott. Mindkét érték fele az 1930-as évek eredményeinek.

Ezt követően a mezeinyúl-állomány 1975-ig tartóan 1 000 000 pd körüli értéken állt, 1975-ben 1 150 000 pd-t számláltak. A hasznosított (lőtt + befogott) mennyiség ezzel szemben – igaz kisebb megtorpanásokkal, de – folyamatosan csökkent (Csányi, 1996). A becsült példányszám az 1990-es években 600 000 pd, míg a hasznosítás 170 000 pd körül állandósult, 1996-ban 602 300 pd-t számláltak.

A mezei nyúl állománysűrűsége 1996-tól állandósult, 500 000 db létszámmal és évi 110-140 000-es terítékekkel, 20-30% élőhasznosítással.

A mezei nyúl 75%-át Békés, Szolnok és Csongrád megye adja. A Dunántúlon Győr-Moson-Sopron megye vezet. Nyolc megye éves terítéke 1000 db alatt van, ebből két megye 100 db alatti.

A mezei nyúl az apróvadás vadászársaságok gazdálkodásában meghatározó szerepet játszik, annál is inkább, mivel a fácántenyésztés költségeit a legtöbb területen a mezei nyúl árbevétele fedezi.

Az utóbbi harminc év során mezeinyúl-állományunk – hasonlóan a más szárnyas apróvadás fajokhoz – jelentős állománycsökkenésen ment keresztül.

A gazdálkodás alapja mindenekelőtt az idevezető okok megállapítása, majd a hibákból okulva annak átalakítása, amelyek az alábbiakban foglalhatók össze:

1. meghatározó jelentőségű volt a környezet átalakulása,
2. ezekre a változásokra idejében nem sikerült megoldást találni,
3. a valós adatokra törekvés hiánya, stb.

(*Szárnyas apróvadás fajok*) A **fogoly** (*Perdix perdix*). A leggyakrabban előforduló, galamb nagyságú hasznos szárnyas vadunk. Jelentősége mezőgazdasági szempontból igen nagy. Begyártalom vizsgálat alapján megállapítható, hogy szinte semmi kárt nem tesz. Ugyanakkor egy fogoly naponta 4 dkg káros rovar és gyommagot eszik meg. Az 1962. évi vadlétszám meg-

állapítások 1,2 millió fogolyt vettek számba hazánkban. Ez a létszám naponta 48 000 kg, vagyis majdnem öt vagon káros anyagot fogyaszt el. Ez az oka annak, hogy amikor a háború után nagyon megcsappant fogolyállományunk létszáma, elszaporodott az amerikai szövőlepké és a burgonyabogár; amióta viszont fogoly- és fácánállományunk örömdetesen gyarapszik, megszűnően van ezek jelentős károsítása.

A fogoly éves terítéke az 1880-as években alig haladta meg a 200 000 pd-t, de a századfordulóra ez az érték megduplázódott. 1907-ben pedig már 1 222 500 pd-t lőttek. Ezt követően néhány évben szerényebb volt a teríték (800-830 000 pd), de 1913-ban ismét meghaladta az 1 milliót.

A több mint száz évet felölelő időszak statisztikai adatai azt mutatják, hogy a század elején felfutó állomány és terítéknagyság a két világháború között is fennmaradt. A terítékcsökkenés megfelelt az ország legjobb foglyos területei (pl. Csallóköz és térsége) elvesztése mértékének. Az 1928/29-es kemény télen a fogolyállomány jelentős része elpusztult. Ennek ellenére az 1930/31-es vadászidényben már 893 000 foglyot lőttek, s az 1936/37-es szezonban a fogolyállományt 1 500 000 pd-ra becsülték (!).

Az 1960-as évek elején fogolyállományunk meghaladta a 600 000 pd-t. Ez hasznosítás mellett az 1970-es évek közepéig növekedett, 1974-ben 858 000 pd-t tett ki. Ugyanezen évben a teríték 55 500 pd, a megelőző évben 63 700 pd volt, ezek voltak a legmagasabb éves terítékek a háború után. Ezt követően vészes fogyatkozásnak indult a fogoly. 1978-ban ugyan részleges, átmeneti vadászati tilalmat állapítottak meg rá, de nem sikerült megállítani csökkenését (FARAGÓ, 1986, 1988.). A tenyésztést és a kibocsátással történő állományregenerációt azzal igyekeztek elősegíteni, hogy a kibocsátott mennyiségnek előbb 50, majd 40, jelenleg pedig 30%-áig lehet a foglyot visszavadászni. Ez azonban nem változtatott, mert nem is változtatható a helyzeten. 1992-ben mindössze 50 400 foglyot számláltak Magyarországon. Ekkor kezdődött meg a fogolyállomány lassú regenerációja. 1996-ban már 103 400 foglyot számláltak, ami az 1992. évinek 205%-a, tehát egyedszáma megkétszereződött (FARAGÓ, 1997a).

Az 1960-as évek közepén dolgozták ki és az 1970-es években vezették be a fogoly zárttéri tartásának és tenyésztésének technológiáját abból a megfontolásból, hogy a faj állományának szinten tartása csak tenyésztéssel és kibocsátással érhető el Magyarországon (NAGY, 1988). A fogolyvadászat jó piaci értékesíthetősége miatt az 1980-as évek végén átmenetileg nőtt a kibocsátott egyedszám – 1991-ben 17 100 pd-nyal tetőzött –, de azóta folyamatos a csökkenés, 1995-ben 6 700 pd-t helyeztek ki a vadászterületekre (Csányi, 1996).

A **fácán** (*Phasianus colchicus*). A fogolyhoz hasonlóan rendkívül hasznos szárnyasunk.

A fácán – lévén telepített vadfaj –, kezdetben szerény mértékű terítékkal képviseltette magát, hasznosításának éves értéke nem érte el az 50 000 pd-t. Ez a mennyiség a századfordulóra megduplázódott, 1913-ban pedig már 289 000 pd-t ejtettek el.

A két világháború között a legnagyobb fácánterítéket az 1937/38-as vadászszezonban jegyezték fel, 327 100 példánnyal.

Az 1950-es évekre a teríték évi 70-80 000 pd-ra esett vissza. Az 1960–1970-es években átlagosan 167 000 került terítékre, ugyanezen időszakban 400 000 pd-ról 1 000 000 pd-ra nőtt a tavaszi becslés értéke. Az 1960-as évek végétől – alapvetően a kibocsátások hatására és azzal összhangban – nőtt a becslült létszám és a hasznosítás egyaránt (a fácánhasznosításnak mintegy 10%-a volt a befogás).

1988-ban 1 024 000 fácánt becsülték és 1 761 000 pd-t lőttek. Ez az az időszak, amikor a fácánállomány teljesen tenyésztésfüggővé vált. A rendszerváltás után a vadgazdálkodó reális anyagi helyzete nem tette lehetővé a korábbi szintű tenyésztést – az 1995. évi kibocsátás 1 000 000 pd alá süllyedt, ami a fácán törzsállomány hasonló visszaesését eredményezte.

A mélypont 1994-ben volt, 627 000 pd-os értékkel. Az élőhelyek átalakulása a vad fácán-állomány szerény mértékű növekedését okozta a drasztikus kibocsátás-csökkenés ellenére, 1995-ben 785 000 pd-os törzsállományt jelentettek (FARAGÓ, 1997a; NAGY, 1984a, CSÁNYI, 1996). Az 1996. évi hasznosítási adatok térképi megjelenítése szemléletesen mutatja az ország legfontosabb fácános körzeteit és egyúttal azt az ellentmondást, ami az erdőhöz köthető fácán csaknem kizárólagos kislápföldi és alföldi elterjedésével jellemezhető.

A császármadár (*Tesrastes bonasia*). A Börzsönyben, a Mátrában és a Bükkben találkozhatunk ezzel a kedves madárral. A kakas színe barna, fehérrel szegélyezett törökfolttal. Páros életet él. Márciusban, áprilisban dűrög, majd a tyúk 8-12 sárgás, rozsdapettyes tojást tojik, és három hétig kotlik. Dürgéskor és ősszel finom trillázó hangot hallat.

Táplálékát különféle rovarok, férgek, rügyek és bogyók képezik. Nehezen repül, megszokott helyét nem szívesen hagyja el. Tenyésztése szintén kívánatos.

A fűrj (*Coturnix coturnix*). A fogolynál jóval kisebb, barna színű madár. Száma nagyon megcsappant. Ennek elsősorban az az oka, hogy zömök testéhez képest rövid kis szárnya van, ezért nehezen repül. Költözés közben sok fűrj elpusztul. Az olasz tengerpart lakói nagy számban fogják össze az alacsonyán repülő madarakat hálókkaal.

Áprilisban érkezik hozzánk és pitypalattyoló hangja nyomban felhangzik. Májusban fészkel, 8-10 tojást tojik, szeptemberben távozik. Kimondottan hasznos madár. Húsa igen ízletes.

Az **erdei szalonka** (*Scolopox rusticola*). Galamb nagyságú, rozsdabarna színű madár. Hazánkon tavasszal és ősszel vonul át. Jellegzetes 6-8 cm hosszú vékony csőre, amellyel avar alól és a talajból szedegeti ki a gilisztákat. Szárnykönyökében található a vadászok kedvelt tróféája, az úgynevezett ecsettoll, fartövéen pedig a kis piheszerű „pamat”.

Tavaszi vonulása voltaképpen nászút, esti, hajnali húzása nászrepülés.

Északi tájak erdősegeinek lakója, hazánkat csak útba ejti a költözködés alatt. Márciusban jön, szeptemberben, októberben vonul dél felé.

Igen ízletes húsu. Ritkán néhány beteg példány meleg források környékén nálunk is átvészeli a telet.

(Vízivad) A vízivad állományalakulását tekintve nehéz helyzetben vagyunk, mert a terítékstatisztikákban mindenkor összevonva szerepeltek a libák és külön összesítve a kacsák. Tovább nehezíti az értékelést, hogy a mintegy 110 évről – ha hiányosan is – rendelkezésre álló adatok mindenkor a hatályos törvényeknek megfelelő, értelemszerűen változó fajszámra alapulnak. Mégis úgy gondoljuk, nem érdektelen mindennek nyomon kísérése.

A **vadliba** teríték a századforduló történelmi Magyarországon 4000-6000 pd körül változott, ezután azonban erőteljes volt a növekedés. 1905-ben már több mint 9000 pd-t, 1909-ben 15 800 pd-t, 1913-ban 19 600 pd-t lőttek. Ekkor kezdett kialakulni a magyar vízi vad vadászat nimbusza. Az 1930-as években a teríték meghaladta a 25 000 pd-t, a maximumot – 32 700 pd-t – az 1939/40-es szezonban érték el. A II. világháborút követő időszakban a terítékeket csak az 1960-as évek közepétől tudjuk nyomon követni, amikor 5000-7000 pd-t ejtettek el. Az 1970-es évek elején a teríték 3000-4000 pd között változott, majd ezt követően folyamatos volt a terítéknövekedés. A két kiugró évben, 1985-ben és 1986-ban 11 400 és 8 900 pd-t hoztak terítékre, azt követően jelentős visszaesést tapasztalhattunk. Az 1990-es években ismét 5000-6000 pd között stabilizálódott a teríték (FARAGÓ, 1982; CSÁNYI, 1996).

A vadliba állományalakulásról már faji szinten rendelkezünk információkkal, igaz csak az 1970-es évek eleje óta.

A **vetési lúd** (*Anser fabalis*) tetőző állomány az 1970-es években átlagosan mintegy 36 500 pd volt, majd a megfigyelt mennyiség az 1980-as évek elejére érte el maximumát, 197 600 pd-nyal. Folyamatos csökkenés után az 1990-es években beállt a mintegy 80 000 pd-os átlagos tetőzés, ettől egy-egy évben pozitív arányban (egészen 120 000 pd-ig) vagy negatív irányban (60 000 pd-ig) lehetett eltérést tapasztalni.

A **nagy lilik** (*Anser albifrons*) tetőző állománya az 1970-es években átlagosan mintegy 88 000 pd volt, majd a megfigyelt mennyiség folyamatosan csökkent, s 1989 őszén mindössze 15 000 pd-t számláltunk. A csökkenést elsősorban a száraz évtizednek és a nagy vadászati nyomásnak, főként a zavarásnak a számlájára lehet írni. Ezt követően – főként a vadászati nyomás hatósági csökkentésével, azaz vadászatának átmeneti betiltásával – egyelőre még csak a tavaszi vonuláson tapasztalható jelentős állománynövekedés, s az ökológiai viszonyok is kedvezőbbre fordultak. Egyes években tavaszi vonuláson 130 000-160 000 pd is megjelent (FARAGÓ, 1995b, 1996a).

A **vadréce** teríték a múlt század végén csak alkalmanként haladta meg az 50 000 pd-t. Századunk elején e fajcsoportnál is magasabb hasznosítási arányok voltak kimutathatók, 1913-ban 99 000 pd-t hoztak terítékre. Ez az érték sokáig a legmagasabb hasznosítás volt, hiszen az 1930-as években 77 000 pd, az 1960-as években 51 000 pd volt a csúc (STERBETZ, 1972). Az 1970–1990 közötti időszak apró megtorpanásokkal jelentős terítéknövekedést mutatott, ami az 1989. évi 277 000 pd-nyal érte el maximumát. Ezt követően drasztikus visszaesés tapasztalható, s az 1990-es években 60-80 000 pd-os tartományban változik az elejtett kacsák száma. A domináns faj mindenkor a tőkés réce volt. (FARAGÓ, 1982; CSÁNYI, 1996).

(*Dúvadfajok*) A haszonvad mellett foglalkoznunk kell a dúvadfajok (predátorok) mennyiségével és vadászatukkal. A ragadozó fajok megítélése az utóbbi 110 évben gyökeresen megváltozott. A korábban korlátozás nélkül elejthető predátorok zömét ma szigorú természetvédelmi jogszabályok védik. Részint azért, mert egyedszámuk megfogyatkozott, továbbá azért, mert megváltozott megítélésük az ökoszisztémákban betöltött szerepüket illetően.

A dúvadfajok gyérítésére, az 1960-as évek első feléből származó értékek csak az ország vadászterületeinek 88%-át bérlő vadásztársaságokra vonatkoznak (hiányoznak belőle az állami területek adatai). Ebben az időszakban mintegy 19-30 000 rókát, 35-51 000 kóbor kutyát, 23-35 000 kóbor macskát, 47-65 000 dolmányos varjút, 130-185 000 szarkát, 13-20 000 szajkót lőttek évente. Abban az időben még nem állt védelem alatt a héja (*Accipiter gentilis*) és a karvaly (*Accipiter nisus*) sem, ezekből az éves teríték 4400-5900, illetve 3500-5200 db volt (NAGY ÉS BENEDEK, 1973). Az 1969–1993 közötti negyedszázadban jelentős változások következtek be egyes dúvadfajok megítélésében, jogi helyzetében. Védetté vált Magyarországon a héja, a karvaly, a borz, a menyét és a nyest – ez utóbbi védettségét 1993-ban ismét megszüntették –, vadászható lett a vetési varjú.

A **róka** (*Vulpes vulpes*). Közismert erdei ragadozónk. Hosszú farkát vitorlának nevezük. Leggyakrabban vöröses színű, de előfordulnak feketés árnyalatúak is.

A rókakölykök egyhónapos korukban a kitorék közelében tartózkodnak. Ilyenkor az öregek élve hozzák a prédát és tanítgatják az apróságokat annak elfogására. Ebben az időben okozza a róka a legtöbb kárt. A róka predációs hatása a tavaszi és a nyári időszakban nem csak az apróvadász területeken számít jelentősnek, de néhány természetvédelmi szem-

pontból kiemelten kezelt faj szempontjából (például a tűzok) is kulcskérdésnek minősül. A tűzokvédelmi területeken a helyi vadászok ugyanúgy részt vesznek a rókaállomány gyérítésében, a rókakotorékok feltérképezésében és elgázosításában, mint a természetvédelmi szakemberek.

Az ügétő róka zsinórozó nyomai egyvonalban fekszenek. Táplálkozásban nem válogatós, megeszi a siklót, békát, bogarat, de kedvenc eledelét apróvadaink szaporulata képezi.

A fálusi baromfiudvarokban is sok kárt okoz. A fiatal őzgidák és a muflonbárányok sincsenek tőle biztonságban. Javára írható, hogy az erdő, mező egészségőréként a megsörétezett, beteg, vagy fejlődésben nagyon visszamaradt vad eltakarításával némi hasznot hajt.

A róka téli gereznjája értékes szőrme. Apróvadás területen minél alaposabb megtizedelésére törekedjünk. Kotorékvadászattal eredményesen tudunk ellene küzdeni.

A vadmacska (*Felis silvestri*). Gyakran összetéveszthető a hasonló színű, elvadult házimacskával. A vadmacska farka rövidebb, vastagabb és rendszerint hét fekete gyűrű tarkítja.

Odvas fában, gyökér alatti üregben, elhagyott rókakotorékban, borzvárban tanyázik. Napos időben a fa koronájának elágazásaiban is megtalálható.

Rendkívül veszedelmes, vérengző ragadozó.

A nyuszt (*Martes martes*). Fanyestnek is nevezik, ugyanis emberi településektől távol, az erdőkben, odvas fában üti fel tanyáját. Kerek sárga folt található a torkán. Orra, lába fekete, talpai szőrösek. Kíméletlen ragadozó, mivel kevés van belőle, mégis kíméletet érdemel.

Az őznél említett petenyugalmi időszakot itt is megtaláljuk. Tápláléka elsősorban hús, de megeszi a gyümölcsöt, mézet is.

A nyest (*Martes foina*). Könyestnek is nevezik, mivel szívesen tartózkodik emberi lakóházak közelében, sőt elhagyott padlásokon is felüti tanyáját.

Torkán fehér, villaalakú folt található. Orra barna, talpa csupasz. Egyébként testnagyságban, színben, mozgásban teljesen olyan, mint a nyuszt. Baromfiudvarokban károkat okozhat. Prémje igen értékes.

A görény (*Mustela putorius*). Emberközelségben él. Csúnya testtartású, háta felpúposodó. A barna színű ragadozó jelentős károkat okoz az apróvadállományban. Még a nyulat is megfogja.

Aranysakál (*Canis aureus*). A közelmúltban visszatelepedett és egyre nagyobb területeket meghódító aranysakál megítélésében egyöntetű a szakemberek véleménye, hiszen az aranysakál vadgazdálkodási és természetvédelmi kártételeitől a vadgazdáknak és természetvédőknek is van oka tartani.

Amit elfoghat, megfojt; többet öl, mint amennyit meg tud enni. Sokszor csak a vérét szívja ki áldozatának. Farka tövében búzmirigy található. Szorult helyzetében üríti ki.

A menyét (*Mustela nivalis*). Nyáron barna, télen legtöbbször fehér színű, a farka vége azonban sohasem fekete. Igen sok egeret, pockot fogyaszt. Az apróvadra nézve is igen káros. Önmagánál nagyobb testű állatokat is megtámad, pl. a nyulat.

A vidra (*Lutra lutra*). Kizárólag patakok, folyók, tavak mentén fordul elő, mert fő tápláléka hal. A vízparti madarak fészket is kirabolja. Barna színű, lábujjai között úszóhártya feszül. Kotorékban él, amelyből kijárat nyílik a vízre is, szárazföldre is. Veszély

esetében bármerre távozhat. Kitűnő úszó, gereznája igen értékes. Párási ideje még nem tisztázott, egész évben látni kis vidrákat. Február–márciusban van a fő párási – pacsmagolási – idő.

A **borz** (Meles meles). Elsősorban növényi táplálék képezi ételmét, de összeszedi a földön fészkelő madarak tojásait, apró emlősök szaporulatát is.

Ősszel 15-20 kg súlyú is lehet. Színe szürkés, fején jellegzetes fehér-fekete sávok láthatók. Kotorékban, úgynevezett borzvárban él. Július–augusztusban párázik. Hét hónapig vemhes. Tetemes károkat okozhat, ezért nem érdemel kíméletet.

A borz és a sakál megítélésében nincs érdeklentét a vadászok és a természetvédők között. A borz az elmúlt két évtized alatt gyakorlatilag meghódította síkvidéki területeinket, és az erdei élőhelyek mellett benépesítette a mezőgazdasági élőhelyeket is. A két szakterület álláspontjának azonosságát igazolja, hogy a visszatelepülő aranyakált már akkor, amikor még csak alkalmi előfordulású fajnak számított, a vadászható fajok sorába emelték, és a hosszú idő óta védett borz 2001-től, amikor észlelték országos expanzióját, átkerült a vadászható kategóriájába.

A **vetési varjú**ról (Corvus frugilegus) 1973 óta készülhet statisztika, akkor oldották fel védettségét. Az országos teríték azonban csalóka, mert a fészkelőkön kívül tartalmazza a hozzánk érkező téli kóborló példányokból elejtetteket is. Az 1970-es években évi 130-150 000 pd-t lőttek, 1978-ban 215 000 pd került terítékre. Ezt erős csökkenés követte, s az 1990-es évek elején 70 000 pd 1995-ben 47 700 pd volt csupán a teríték. Mivel telepesen fészkel, a vetési varjú esetében volt leghatásosabb a szelektív gyérítés (3-klór-4-metilanlinhidroklorid hatóanyaggal preparált tojásokkal), aminek következtében 10 év alatt a faj fészkelő állománya a negyedére csökkent. 1980-ban 254 000 pár, 1992-ben 60-70 000 pár. A teríték csökkenése tehát egyértelműen a fészkelő állomány csökkenésére vezethető vissza. Egyes becslések szerint napjainkra ismét megfeleződött a fészkelő párok száma, ami vadászidények bevezetését, vagy esetleges újbóli teljes védettségét is kikényszerítheti.

A **szarka** terítéke az 1970-es években csaknem 200 000 pd volt, azóta folyamatosan csökken. 1985-ben került a 100 000-es határ alá, 1995-ben pedig már csak 62 800 pd-t lőttek. A csökkenés részben a nyugati országrészben tapasztalható tényleges állomány visszaeséssel függ össze, részben a hatékony gyérítéssel magyarázható.

A dúvadfajok terítékeinek csökkenése feltétlenül hatással volt populációik növekedésére, s az általuk az apróvadban okozott, ki nem mutatott mérvű kár növekedésére.

(Ragadozó madarak) A *nappali ragadozók* közül hazánkban csak a sólyomféléknek van jelentőségük.

Csoportjukba tartoznak a következő madarak:

sasok, kányák, ölyvek, valódi sólymok, héják, rétihéják.

Legtöbbjük természeti ritkaság, törvény védi őket.

A **sasok** csoportjában megemlíthetjük a parlagi sast (Aquila heliaca), a rétisast és a törpesast. Lövésük ritkaságuk miatt tilos.

A parlagi sas ritkán fordul elő nálunk. A réti sas még fészkel hazánkban nedves rétek környékén, de száma egyre fogy. A legnagyobb testű ragadozó maradunk, kiterjesztett szárnyai a 2 m hosszúságot is elérhetik.

A **kányák** csoportjában két faj, a barna kánya (*Milvus migrans*), és a vörös kánya található. Mindkettő, de különösen a barna kánya halastavak mentén károkat okoz. Költöző madarak. A telet Afrika partjain töltik. Jellemző villás farkuk miatt más ragadozó madárral nem téveszthető össze.

Az **ölyvek** csoportjából legjelentősebb az egerésző ölyv (*Buteo buteo*). Kimondottan hasznos. Úgyszólván csak egérrel táplálkozik, innen a neve is. A hozzá nem értők ezt a madarat szokták káros ragadozó címen legtöbbször lelőni.

A **gatyás ölyv** (*Buteo lagopus*) téli vendégünk. Itt tartózkodása káros lehet, mert hideg, kemény teleken a legyengült apróvadban jelentős kárt tehet.

A darázs- és kigyászölyv ritkán fordul elő, ezért különösebb jelentőségük nincs. Lövésük tilos.

A **valódi sólymok** csoportja népes. Ide tartoznak az úgynevezett nemes sólymok és a vércsék.

A *nemes sólymokat* – noha kártékonyak – löni tilos, mert kipuuszulásoktól kell tartani. A vándor sólyom (*Falco peregrinus*), a kerecsen sólyom (*Falco cherrug*), a kabasólyom és a törpesólyom néhány példánya kóborol csak hazánkban.

A *vércsék* kimondottan hasznos madarak. Számuk szintén meglehetősen megcsappant. Különösen kék vércse található igen kevés. A vörös vércse (*Falco tinnuculus*) és a kék vércse kizárólag kártékony rovarokkal és rágcsálókkal táplálkozik.

A valódi sólymok leggyorsabb röptű ragadozóink. Felső csőrükükön fog látható. Bajusuk is jó ismertetőjel.

A **héják és rétihéják** csoportjába veszedelmes ragadozók tartoznak.

Különösen a *galambászhéja* (*Accipiter gentilis*), veszedelmes. Állandóan nálunk tartózkodik. Igen nagy károkat okoz a fogoly-, fácán- és nyúlállományban. Jellegzetes tépőhelyei vannak, ahová zsákmányát viszi. Itt meg is leshető.

A *karvaly* (*Accipiter nisus*) énekesmadarak réme. Ujjain fojtószemölcsök láthatók.

A *rétihéják* vonuló madarak. Márciusban jönnek és szeptemberben távoznak.

A kékes rétihéja télen tartózkodik itt, ezért különösen káros. Legnagyobb testű a barna réti héja.

A ragadozó madarak zsákmányszerzés céljából a levegőben köröznék. Ilyenkor kiterjesztett szárnyakkal vitorlázó repülést végeznek. Ha az egyes ragadozók röpképeit ismerjük, megállapíthatjuk hovatartozásukat. Fontosabb nappali ragadozó madaraink jellemző adatait a 9. és 10. sz. táblázat tünteti fel.

Az éjjeli ragadozókat a **baglyok** (*Strigidae*) képviselik. Legfejlettebb érzékszervük a hallás. Látásuk a közhiedelem ellenére nappal is éppolyan kiváló, mint éjszaka. Szemük körül sugarasan elhelyezkedő tollkoszorú van. Fészkük nincs, odvas fákban tanyáznak. Áldozataikat – amelyek elsősorban káros rágcsálók – egészben nyelik le. Begyűk nincs, a csontot, szőrt gombócok formájában visszaöklendezik. Hasznosak, ezért vadászatuk tilos.

Füles és fületlen baglyokat különböztetünk meg. *Füles baglyok* az uhu, az erdei füles bagoly és a füles kuvik, *fületlen* a macskabagoly, a gyöngybagoly, a gatyás és a törpe kuvik.

A **fészekrablók** csoportjába legveszedelmesebb kártevőink tartoznak. Minden eszközzel harcoljuk ellenük, ha nem akarjuk, hogy az apróvadunk teljes szaporulatát elpusztítsák.

Tény, hogy szürke varjú vagy szarka több van az országban, mint fogoly vagy fácán. Pedig az előbbieket üldözzük, az utóbbiakat pedig még mesterségesen tenyésztjük is.

A *szürke vagy dolmány varjú* (*Corus cornix*) a tojások elvitelével, fészkek kirablásával pénzben ki nem fejezhető kárt okoz.

A *szarka* (*Pica pica*) sem marad el valamivel nagyobb társa mögött. Közmondássá vált szemtelensége nem ismer határt. Puska nélküli ember közvetlen közelében hajtja végre a fészkekrablást vagy a szaporulat megölését.

9. táblázat: Fontosabb ragadozó madaraink jellemző adatai

A madár neve	Tartózkodási idő hazánkban	Tojás szám	Tojásszín	Költési idő	Előfordulás	Káros, hasznos	Vadászata	
Parlagi sas (<i>Ayuula heliada</i>)	Kóborló	2	Fehér alapon sárga és lila pettyek	5 hét	Ritka	Káros	Tilos	
Réti Sas	Állandó	2 – 3	Fehér, esetleg barnafoltos	6 hét	Ritka	Káros	Tilos	
Vörös kánya	Februártól szeptemberig	3	Sárgásfehér alapon vöröses-barna, ibolyás foltok	4 hét	Ritka	Káros	Lőhető	
Barna kánya (<i>Milvus migrans</i>)	Márciustól szeptemberig	3	Zöldesfehér alapon barna foltos	4 hét	Gyakori	Káros	Lőhető	
Egerésző ölyv (<i>Buteo buteo</i>)	Márciustól szeptemberig	2 – 4	Zöldesfehér alapon vörösesbarnás foltozott	4 hét	Gyakori	Hasznos	Tilos	
Gatyás ölyv (<i>Buteo lagopus</i>)	Októbertől márciusig	Nálunk nem költ				Gyakori	Káros	Lőhető
Darázsölyv	Áprilistól októberig	2 – 3	Sárgásfehér alapon barnás-vörös foltok	4 hét	Ritka	Hasznos	Tilos	
Kígyászölyv	Áprilistól	1 – 2	Kékesfehér, néha zöld	5 hét	Ritka	Hasznos	Tilos	
Vándorsólyom (<i>Falco peregrinus</i>)	Februártól szeptemberig	3	Sárga alapon sötét vörösesbarna	4 hét	Ritka	Káros	Tilos	
Kerecsensólyom (<i>Falco cherrug</i>)	Februártól októberig	3 – 4	Rozsdabarna	4 hét	Ritka	Káros	Tilos	
Kabasólyom (<i>Falco Subbuteo</i>)	Áprilistól augusztusig	3	Sárgás alapon rozsdavörös	4 hét	Ritka	Hasznos	Tilos	
Törpesólyom	Októbertől márciusig	Nálunk nem költ				Ritka	Káros	Tilos

(Halgazdálkodás az erdészeti vizekben) Hazánk vizeiben 72 halfaj él. Legtöbbjük az alsószinttájak lakója, a középszinttájak jellegzetes képviselője a márna, míg a felsőszinttájaké a pisztráng.

Erdőgazdaságaink területén általában vízfolyásaink felső szakaszai találhatók. Így erdőgazdaságaink elsősorban pisztrángos vizeken gazdálkodnak. Igazán jó pisztrángos vizünk kevés van. A Zempléni-hegységben, a Bükkben, Mátrában, Bakonyban, Börzsönyben és a nyugat-dunántúli hegyekben található olyan patakok, ahol őshonos a pisztráng.

Kis hozzáértéssel és befektetéssel megoldható lenne vizeink halakkal való benépesítése, gazdaságos üzemeltetése.

10. táblázat

A madár neve	Tartózkodási idő hazánkban	Tojás szám	Tojásszín	Költési idő	Előfordulás	Káros, hasznos	Vadászata
Kék vércse (<i>Falco verpertinus</i>)	Áprilistól augusztusig	3 – 5	Sárgásfehér alapon rozsdás pettyekkel	3 hét	Ritka	Hasznos	Tilos
Vörös vércse	Állandó	4	Sárga alapon barnafoltos	3 hét	Gyakori	Hasznos	Tilos
Galabász héja (<i>Falco Tinnculus</i>)	Állandó	2 – 3	Fehér vagy zöldes	5 hét	Gyakori	Káros	Lőhető
Karvaly	Márciustól októberig	4 – 5	Kékeszöld, barnás foltokkal	4 hét	Gyakori	Káros	Lőhető
Barna rétihéja (<i>Circus deruginosus</i>)	Márciustól októberig	5 – 8	Fehér	5 hét	Gyakori	Káros	Lőhető
Kékes rétihéja	Októbertől márciusig	Nálunk nem költ			Gyakori	Káros	Lőhető
Fakó rétihéja	Májustól szeptemberig	Ritkán költ nálunk			Ritka	Káros	Tilos
Hamvas rétihéja	Áprilistól augusztusig	4 – 5	Fehér, rozsdás pettyekkel	4 hét	Ritka	Káros	Tilos

A mintegy 250 holdnyi pontyos tógazdaság, amely jelenleg az erdőgazdaságok kezelésében van, komoly feladatot ró az erdészekre. A tavakon kívül kb. 1000 km hosszú patakmederszakasz van még az erdőgazdaságok tulajdonában, ahol pisztrángot lehetne telepíteni és tenyészteni.

A fejlesztési határozattal kapcsolatos feladatok:

1. a pontyos tógazdaságok rendbe hozása,
2. pisztrángtenyésztünk kifejlesztése,
3. rákállományunk megőrzése és szaporítása.

Az országban erdészeti kezelésben csak egy *pisztrángos telep* van, az egri erdőgazdaság szilvásváradi erdészeténél, a Szalajka-völgyben. Ez a telep azonban igen kicsiny. Összesen 90 kg piaci pisztrángot és 400 000 ivadékot termelt 1970-ben. Ilyen körülmények között az 1000 km hosszú patakvíz pisztránggal való benépesítése nehézségekbe ütközik.

A *sebes pisztráng* (*Salma trutta*) vizeinkben őshonos. Külső jellemzője az oldalán látható fehér és kék udvarban levő piros pettyek.

A *szivárványos pisztrángot* (*Salmo irideus*) a múlt század végén telepítették be Európába. Oldalán jellegzetes piros sáv húzódik végig, amely különösen íváskor ragyogó színű lesz. A szivárványos pisztrángnál piros pettyeket nem találunk. Nagyobb növekedést és gyorsabb fejlődést mutat a sebes pisztrángnál.

A pisztrángos tógazdaságokban – főleg a hizlalásos üzemekben – a szivárványos pisztráng tenyésztése célszerűbb, mert szelidebb és nevelése egyszerűbb.

A pisztrángfajták csak olyan vizekben maradnak meg, ahol mérgező és szennyező anyagok nincsenek, a víz hőmérséklete 14–18 °C között ingadozik, sok búvóhely van és sok a vízesés, tehát a víz oxigéntartalma nagy. A pisztrángos tógazdaság részei: az anyatároló tavak, a nőstények és hímek elkülönített medencéi, a keltetőház, az egynyaras ivadék termelésére berendezett tavak és a hizlaló tó.

Az erdőgazdaságok kezelésében *pontyos tógazdaságok* is vannak. A *ponty* (*Ciprinus carpio*) legismertebb halunk. Ismerünk tőpontyot, tükörpontyot. Ivarérettségüket a 3., 4. évben érik el. Ívásuk április–májusban van. Kedvelik a sekély, meleg vizeket. Igen gyors fejlődésűek. Táplálékuk plankton, főleg. Halastavakban tömeges tenyésztésre kiválóan alkalmasak, már csak azért is, mert

kevés emberi beavatkozásra van szükség. A mesterséges takarmányozás viszont elengedhetetlen. A jól karbantartott tavak igen jól jövedelmezők lehetnek.

A pisztrángos vizek *folyami rák* elszaporítására is alkalmasak. A magyar folyami rák külföldön igen keresett. Minden mennyiségben átveszik tőlünk, ami a gazdaságoknak tekintélyes profit megszerzését biztosíthatná. Kevés befektetéssel és hozzáértéssel rákexportunkat sokszorosára lehetne növelni.

Vadászat és vadgazdálkodási tájak alakulása (Faragó S. nyomán)

I. Duna–Tisza közti és tiszántúli apróvadas vadgazdálkodási táj

I/1. Szolnok és dél-hevesi apróvadas körzet

A vadgazdálkodási körzet területe 7586 km², amelynek több mint 70%-a Jász-Nagykun-Szolnok megyéhez tartozik, míg a többi része Heves megyében található. Ez a körzet kifejezetten agrárterületekből áll, így a vadgazdálkodásban meghatározóak az apróvadfajok, valamint a mezei területek nagyvadja az őz. A fácán esetében a kibocsátások jelentős mértékűek, a legkiválóbb fácános területek a Békés megyével határos területeken találjuk. A mezei nyúl állománya igen jó. Az őz a körzetben jó minőségű, a legjobb állományokat a szolnoki részen találjuk. A Tisza-tó térségében a fent említett fajok mellett a vízivad is fontos szerepet tölt be a vadgazdálkodásban. A körzetben a fogoly populáció is jelentős nagyságú. A vad-disznó folyamatosan megjelenik, ami az apróvad szempontjából nemkívánatos jelenség.

I/2. Dél-pest megyei apróvadas körzet

A vadgazdálkodási körzet területe 4136 km², amelynek több mint 95%-a Pest megyéhez tartozik, a terület néhány százaléka esik csak Bács-Kiskun, Heves, illetve Jász-Nagykun-Szolnok megyébe. A meghatározó fajok a fácán és a mezei nyúl, és némelyik területen a kiváló minőségű őz, de az erdősebb területeken előfordul a vaddisznó, a gímszarvas és Pusztavacs környékén a dámszarvas is. A körzetben viszonylag jelentős fogolyállományt találunk.

I/3. Hajdú-bihari apróvadas körzet

A vadgazdálkodási körzet területe 6041 km², amely teljes egészében Hajdú-Bihar megyében található. A körzetben meghatározóak az apróvadfajok, elsősorban a fácán és a mezei nyúl. Az őz minősége kiemelkedő a megyében. Az erdősebb részekben a vaddisznó és a betelepített dámszarvas állományok jelentősek, a gímszarvas szórványosan fordul elő. A fogoly a megye délkeleti részén található meg nagyobb egyedszámban.

I/4. Csongrádi apróvadas körzet

A vadgazdálkodási körzet területe 4514 km², amelynek több mint 90%-a Csongrád, több mint 5%-a Bács-Kiskun megyéhez tartozik, míg a maradék terület Jász-Nagykun-Szolnok megyében található. A vadgazdálkodási körzetben jellemzően kiváló apróvadas területek (fácán és mezei nyúl) találhatóak, amelyeken a meghatározó nagyvad az őz. Az utóbbi időkben megjelent a körzetben a gímszarvas és a dámszarvas is.

I/5. Szabolcs-Szatmár-beregi apróvadas körzet

A vadgazdálkodási körzet területe 5826 km², amely teljes egészében Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében található. A terület elsősorban apróvadas jellegű, a mezei nyúl és a fácánállomány a déli részekben a legnagyobb. A körzetben sok átmeneti jellegű terület is van, elsősorban

az északi részeken, ahol a vaddisznó jelentősebb számban fordul elő. A telepített dámszarvas a Nyírség erdőszelvényes területein található meg. Gímszarvas előfordulása szórványos.

I/6. Északkelet-bács-kiskuni apróvadas körzet

Ez a vadgazdálkodási körzet a kisebbek közé sorolható, területe 1432 km², amely teljes egészében Bács-Kiskun megyéhez tartozik. A körzetben kiváló apróvadas területek találhatóak, amelyeken a vadgazdálkodás elsődleges célja az apróvadas jelleg megőrzése és a megye egyéb területeinél nagyobb egyedszámú és jobb minőségű apróvad állományok fenntartása.

I/7. Békés apróvadas körzet

A vadgazdálkodási körzet területe 5712 km², amely teljes egészében Békés megyében található. Ez a terület országos viszonylatban is kiemelkedően jó apróvadas terület. A fácán esetében a kibocsátások jelentős mértékűek, a legkiválóbb fácános területek a Jász-Nagykun-Szolnok megye Békéssel határos területein találjuk. A mezeinyúl-állomány igen jó. A körzetben a fogolyállomány is jelentős nagyságú. A legelterjedtebb nagyvad az őz, amely igen jó minőségű. A dámszarvas Gyula környékén fordul elő nagyobb egyedszámú. A vaddisznó előfordulása szórványos, a gímszarvas főleg a Körösök háromszögében fordul elő.

II. Északi-középhegységi nagyvadas vadgazdálkodási táj

II/1. Börzsöny-nógrád-gödöllői nagyvadas körzet

A vadgazdálkodási körzet területe 4076 km², amelynek több mint 60%-a Nógrád megyéhez tartozik, míg a többi része Pest megyében található. A körzet nagyvadas jellegű, meghatározó vadfajai a vaddisznó és a gímszarvas, ezen utóbbi vadfaj minősége jelentősen elmarad a dél-dunántúli állományokétól. Nemcsak a hegyvidéki területeken, hanem a dombvidékeken is előforduló nagyvad a körzetben a muflon, amelynek állománya országosan is jelentős. Az apróvad alárendelt szerepű általában az ide tartozó vadászterületeken. A körzetben található közkedvelt kirándulólhelyek, mint például a Dunakanyar, jelentősen befolyásolják a térség vadgazdálkodását.

II/2. Mátra-bükk-cserhádi nagyvadas körzet

A vadgazdálkodási körzet területe 5083 km², amelynek több mint 65%-a Borsod-Abaúj-Zemplén megyéhez tartozik, míg a többi része Heves megyében található. A körzet kifejezetten nagyvadas jellegű, az apróvadászra nincs gyakorlati jelentősége. A meghatározó nagyvadfajai a vaddisznó és a gímszarvas, amely közepes minőségű. A korábban jelentős nagyságú muflon állományt lecsökkentették, természetvédelmi okokból.

II/3. Zempléni nagyvadas körzet

Ez a vadgazdálkodási körzet a kisebbek közé sorolható, területe mindössze 1079 km², amely teljes egészében Borsod-Abaúj-Zemplén megyéhez tartozik. Ez a körzet földrajzilag markánsan elkülönül a többtől, elsősorban a Sátor-hegység tartozik ide. Nagyvadas terület, jellemző vadfajai a vaddisznó, a gímszarvas és a muflon. Figyelemre méltó a kárpáti jellegű gímszarvas előfordulása, valamint a nagyragadozók jelenléte. Ezen utóbbi fajok közül állandó jelleggel a hiúz fordul elő, és időnként megjelenik a farkas is.

II/4. Tiszamenti átmeneti körzet

Ez a vadgazdálkodási körzet a kisebbek közé sorolható, területe 3698 km², amely teljes

egészében Borsod-Abaúj-Zemplén megyéhez tartozik. A terület folyóvölgyeket, hegylábi területeket foglal magában, tipikus átmeneti körzet, mind az apróvad, mint a hegységből kiváló nagyvad (elsősorban vaddisznó és gímszarvas) megtalálható itt.

III. Közép-magyarországi vadgazdálkodási táj

III/1. Dél-baranyai nagyvadas körzet

A vadgazdálkodási körzet területe 3223 km², amelynek több mint 90%-a Baranya, több mint 5%-a Tolna megyéhez tartozik, míg a többi része Bács-Kiskun megyében található. A körzet három alkörzetre oszlik és jellemzően nagyvadas terület. A körzet gímállománya kiemelkedő minőségű, elsősorban a Drávamenti és a Dunamenti területeken. Az őzállomány jó minőségű. A dámszarvas kisebb mennyiségben előfordul a körzetben. A vaddisznó jellegzetes, de nem kiemelkedő minőségű vadfaja a területnek.

III/2. Dél-bács-kiskuni körzet

A vadgazdálkodási körzet területe 3822 km², amely teljes egészében Bács-Kiskun megyéhez tartozik. Az erdőszültebb területeken stabilan jelen van a vaddisznó és erőteljesen terjeszkedik a gímszarvas, nagyvadas jellegű területek vannak kialakulóban. A körzet más részein még az apróvad a meghatározó, elsősorban a mezei nyúl és a fácán. Ezek a területeken bár szórványosan megjelennek a fent említett nagyvadfajok, azért az őz a meghatározó ebből a fajcsoportból.

III/3. Tolna-dél-mezőföldi körzet

Ez a vadgazdálkodási körzet a kisebbek közé sorolható, területe 2773 km², amely teljes egészében Tolna megyéhez tartozik. A terület nagyvadas jellegű, meghatározó fajai a vaddisznó és a gímszarvas. Kiemelt jelentőséggel bír a Gyulaj mellett található világhírű dámállomány. Az apróvad ebben a körzetben alárendelt szerepet játszik.

III/4. Dunamenti-mezőföldi körzet

A vadgazdálkodási körzet területe 4913 km², amelynek több mint 75%-a Fejér, több mint 15%-a Tolna megyéhez tartozik, míg a többi része Pest megyében található. A körzet a környező területekkel ellentétben apróvadas jellegű, meghatározó apróvad faj a fácán, jellemző nagyvad faj az őz, amelyből időnként kiemelkedő minőségű egyedek is előfordulnak. Átmeneti jellegű területein megtalálható a vaddisznó és szórványosan, de állandó jelleggel a gímszarvas.

III/5. Észak-bács-kiskuni körzet

Ez a vadgazdálkodási körzet a kisebbek közé sorolható, területe 2651 km², amely teljes egészében Bács-Kiskun megyéhez tartozik. Jellegzetes apróvadas terület, meghatározó apróvad fajai a fácán és a mezei nyúl, jellegzetes nagyvadja az őz. A körzetben szórványosan előfordul a gímszarvas.

IV. Délnyugat-dunántúli nagyvadas vadgazdálkodási körzet

IV/1. Zala-dél-vasi nagyvadas körzet

A vadgazdálkodási körzet területe 4864 km², amelynek 75%-a Zala megyéhez tartozik, míg a többi része Vas megyében található. Jellegzetes nagyvadas terület, amelynek meg-

határozó vadfajai a nagy állománysűrűségű vaddisznó, és a gímszarvas, amely kiemelkedő minőségű. Az apróvad szerepe elhanyagolható a körzetben.

IV/2. Somogyi nagyvadas körzet

Ez a vadgazdálkodási körzet a nagyobbak közé sorolható, területe 5939 km², amely teljes egészében Somogy megyéhez tartozik. Tipikus nagyvadas körzet, amelyben magas a vaddisznó állománysűrűsége, jelentős mennyiségben található meg a területen az őz, de minősége nem kiemelkedő. Jelentős vadfaja még a dám, de a legnagyobb értékkel a gímszarvas rendelkezik. Ez a vadfaj mind mennyiségileg, mind pedig minőségileg kiemelkedő értéke ennek a körzetnek. Az apróvadfajok alárendelt szerepet játszanak, néhány kevésbé erdőszűlt részen van komolyabb vadgazdálkodási szerepe.

IV/3. Mecseki nagyvadas körzet

Ez a vadgazdálkodási körzet a kisebbek közé sorolható, területe mindössze 1588 km², amely teljes egészében Baranya megyéhez tartozik. A körzetet két részre osztották, a Kelet-Mecseki és a Nyugat-Mecseki alkörzetre. Jellegzetes hegy- és dombvidéki nagyvadas körzet. Meghatározó nagyvadfajai a vaddisznó és a gímszarvas, amelyeknek állománysűrűsége magas, de nem kiemelkedő értékűek. Az őz mindenhol előfordul, de állománysűrűsége viszonylag alacsony és közepes minőségű. Az apróvad a körzetben alárendelt szerepet játszik.

V. Dunántúli-középhegység nagyvadas vadgazdálkodási táj

V/1. Bakony-vértesi körzet

A vadgazdálkodási körzet területe 4669 km², amelynek megközelítőleg 75%-a Veszprém, több mint 15%-a Fejér megyéhez tartozik, míg a többi része Komárom-Esztergom megyében található. A terület jellegzetes középhegységi nagyvadas körzet. Meghatározó nagyvadfajai a vaddisznó és a gímszarvas, amelyek nagy állománysűrűségben, de közepes minőségben fordulnak elő. Az őz állomány minősége és a sűrűsége közepesnek mondható. A dámszarvas és a muflon szigetyszerűen fordul elő, elsősorban a Vértesben, de szórványosan csaknem az egész körzetben megtalálhatóak. Az apróvad alárendelt szerepet játszik ezen a nagyvadas területen.

V/2. Dunazugi nagyvadas körzet

Ez a vadgazdálkodási körzet a kisebbek közé sorolható, területe mindössze 1559 km², amely közel egyenlő arányban oszlik meg Komárom-Esztergom és Pest megye között. A körzet jellegzetes domb- és hegyvidéki nagyvadas körzet. Valamennyi nagyvadfaj előfordul a körzetben viszonylag nagy számban, de közepes minőségben. A szakszerű vadgazdálkodást nehezíti Budapest közelségéből fakadó fokozott zavarás (közkedvelt kirándulóhely). A körzetben az apróvad jelentősége csekély.

VI. Kisalföld–alpokaljai vadgazdálkodási táj

VI/1. Vas-soproni nagyvadas körzet

A vadgazdálkodási körzet területe 4018 km², amelynek több mint 50%-a Vas, több mint 30%-a Győr-Moson-Sopron megyéhez tartozik, míg a többi része Veszprém megyében található. Az erdőszűltebb területek kifejezetten nagyvadas jellegűek, a kevésbé erdős területek

nagyvadas jellegű átmeneti területek. Legfontosabb nagyvadjai a vaddisznó, viszonylag magas állományúsűrűséggel és a gímszarvas, amely bár nagy számban található meg a körzetben, de minősége gyenge. Az őzállomány minősége közepes. A dámszarvas és a muflon szórványosan, foltokban fordul elő, inkább a Vas megyei részekben. Az apróvad szerepe alárendelt ebben a körzetben.

VI/2. Hansági apróvadás körzet

Ez a vadgazdálkodási körzet a kisebbek közé sorolható, területe mindössze 1583 km², amely teljes egészében Győr-Moson-Sopron megyéhez tartozik. Ez a kisalföldi körzet a tájban található körzetektől jól elkülönülő apróvadás terület. Meghatározó vadfajai a mezei nyúl és a fácán, valamint az apróvadás vadászterületek tipikus nagyvadja az őz, amelynek a minősége közepes. A Mosoni-síkon megtalálható a túzok is. A nagyvad elsősorban az erdőszelvényekben fordul elő, jellegzetesen a vaddisznó és a gímszarvas a már említett őzön kívül.

VI/3. Bakonyalja-komáromi körzet

A vadgazdálkodási körzet a kisebbek közé sorolható, területe 2487 km², amelynek megközelítőleg 50%-a a Győr-Moson-Sopron, több mint 35%-a Komárom-Esztergom megyéhez, míg a többi része Veszprém megyéhez tartozik. A vadgazdálkodási körzet átmeneti jellegű, amelynek egyes területei inkább nagyvadas jellegűek, míg más részei inkább apróvadas vonásokat hordoznak. Az előbbi területek meghatározó nagyvadjai a vaddisznó és a gímszarvas, míg az utóbbi a fácán és az őz, kisebb mértékben a mezei nyúl.

(Összefoglaló) Magyarországon a vadgazdálkodás és vadászat a gyökeres átalakulás folyamatát éli, de ez a folyamat nem csak a rendszerváltásra vezethető vissza, annál lényegesen korábban kezdődött. A 60-as években az ország területének nagyobb hányadán az apróvadadások jelentették a vadászok számára az igazán fontos eseményt, mivel a hegyvidéki erdőszelvények kivételével mindenütt szép számmal élt fogoly, fácán és mezei nyúl. Ebben az időszakban azonban már sorra világrekord trófeák kerültek terítékre, gondoljunk csak az 1965-től 18 éven át világelső martonvásári őzbakra, az 1968-ban lőtt gamási gím-, vagy éppen az 1970-es gyulaji dámbikára.

Magyarország vadászati „nagyhatalommá” vált, amit egy addig példa nélküli, rendkívül jól sikerült világhiállítással nyomatékosított 1971-ben. Egyfajta eufórikus állapot lett úrrá az ország vadászati irányításában, országosan beindult a dámszarvas telepítés, a mesterséges apróvadtenyésztés soha nem látott eredményeket mutatott fel, a vadászterületek fele, egyharmada foglalkozott fácántenyésztéssel vagy kibocsátással. Virágzott az élő állat, elsősorban az apróvad – mezei nyúl, fácán – kereskedelme. S miközben az apróvadteríték országos szinten elérte, sőt meghaladta a két világháború közötti „béke időszak” rekordjait, a nagyvad létszáma eleinte csak a Dunántúlon, majd az élőhely fokozatos átalakulása miatt, az ország más részein is növekedett, s egyre újabb és újabb területeket népesített be. Az 1989-es rendszerváltás körüli időszakra már teljesen más szerkezetű vadállomány élt hazánkban.

Vadászati Idények

Vadászható fajok	Vadászati idő
<i>Nagyvadfajok</i> Gímszarvasbika, golyóra érett - bika selejt tehén - ünő, borjú Dámbika, golyóra érett - bika selejt - tehén, ünő, borjú Ózbak - suta, gida Muflonkos, muflonjuh, -jerke, -bárány Vaddisznó kan, süldő, malac,* - koca Szikaszarvas bika, -tehén, -ünő, -borjú	szeptember 01. – október 31. szeptember 01. – január 31. szeptember 01. – február 28. október 01. – december 31. október 01. – január 31. október 01. – február 28. április 15. – szeptember 30. október 01. – február 28. szeptember 01. – február 28. egész évben május 01. – január 31. szeptember 01. – december 31.
<i>Apróvadfajok</i> Mezei nyúl Üregi nyúl Fácánkakas - fácányúk* Fogoly* Vetési lúd, Nagylilik* Tökés réce, Csörgő réce, Szárca* Barát-, Kerceràce* Böjti réce Erdei szalonka* Balkáni gerle Örvös galamb	szeptember 01. – december 31. szeptember 01. – január 31. október 01. – február 28. vadászati idény nélkül október 01. – december 31. október 01. – január 31. szeptember 01. – január 31. október 01. – január 31. vadászati idény nélkül március 01. – április 10. augusztus 15. – február 28. augusztus 15. – október 31.
<i>Egyéb apróvadfajok</i> Róka, Pézsmapocok, Nyestkutya, Mosómedve Házi görény, Nyest Borz, Aranysakál Dolmányos varjú, Szarka* Szajkó*	egész évben szeptember 01. – február 28. június 01. – február 28. július 01. – február 28. augusztus 01. – február 28.

*A rendeletben előírt szabályok szerint

A természetes apróvadállomány az ország területének nagy részéről eltűnt, vagy éppen csak vegetált. A rendszerváltással a MAVOSZ szerepe csökkent, s jórészt emiatt megszűnt a kötelező fácántenyésztés, ill. annak támogatása, s ennek hatására főként a Dunántúlon felszámolták az apróvadtenyésztő telepeket, s ezzel párhuzamosan folyamatosan csökkent a természetes apróvadállomány. A vadászok számára a nagyvadadászat érdekesebbnek bizonyult. A mezei nyúl hasznosítása szinte teljes egészében az Alföldre tevődött át, s a Dunántúl néhány megyéjében (Baranya, Somogy) a teríték alig haladja meg évente a 100 db-ot, Zala megyében a 2005/06-os vadászévben mindössze 17 nyulat lőttek! A fácán éves terítékét pedig jellemzően a kibocsátott madár létszáma határozza meg, s elmondható, hogy amelyik területen a hasznosítás meghaladja a kibocsátás 50%-át, ott még van valamennyi természetes állomány. A legproblémásabb helyzet a fogoly esetében mutatkozik; ma már

csak azokban a megyékben engedélyezett a vadászata ennek az egykor az egész országban vadászható sűrűségben élő fajnak, ahol mesterségesen nevelt foglyot helyeznek ki a területre. Ezzel együtt komoly erőfeszítéseket kell tenni a faj megmentésére.

Az Alföldön elterjedt, és igen nagy sűrűségűvé vált az őzállomány. A sikeres dámtelepítések miatt Jász-Nagykun-Szolnok megye kivételével minden megyében megjelent ez a vadfaj. A gímszarvas pedig spontán módon, az erdősültség növekedésével már az Alföldön is elterjedt, s a vaddisznó „meghódította” az egész országot. *Napjainkra olyan helyzet alakult ki, hogy mindenképpen szükségessé vált egy elemzés elkészítése, amelynek segítségével feltárhatjuk a vadgazdálkodásunk hibáit, s módunk van a kiút megkeresésre.*

E célnak megfelelően egyetlen üdvözítő megoldás kínálkozik: a legkorszerűbb tudással, legmagasabb rendű erkölcsi alapokon nyugvó felelősségtudattal védjük, használjuk, fejlesszük környezetünket. Meggyőződésünk, hogy ilyen szemléletű hozzáállás az alapja a nemzet jövőjének.

E célok elérésére adottak a lehetőségeink. Ugyanis Magyarország területe természeti forrásokban Európa egyik leggazdagabb, a biológiai sokféleség tekintetében pedig különösen gazdag és különleges adottságokkal büszkélkedhet.

A természeti értékekben és erőforrásokban megnyilvánuló gazdagsága még napjainkban is nyilvánvaló, annak ellenére, hogy az ember e vidéket, mint ahogy Európa egészét is jelentős mértékben átalakította. földterületeink gazdag termőhozamainak hasznosítása minden időben az itt élő emberek lehetősége. Éppen az erdőgazdálkodásban született meg az a felismerés, hogy az európai uniós direktíváknak megfelelően szándék szerint hazánk erdői 700 000 hektárral fognak növekedni, amiben meghatározó szerepe lesz az Unió mezőgazdasági túlermelést csökkentő erdőtelepítési támogatásának. A folyamat elkezdődött, bár üteme lényegesen kisebb a vártnál. A telepítések elsősorban az alacsony termőértékű, degradált, mezőgazdasági termelésre jórészt alkalmatlan területeket fogják érinteni, s e telepítések sikere esetén az ország erdősültsége meg fogja haladni a 28%-ot. Ezt a folyamatot tulajdonképpen értékelhetjük úgy is, mint a természet visszaalakítását egy régmúlt állapotba, amikor az erdősült területek aránya lényegesen nagyobb volt. Ez a folyamat egyértelműen a nagyvadállomány további elterjedésével fog járni, amelynek hatásaira jó előre felkészülni.

A fatermesztés szempontjából is gyenge termőképességű talajokon célszerű lenne az erdő elsődleges rendeltetésként a vadgazdálkodást is megfogalmazni, így eleve elkerülhetőek lennének a későbbi gazdálkodási ellentétek. A nagy vadsűrűséggel bíró területeken végrehajtott erdőtelepítések kiegészítő támogatásai között igénybe lehet és kell venni a vadkárelhárító kerítés építésének támogatását. A nagyarányú telepítések, ill. kerítésépítések azonban a ciklus elején oly mértékű élőhely-degradációt és a nem bekerített területeken nagy vadkár-növekedést fognak jelenteni, ami miatt mindenképpen célszerű nagyvadállomány jelentős csökkentése. A kerítések lebontása után, cc. 10-15 év múlva viszont rendkívül pozitív változások következnek be az élőhelyen, ezért az átmeneti csökkenés után ismét állományfeltetés várható. Azokon a területeken, ahol nem indokolt az erdősítések bekerítése, s ezek főleg az apró- vagy vegyesvadászterületek lesznek, féltő, hogy a telepítésekben az őz, a szezonálisan megjelenő gím- és dámszarvas jelentékeny kárt fog okozni, ezért ezeken a területeken az őzállományt célszerű lesz csökkenteni, amíg a telepítések ki nem nőnek a vad szája alól. Az erdőtelepítések elhúzóda azonban azt is jelentheti, hogy 15-20 problémás év következik azokon a vadászterületeken, ahol nem egy ütemben, hanem a teljes ciklus alatt létesülnek új erdők. Hosszú távon azonban a Nemzeti Erdőstratégia megvalósulása esetén a vadgazdálkodás feltételei jelentősen javulni fognak!

IRODALOMJEGYZÉK

- Ádámfi T. (1976): Vadállománybecslés. Budapest, MAVOSZ kiadvány, pp. 53.
- Berdár B. (szerk., 1983): Az őz és vadászata. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Bencze L. (1995): A vadaskertek jelentősége. Erdészettörténeti Közlemények, 19:121–151.
- Beregszászi Gy. és Fodor T. (1980): Napjaink vadászata. In Lakatos, E. (szerk.): Vadászat Magyarországon. p. 202–241.
- Birkan, M. (1991): The validity of various spring census methods as applied to Grey Partridge and Red-legged Partridge pair counts. In Csányi, S. és Ernhaft, J. (szerk.): Transactions of the XXth Congress of the IUGB, Gödöllő, Hungary, Part 1.:238–243
- Bleir Norbert (2010): A nagyvadfajok vadászati lehetőségeinek értékesítése Magyarországon. (Diplomamunka.)
- Charnow, E. L. (1974): Optimal foraging, the marginal value theorem. Theoretical population Biology, 9:129–136.
- Csányi S., Lehoczki R. & Sonkoly K. (2005): Vadgazdálkodási Adattár 2004/2005. vadászati év. Gödöllő, Országos Vadgazdálkodási Adattár, 66 pp.
- Csányi S., Lehoczki R. & Sonkoly K. (2006): A vadállomány helyzete és a vadgazdálkodás eredményei a 2005/2006. vadászati évben. 5–55. In ők (szerk.): Vadgazdálkodási Adattár 2005/2006. vadászati év. Gödöllő, Országos Vadgazdálkodási Adattár, 64 p.
- Csányi S., Lehoczki R. & Sonkoly K. (2007): A vadállomány helyzete és a vadgazdálkodás eredményei a 2006/2007. vadászati évben. 1–44. In ők (szerk.): Vadgazdálkodási Adattár 2006/2007. vadászati év. Gödöllő, Országos Vadgazdálkodási Adattár, 50 p.
- Csányi S., Lehoczki R. & Sonkoly K. (2008): A vadállomány helyzete és a vadgazdálkodás eredménye a 2007/2008. vadászati évben. 5–55. In ők (szerk.): Vadgazdálkodási Adattár 2007/2008. vadászati év. Gödöllő, Országos Vadgazdálkodási Adattár, 62 p.
- Csányi S., Lehoczki R. & Sonkoly K. (2009): A vadállomány helyzete és a vadgazdálkodás eredményei a 2008/2009. vadászati évben. 3–48. In ők (szerk.): Vadgazdálkodási Adattár 2008/2009. vadászati év. Gödöllő, Országos Vadgazdálkodási Adattár, 56 p.
- Demeter E. & Mátrai K. (1988): A mezeinyúl tápláléka intenzíven művelt alföldi területen, novemberben. Vadbiológia, 2. évf. 85–90.
- FARAGÓ S. (1991): Vizsgálatok a szárnyasvad állati eredetű táplálékbázisából mezőgazdasági környezetben Magyarországon. I. EFE Tudományos Közlemények, 152.
- Faragó S. (1991): Vizsgálatok a szárnyasvad állati eredetű táplálékbázisáról mezőgazdasági környezetben Magyarországon. I. EFE Tudományos Közlemények, 153–192.
- Faragó S. (2007): *A vadállomány szabályozása*. Mezőgazda, Budapest.
- Faragó S. (1997a): *Élőhelyfejlesztés az apróvad-gazdálkodásban*. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- Faragó S. (1997b): Magyar Fogolyvédelmi Program. *Magyar Apróvad Közlemények*, 1. évf. 19–30.
- Faragó S. (2002): *Vadászati állattan*. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- Faragó S. (2010): *Vadgazdálkodás*. Nyugat-Magyarországi Egyetemi Kiadó, Sopron.
- Faragó S. (2009): *A történelmi Magyarország vadászati statisztikái 1978–1913*. NYME Egyetem Kiadó, Sopron.
- Faragó S. (2010): A tavaszi erdei szalonka vadászat kialakulásának története és fenntartásának indokai Magyarországon. *Magyar Vízivad Közlemények* 20 (in press).
- Gereczi T. (2004): A magyarországi vadászati turizmus az Európai Unió küszöbén „Vadászvadászat”. Szakdolgozat, NYME, Erdővagyon-gazdálkodási Intézet.
- Heltay L., Mátrai G., Sugár L. és Kovács I. (1981): Vaddisznó szaporodásának vizsgálata disznókertben és szabad területen. Nimród Fórum 9:18–23.
- Heltay L., Adorján Á. és Sugár L. (1986): A gímszarvas (*Cervus elaphus hippelaphus*) fekunditása és a magzatok fejlődése eltérő élőhelyeken. *Vadbiológia*, 1. évf. 83–96.
- Ives, A. R. és Murray, D. L. (1997): Can sublethal parasitism destabilize predator-prey population dynamics? A modell of snowshoe hares, predators and parasites. *Journal of Animal Ecology*, 66:265–278.
- Jensen, A. L. (1996): Density-dependent matrix yield equation for optional harvest of age-structured wildlife populations. *Ecological modelling*, 88:125–132.
- Jánoska F. (2001): *A vaddisznókertek hazai jellemzői*. Kaposvári Egyetem, Millenniumi Vadászati Bizottság Szimpózium kiadványa, Kaposvár.
- Jánoska F. (2002): A vadaskertek szerepe a vadgazdálkodás jövőképében. *Nimród: vadászújság*, 91 (6):23–25.

- Jánoska F. (2006): Zárttéri vadgazdálkodás. A természetvédelem Magyarországon. A vadászat és természetvédelem kapcsolatrendszere In Faragó S. (szerk.): *Magyar Vadász Enciklopédia*. Totem Plusz Könyvkiadó, Budapest, pp.: 289–301, 623–639, 656–667.
- Kárpáti L. (1983): Egyes madárfajok élőhelyválasztása és ennek természetvédelmi gondjai. In Kárpáti L. (szerk.): *A Magyar Madártani Egyesület Tudományos Ülése I*. Sopron, 1982, p. 120–127.
- Kovács Gy. (1986): Létszámbebecslési módszeryakorló vadgazdák: A mezei nyúl állománysűrűségének becslése reflektorral. *Vadbiológia*, 1. évf. 73–79.
- Kovács Gy. (1988): A célzott vadföldgazdálkodás hatása a mezeinyúl populáció-sűrűségére (előzetes közlemény). *Vadbiológia*, 2. évf. 91–95.
- Kovács Gy. és Heltay I. (1985): *A mezeinyúl. Ökológiai, gazdálkodás, vadászat*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Kőhalmy T. (1990): *Vadgazdálkodás*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- König, R. (1988): Az őzgidák és suták aránya nyáron és a korai gida veszteségek becslése néhány magyar vadászterületen. *Vadbiológia*, 2. évf. 131–138.
- Mátrai K. (1994): A gímszarvas, a dám és a muflon őszi tápláléka és élőhelyhasználata a gödöllői dombvidéken. *Vadbiológia*, 4. évf. 11–17.
- Mátrai G. (1981): *A muflon és vadászata*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Mátrai K. (1994): A gímszarvas, a dám és a muflon őszi tápláléka és élőhelyhasználata a gödöllői dombvidéken. *Vadbiológia*, 4. évf. 11–17.
- Murray, D. L., Cary, J. R. és Keith, L. B. (1997): Interactive effects of sublethal nematodes and nutritional status on snowshoe hare vulnerability to predation. *Journal of Animal Ecology*, 66:250–264.
- Nagy E. (1971): *A fácán és fogoly intenzív tenyésztése*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Nagy E. (1984a): *A fácán és vadászata*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Nagy, E. és Benederek, K. (1973): A dúvadfajok számának alakulása, és annak hatása a fácán- és a mezeinyúlpopuláció sűrűségére. A vadgazdálkodás fejlesztése 9. 85–94.
- Náhlik, A. & Sándor, Gy. (2003): Birth rate and offspring survival in a free-ranging wild boar *Sus scrofa* population. *Wildlife Biology*, 9 (Suppl. 1): 37–42.
- Náhlik A. & Tari T. (2006): A gímszarvas és őz téli erdősítés-használatára és csemeterágására ható tényezők vizsgálata az erdei kár csökkentése céljából. *Gyepgazdálkodási Közlemények* 4: 74–79.
- Náhlik A. (1989): Néhány nagyobb hazai muflonpopulációnk trófeaadatainak értékelése. Erdészeti és Faipari Tudományos Közlemények (1): 145–186.
- Náhlik A. (1994): Gímszarvas populációk elkülönítése az állományhasznosítás tervezésének elősegítésére. *Vadbiológia*, 4. évf. 41–47.
- Náhlik A. (1995): A nagyvadállomány szabályozása. Soproni Egyetem Vadgazda mérnöki jegyzet, Sopron. pp. 142.
- Náhlik, A. (1997a): Fault sin Hungarian moufflon management and their consequences. Proeedings of the 2nd International Symposium on Mediterranean moufflon, Nicosia, Cyprus (in press).
- Palotás G. & Bartucz P. (1994): Nagyvadfajok egyedeloszlása és élőhely-átfedése egy tisztántúli összefüggő erdőben. *Vadbiológia*, 4. évf. 18–26.
- Páll E. (szerk., 1985): *A gímszarvas és vadászata*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Páll E. (1982): *A vaddisznó és vadászat*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Pomázi A. (2006): *Nemzeti kincsünk a magyar vizsla*. Budapest.
- Palkovics Gy., Büki L., és Egyed I. (1988): *A vaddisznó zárttéri tartása*. MTI Fotóigazgatóság, Budapest.
- Sándor Gy. & Náhlik A. (2005): A dámszarvas (*Dama dama* Linnaeus, 1758.) szaporodásökológiája és állomány szabályozása. *A vadgazdálkodás időszzerű kérdései*. 4. Dám. A dámszarvas-gazdálkodásunk időszzerű kérdései Konferencia Anyagai. Gyulaj, 2005. Országos Magyar Vadászkamara: 20–36.
- Somogyvári V. (1994): Különböző élőhelyek dámpopulációinak vizsgálata. *Vadbiológia*, 4. évf. 54–61.
- Standovár T. & Premack, R. B. (2001): *A természetvédelmi biológia alapjai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Somogyvári V., Csányi S., és Kelemen J. (1989): Szaporodási teljesítmény három magyar dámszarvas állományban. *Vadbiológia*, 3. 60–67.
- Sterbetz I. (1972): A magyarországi vízivad táplálékbázisa. *Állattani Közlemények*, 59. 119–126.
- Sugár L. (2003): *Erdei és mezei őzek szaporodási mutatói és az állományhasznosítás*. A vadgazdálkodás időszzerű kérdései, 2. Dénes Natur Műhely, Budapest.
- Sugár L. és Sztójkov, V. (2004): *Az intenzív vaddisznótartás állategészségügyi kérdései*. A vadgazdálkodás időszzerű kérdései, 3. Dénes Natur Műhely, Budapest.
- Szabolcs J. (1975): *A dámvad*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Szedzerjei Á., Studinka L. (1962): *Nyúl, fogoly, fácán*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.

- Szendrei L. (1992): Fácán kibocsátási technológiák és a hasznosulások közötti összefüggések vizsgálata: I. Kelet-magyarországi Vad- és Halgazdálkodási, Természetvédelmi Konferencia, Debrecen, 162–169.
- Vahid–Kóbori (2009): A világ és Magyarország erdőgazdálkodása. *Valóság*, 2009/10. sz. 82–103.
- Vahid–Kóbori (2006): A világ erdőgazdálkodása és fakitermelése. *Gazdaság és statisztika (GÉS)*, 18. (57) évf. 2. sz. 3–17.
- Vahid–Kóbori (2006): A világ erdőgazdálkodása és fakitermelése. *ÖKO / Ökológia, Környezetgazdálkodás, Társadalom*, XIV. évf. 1–2. szám. 101–118.

Bajban ismerzik meg a jó közigazgatás

Kétszer ad, aki gyorsan ad – tartja a mondás. Egy Baranya megyei kistelepülés a 460 fős Boda község példáján keresztül mutatjuk be, hogy mennyire rosszul, drágán és pazarlóan tud működni a magyar közigazgatás. Boda vis maior támogatási igénye, a 122 ezer forintos kárigény, a magyar adófizetőknek minimum 330 ezer forintjába került. Tucatnyi hivatali közszolgálati tisztviselő számos munkaórát ölt bele a hivatali procedúrába. Kiderül, hogy a magyar közigazgatás lassan ad és keveset, még havaria helyzetben is. De ezért legalább a teljes gépezet mozgott.

(Hatékony közigazgatás – álmok és valóság) A magyar közigazgatási rendszer drágán és rosszul működik. Ezt a tényt már mindenki tudja, elfogadta, és éppen ezért az aktuális kormányok mindig kormányprogram szintjére emelik a hatékony közigazgatás megteremtését.

De valahogy a reform és az átalakítás nem működik. A szándék megvan, de az adminisztrációs terhek folyamatosan emelkednek, mindenki a bürokrácia és a döntésképtelenség rendszerszintűségéről beszél.

A bürokrácia döntésképtelensége az uniós támogatások lehívásának is gátja, aminek már anyagi vonzatai is vannak. Az uniós támogatások lehívásának sikeressége vagy sikertelensége jó mértékű az európai közigazgatási rendszerek hatékonyságának összehasonlítására. És ebben a relációban nem állunk jól.

Jelenleg is zajlik a közigazgatás átalakítása. A változtatás folyamata és célja a politikai szférában dolgozók és azon személyek esetében, akiknek kisebb a rálátása a közigazgatás alsóbb szintjeire, kimerül abban, hogy nem minden településen önkormányzat. Ez a gondolkodás pedig visszavisz minket a szocialista ideológiához, ahol a központosítás és a felülről való irányítás dominált. Ha pedig részletesebben megvizsgáljuk a folyamatokat, a központi adminisztráció területén látunk nagyon nagy hiányosságokat.

A hatékonyság és a gyorsabb ügyintézés követelményének megvalósítását célként tűzték ki a döntéshozók, illetve az elméleti alapvetők, mióta közigazgatásról beszélünk. A magyar közigazgatás akkor működött jól, mikor még szakmaként tekintettek rá, és megtartották a szakmai előrelépés lehetőségét, amikor még nem volt kitéve a politika „játékszerének”. Tudomásul kell venni, hogy a közigazgatás is egy olyan hierarchizált rendszer, melyben megvannak a szakmai szintek. Amikor a közigazgatási posztok elnyerése esetében is a politikai kapcsolat számít, akkor hatékonyságról és professzionalizmusról nem beszélhetünk.

A szakmai háttér és a szakmai ranglétra hiánya a törvény és rendelet szövegezésénél, és megalkotásánál érhető leginkább tetten. Ezt pótolhatná a szakmai egyeztetési folyamat, ami egyre inkább kiüresedik.

A települési önkormányzatokra vonatkozó rendelkezések sok esetben a teljes ismeret hiányát mutatják be. Egyszerűen nem lehet törvényt és rendeletet úgy alkotni, hogy nem ismerem azt a szervet, melyre a rendelkezések vonatkoznak, továbbá nem ismerem az elsőfokú szerv eljárását az adott témában. Mivel nincs a közigazgatásban szakmai „ranglétra”, nem valósul már meg az, hogy egy szakmai karrier csúcsát jelenti, ha valaki pozíciót kap a minisztériumban. Így fordulhat elő, hogy életidegen szabályozás születik.

Akik a vis maior támogatás felhasználásának részletes szabályairól szóló 9/2011. (II. 15.) Kormányrendelet megalkotásában, illetve a részletes szabályok megszüvegezésében részt vettek, nem tudják, hogy a települési önkormányzatok ügymenete hogyan zajlik. Ezen a rendeleten keresztül kerül szemléltetésre az, hogy hogyan és miért drága a közigazgatás.

Aki ismeri a törvény- és rendeletalkotás eljárási rendjét nem feltételezi azt, hogy politikai döntéshozók szövegeznék a jogszabályokat. Még elvi szinten sem szólnak bele a jogszabályalkotás folyamatába. Mint sok jogszabályt, a vis maior támogatásokról szóló kormányrendeletet is a Minisztériumban fogalmazták, az ügy felelős kormánytisztviselői. Ott fogalmazták meg, ahol dolgoznak vele, megállapítható, hogy saját magukra alkották meg a normaszöveget. A hatékonyság és a kiépített rendszer működtetésének költsége, illetve az elérendő cél, mint követendő feladat értékpárosból a költséghatékonyság követelménye nem érvényesült. Könnyű belátni: attól a minisztériumi tisztviselőtől költséghatékony törvényszövegeztést nehéz várni, akinek a léte és a megélhetése függ attól, hogy minél bonyolultabb és bürokratikusabb szabályozás szülessen.

(Amikor elemi csapás éri a közigazgatási rendszert: a 9/2011. (II. 15.) Korm. rendelet a vis maior támogatás felhasználásának részletes szabályairól) A magyar jog nem nevesíti a vis maior fogalmát, ennek ellenére több jogintézményben használja. Elháríthatatlan külső ok a vis maior. A jogtudósok a római jog termékeként tekintenek a vis maiorra, de megjegyzendő, hogy az ősrégi babiloni jog is ismerte a vis maior jogintézményt. A római jogban a vis maior olyan erőt, esetleg eseményt jelentett, mellyel szemben egyetlen ember sem tud ellenállni. Klasszikusan ilyen erő a természeti csapás.

Már a rómaiak is ismerték azt a szabályozást (ami a hivatkozott kormányrendeletből kimaradt), hogy a vis maior károkért senki sem tehető felelőssé, kivéve, ha valaki a vis maior kárát is felelősséget vállalt. A felelősséget pedig a biztosítók, vagyis annak ókori elődei vállalták.

Ha elemeire bontjuk a fogalmat, akkor három központi elem köré építhetjük fel a kifejezést.

- a.) elháríthatatlanság
- b.) előre nem láthatóság
- c.) fel nem róhatóság.

Már az alapkoncepciónak a létjogosultsága megkérdőjelezhető. A biztosítás során a kockázat megosztásra kerül a befizetők között. A vis maior támogatásnál is megosztásra került a kockázat, „csak” itt a kockázatviselők az adófizető állampolgárok. Mind a biztosító, mind az állam működtet egy káresemény feldolgozó és kifizető rendszert. A működtetés költsége és hatékonysága a kérdéses.

Szükség van az adófizető állampolgárok ilyen mértékű bevonására a vis maior támogatások rendszerébe, amikor van erre egy kiforrott, költséghatékony biztosítási rendszer?

A törvényi szabályozás alapvetően jó gondolat volt, „csak” a megvalósítás ment teljesen más irányba! A kormányzati rendeletalkotási előterjesztés jól meghatározza a keret célját: a „Vis maior tartalék cím meghatározta a helyi önkormányzatok által az előre nem látható természeti eredetű veszély miatt szükségessé vált védekezés többletköltségeinek, valamint a keletkezett károk helyreállításának részbeni, vagy teljes támogatására igénybe vehető források előirányzatát.”

A mindenkori költségvetési törvény biztosítja azt az összeget, melyet az önkormányzatok vis maior támogatási jogcímen megigényelhetnek. Tehát a Minisztérium az mellett tette le a voksát, hogy a piaci viszonyok helyett az adófizetők viseljék a kockázatot.

Az állami szerepvállalásnak van egy aspektusa, melyet kevésbé hangsúlyozunk. A jóléti államot többször kritikával illették – nem alaptalanul –, hogy rombolja az emberi közösségeket. A családi és kisközösségi kapcsolatokat felbontja. Például ha az állam gondoskodik az idősekről, egyre nagyobb mértékben úgy csökken a leszármazók gondoskodási hajlandósága a felmenőikről. Ugyan ez a romboló tendencia figyelhető meg a közösséget érő katasztrófa helyzetben is. A szabályozás a számlaképes segítséget ismeri el. Az önkéntes „társadalmi” hozzájárulás fogalmát, „mikor az egész falu menti az értékeket, nem”! Így az eredmény az, hogy egyes mentésben részt vevők kapnak költségtérítést és mások nem. Ez pedig megbontja a közösség egységét és összetartozását.

(A kár elszáll, az ügyintézés megmarad) Egy Baranya megyei település, Boda község vis maior támogatásán keresztül mutatom be, hogy miért és mi módon drága a magyar közigazgatás.

Az alaphelyzet az volt, hogy 2012. május 23-án nagy mennyiségű csapadék hullott a településre. A nagy mennyiségű csapadék áradást okozott a községen átfolyó patakban. Továbbá a környező mezőgazdasági területekről hordalékot és iszapot rakott le a víz a vízelvezető árokba, átereszekbe és közutakra.

A helyi közutak eliszaposodtak, csúszásveszélyessé váltak. A helyi horgásztóba ömlő árok kiöntött, az árapasztó eltömődött, a temetőhöz vezető út eliszaposodott. Teljes hosszúságában több mint 80 folyóméter hosszan iszap öntötte el az utat. Az önkormányzat a védekezés során, az esőzések alatt az árkokat, a műtárgyakat tisztította, vízkormányzást végzett. Továbbá az úgynevezett Csend utcában az útbeszakadás továbbfejlődése és a bal esetek megelőzése érdekében az üreget betemette, stabilizálta.

Az önkormányzat a Belügyminisztérium vis maior keretből 175 690 Ft védekezési költség elfogadására és a védekezési költségek 70%-ának a megtérítésére nyújtott be igényt, összesen 122 984 Ft összegre.

Az igazi nehézséget végül nem is a természeti katasztrófa elleni védekezés okozta, hanem a Belügyminisztérium eljárási rendjének a megvalósítása.

A támogatás felhasználása vonatkozásában alkalmazandó jogszabályok száma: 13. A közreműködő szervezetek, hivatalok, igazgatóságok száma: 8. Tehátösszegre és káreseményre való tekintet nélkül a teljes államapparátus kész részt venni az eljárásban.

A döntéshozatal módja központosított. A legkisebb összegről is a belügyminiszter dönt. A döntésnél más szervek véleményét és javaslatát is figyelembe kell venni. A Belügyminisztérium által kiadott eljárásrend úgy szól, hogy „a miniszter dönt a megyei kormányhivatal véleményének a figyelembe vételével, az államháztartásért felelős miniszter véleményének a kikérésével egyidejűleg. Továbbá a Belügyminiszter kikérheti a közfeladatokért felelős fejezetet irányító szerv szakmai javaslatát is”.

A közigazgatási döntéshozatali eljárás egyik alapvető elve az, hogy a lehető legalacsonyabb szinteken kell dönteni, de ez a kormányrendelet is a szabályozásában ezt az elvet figyelmen kívül hagyja. Ebben az esetben is működtetjük az államigazgatás több szervét egészen a legmagasabb szintekig.

A kormányrendeletben egy kétszintű döntés előkészítő és ellenőrzési rendszer került kiépítésre. A Magyar Államkincstár, mint megyei szerv befogadja és ellenőrzi az önkormányzatok és kistérségi társulások pályázatait. Ez az első kör. Az esetleges hiánypótlási felszólításokat kiküldi, és befogadja a teljesítést. Ezt követően a Kincstár felküldi az iratokat a véleményével ellátva a Belügyminisztériumba. Ott kialakítottak egy szervezeti egységet a vis maior támogatások ellenőrzésére (hiszen ők is jelentősen közreműködtek a normaszöveg megfogalmazásában). A belügyminisztériumi szervezeti egység pedig ismét

leellenőrzi az egyszer már átnézett kérelmeket és döntésre előkészíti az igényeket. A végső aláíró pedig a miniszter, a valóságban pedig az egyik államtitkára, tekintettel arra, hogy helyettesítési jogkörében, illetve kiadványozási jogkörben eljárva ír alá.

(A felelősség mindig továbbadható) A Belügyminisztériumban dolgozó munkacsoport gyakorlata az, hogy a kérelmekben szereplő igényelt támogatások nagy részéből lecsipeget egyes darabokat. Nagyon kevesen kapják meg az általuk kért összeget. A Belügyminisztérium egyes tételeket nem fogad el a pályázatból, mutatva a rendszer gyengeségeit, és a költségvetési igényeknek, továbbá a rendelkezésre álló keret szűkösségének engedve. A közigazgatási rendszer szereplői máshogy szocializálódtak. Többet kérnek, mert tudják, hogy nem fogják megkapni a teljes összeget. A belügyminisztériumban pedig azt gondolják, hogy majd mindegyik támogatási kérelem mértékét csökkenteni kell, mert úgylis többet kért az önkormányzat a kellenél.

De igaz a másik véglet is. A költségvetési törvényben biztosított keretösszeget a minisztériumi munkacsoport kiosztja. A hivatalos magyarázat szerint azért, mert jogos volt a kérelem. De van egy olyan olvasata a pénzek felhasználásának, hogy a pénzosztás és a teljes keret kiosztása igazolja a kormánytisztviselők létjogosultságát.

Az a tény, hogy nagyon kevés a tökéletesen teljes mértékben elfogadott kérelem, nem a korszerű valós tényeken alapuló közigazgatási döntési rendszer kiépítettségét bizonyítja. Ez a döntési folyamat a rendszer gyengeségeire világít rá. Egyfajta „te is hunyó vagy, én is hunyó vagyok” játék bontakozik ki, növelve az adminisztrációs terheket mindegyik szereplő tekintetében.

A jogállamiságot semmibe vevő lépés, illetve alkotmányellenes az is, hogy nincs jogorvoslati lehetősége az önkormányzatoknak a részbeni vagy a teljes elutasítás elleni döntéssel szemben. Egy értesítést kapnak a döntést követően, hogy mekkora az összeg, amelyet megkaptak. Nem lenne életidegen ebben a folyamatban, ha államigazgatási döntéssel zárulna a folyamat – amellyel szemben jogorvoslattal élhetnek az önkormányzatok.

A tipikus bürokratikus elv érvényesül az eljárás során, hiszen annyi a szereplők száma, hogy mindig van lehetőség a felelősség továbbpasszolására és a másik szereplőre való „mutogatásra”.

(Fáradt szabályozás: csak frissen vett gázolaj használható a mentéshez) A vis maior támogatás igénylőinek köre korlátozott. Támogatási igényt nyújthat be a települési önkormányzat, és a többcélú kistérségi társulás.

A támogatás igényelhető a védekezési munkálatokra és a helyreállításra is.

A támogatási szabályok szerint az önkormányzati tulajdonú utak, hidak, kompok, pince, partfal, oktatási, kulturális, szociális, egészségügyi intézmények, igazgatási, valamint egyéb kötelező feladatok ellátása, ár- és belvízvédelmi létesítmények, közmű és műtárgy károsodására lehet beadni a kérelmet.

Nem támogatható a település kérelme, ha új beruházásra, tárgyi eszköz beszerzésre, megelőző munkálatokra, rovar és kártevő irtásra, folyó jellegű működési kiadásra irányul. Tehát nem számolható el mobiltelefon, szivattyú, áramfejlesztő, informatikai eszköz és egy-két példálózó jelleggel felsorolt eszköz.

A kérelmek elbírálásakor a belügyminisztériumi ügyintéző mérlegelési jogkörébe tartozik, hogy elfogadja-e esőkabát, gumicsizma, munkavédelmi kesztyű, pormaszk beszerzését. A vezérlő elv az, hogy a védekezési időszakhoz és a védekezésben lévők számához igazodjon a beszerzés.

A támogatás mértéke alapesetben az elismert költségek 70%-a. Az önkormányzatok az alapesettől magasabb, de legfeljebb a védekezési és a helyreállítási költségek 90%-ának megfelelő támogatási intenzitásra is igényt tarthatnak. 100%-os támogatási intenzitás akkor adható, ha a kár a Kormány által kihirdetett veszélyhelyzet időszakában keletkezett, illetve akkor, ha a települési önkormányzat adósságrendezési eljárás alatt áll.

A szabályozás életszerűtlenségét mutatja az is, hogy az önkormányzatok költségvetési kivérettetésének időszakában százalékos mértékhez igazította a törvényi szabályozás a támogatás intenzitását. A biztosítóknál bevált és jól alkalmazott módszert a kötelező önrész összegét a jogalkotó nem alkalmazta. Így ha azt mondjuk: egy kistelepülés vagy egy nagyobb települést olyan katasztrófa ér, hogy a vagyoniában nagyobb károsodást szenved, akkor még egy 90%-os támogatási intenzitás mellett sem tudja kitermelni az önrészt. Könnyen belátható, hogy egy nagyobb összegű káreseménynél nagyobb összegű a 30 vagy 10%-os önrész is.

A biztosítók által alkalmazott meghatározott összegű önrész alkalmazása ezen szabályozásban ismeretlen volt. Pedig a Belügyminisztérium ismeri azt az eljárási módot, hogy például a település méretéhez és a lakosság számához igazodva forintra meghatározza az önrész mértékét.

A kormányrendelet koncepciója az, hogy arra lehet pénzt kapni, annak a védekezési és helyreállítási költségeit lehet megigényelni, amiről számla (számviteli bizonylat) van, és a védekezéshez, helyreállításhoz köthető bizonylat egy adott időszakban keletkezett.

A szabályozás merevségét és rugalmatlanságát az alábbi példa is mutatja.

Az egyik településen a védekezés során felhasználták az előzőleg a START munka-program mezőgazdasági részprojekthez keretében vásárolt gázolajat a traktor számára, ahol a mezőgazdasági gépjármű iszap- és hordalékszállítást végzett. A gázolaj költséget ebben az esetben nem lehet vis maior keret terhére elszámolni, mert nem egy adott időszakban keletkezett a számla. A helyes, követendő út az lett volna, ha az önkormányzat gázolaj tárolására és szállítására alkalmas kannákat vásárol, és abba tölti az üzemanyagot.

A kormányrendeletet és az az alapján eljáró bürokráciát nem érdekli, hogy a takarékos gazdálkodás követelménye, mint cél hogyan és mi módon valósul meg. Az is „mellékes”, hogy a kannákra nincs és a jövőben sem lesz szükség, teljesen feleslegesek. Megjegyzem, katasztrófhelyzet esetén nem a vis maiorra vonatkozó kormányrendelet iratjegyzékét böngészi a jegyző, annak ellenére, hogy a jogalkotó azt várja el tőle. Elégséges bürokratikus teher a védekezési napló és a kapcsolódó iratok vezetése, amiket a katasztrófhelyzet kialakulásakor meg kell nyitni.

A közösségi mentés, mint lakossági összefogás is idegen a jogszabálytól, hiszen számviteli bizonylat kell mindenről. Testidegen, de van rá precedens, hogy a mentésbe és a védekezésbe bekapcsolódó magánszemélyek költségeit megfizeti az önkormányzat, és ezt sikerül a vis maior keretből megigényelni, de ez a kivétel csak erősíti az általános szabályt.

A Finnországi Ylivieskában egy 25 főt foglalkoztató konyhabútor-üzem felépítését a közösség magára vállalta. Úgy gondolták, hogy ez a település érdeke is. A lakosok az üzem kivitelezése során önkéntes munka keretén belül ingyen elmentek dolgozni a kivitelező vállalkozónak. Az önkéntesség máshogy is megvalósult, volt olyan magánszemély, aki szintén dolgozott önkéntes alapon az üzemcsarnok felépítésén, szintén nem kért érte díjazást, de az elvégzett munkájának az értékét a közösségnek kérte utalni.

(6 fő, 2 autó, 18 munkaóra: az ellenőrzés drágább volt, mint maga a munka) A támogatás elszámolása és igénylése között nincs különbség, ha az adott önkormányzat 100 ezer forintot igényelt, vagy 100 milliót.

Az életszerűtlenséget, a hozzá nem értést mutatja az is, hogy nem vettek példát a biztosítóktól, akik pár ezer forintos üveggár esetén nem mennek ki a helyszínre ellenőrizni, és nem hívnak össze mindenféle bizottságot, hanem a számla benyújtását követően utalják a kárösszeget.

A vis maior támogatási keret megigénylésének az első lépése az, hogy a védekezés megkezdésétől számított 7 napon belül bejelentést kell tenni. A bejelentést követő 30 napon belül a területileg illetékes kormányhivatal által koordinált bizottság helyszíni vizsgálatot végez. Szükség szerint a helyszíni ellenőrzésen részt vesz a területileg illetékes vízügyi igazgatóság és a közlekedésfejlesztési koordinációs központ képviselője.

Boda község vis maior támogatásánál ez az ellenőrzést lefolytató létszám 4 fő volt, kiegészítve az önkormányzat részéről delegált két fővel. Utóbbiak közül az egyik személy a jegyző volt, a másik a védekezésben aktív módon részt vevő személy. Ezen hat fő az ellenőrzést, a terepbejárást és a jegyzőkönyvet összesen 3 munkaóra alatt készítette el. Így csak a helyszíni ellenőrzés lefolytatása 6×3 , azaz 18 köztisztviselői munkaórába került. Az első ellenőrzés személyi költsége egy átlagos kormánytisztviselői óráberrel és összesen 18 munkaórával számolva közel 136 000 Ft-ba került. És ebben nincs benne az ellenőrzést végző személyek gépkocsihasználata, amit két gépjárművel oldottak meg, hiszen nem egy hatósági szervtől érkeztek. A megigényelt 122 984 Ft védekezési költséget érdemes összehasonlítani a helyszíni bejárást végző személyek bérköltségével. Dolgozik a bürokrácia!

Az önkormányzat a támogatási kérelmét persze újabb mellékleten, a bejelentést követő 40 napon belül köteles benyújtani, egy úgynevezett ebr42 rendszeren keresztül a Kincstárnak. Az adott önkormányzatnak az e-közigazgatás és az internet államigazgatásban való használatának az úgynevezett ebr42 informatikai rendszer pályázati alpontjának 5-ös számú mellékletét mind elektronikusan, mind papír alapon be kell nyújtani.

A Kincstár hiánypótlási felhívást intézhet az Önkormányzathoz.

A Magyar Államkincstár a pályázatokat megvizsgálja és – hangsúlyozottan – papír alapon, részletes véleményével egyidejűleg küldi meg a Belügyminisztériumnak. A Kincstár vagy egy megyei szerv tehát nem dönthet, pedig a közigazgatás alapelve az, hogy a döntéseket a legalacsonyabb szinteken kell meghozni. Teljességgel elképesztő, hogy egy pár százezres tétel fölötti döntést is megtartja magának a Minisztérium, illetve a szabályozáson keresztül a belügyminiszter.

Ez a bürokrácia igaz hatalma, mert életszerűtlen azt feltételezni, hogy a miniszter a döntési folyamatba, a döntésbe akár a legkisebb mértékben is beleszólna. Ő csak aláír!

A döntés megalapozottságának előkészítése érdekében működtetjük az államigazgatás teljes szintjét. Ugy, hogy a megigényelt összeg elszámolása is egy hasonló procedura, „csak” ott az elszámolás elfogadásáról vagy elutasításáról az Államkincstár valamely megyei igazgatósága dönt. Ebben az esetben valamilyen döntés delegálás megtörtént. Melyik döntési kompetenciát tartotta meg a Minisztérium? Ő dönt a pénzekről, és az elszámolás elfogadását, vagy esetleges elutasítását leadta.

Visszatérve a biztosítók üveggárára vonatkozó hasonlatra: kis összeg esetében nincs a privát szektorban ekkora bürokratikus elszámolás. Egyszeri ügyintézés van, hiszen fontos a hatékonyság, szemben az állami szférával. A különbség költségeit az adófizetők állják.

Fontos megjegyezni, hogy a vis maior támogatási keret elszámolására megszabott határidőt kérelemre lehet módosítani. A módosítással járó bürokrácia újabb munkaórákat emészt fel a közigazgatásban.

A személyi költségekkel való laza gazdálkodást mutatja az elszámolás menete is. Helyreállítás esetén az Államkincstár ellenőrzi a számlákat és az eljárási dokumentációt.

Életszerűtlen lenne az a feltételezés, hogy az önkormányzatok tömegesen bocsátanának ki vagy szereznének be hamis számlákat, melyek mögött nincs teljesítés. De mindezek ellenére a helyreállítás esetében a helyreállítás ellenőrzésére egy másik szerv: a Katasztrófavédelmi Igazgatóság, a területileg illetékes környezetvédelmi és vízügyi igazgatóság, a Közlekedésfejlesztési Koordinációs Központ, valamint a Pince- és Partfalveszély Elhárítási Szakértői Bizottság képviselőiből álló bizottság az elszámolás benyújtását követő 30 napon belül a helyszínen ellenőrzést folytathat. A helyszíni ellenőrzésről 7 napon belül értesíti a Kincstárt. A helyszíni ellenőrzés bér- és járulék költsége, illetve az esetleges gépjárműhasználat szintén fel fog emésztetni több mint 100 ezer forintot.

A fenti szabályozásból adódóan fontos megjegyezni, hogy a levelezések és a köztisztviselői munkaórak száma szintén jelentős a Katasztrófavédelmi Igazgatóság és az Államkincstár közötti adatmozgáskor is.

A valóság az, hogy a hiánypótlásra vonatkozó rendelkezések maradéktalan betartása ismét megemeli az igazgatás költségeit. Egyes szabályozások életszerűségét nem is vizsgálva. Boda Község Önkormányzatát többek között azért szólították fel hiánypótlásra, mert a benyújtott pályázati dokumentáció nem minden oldala volt vezetői szignóval ellátva. Már a kérdés feltevése is érdekes! Miért van szükség (mi az értelme?) egyáltalán szignálásra, és ha igen, miért minden oldalon? Egy társadalmat a bizalom tartja össze. Ezt a közbizalmat kérdőjelezi meg az, hogy egy önkormányzatnak a Minisztérium felé, ahol nincs is egyéni érdek, ennyire agyondokumentálva kell bármiféle kérelmet benyújtani.

Az egyes eljárásrendek a pályázattal és közbeszerzési eljárásokban megkülönböztetnek oldalankénti és laponkénti szignálást. A mi esetünkben a vis maior támogatási keret felhasználásakor oldalankénti szignálásra van szükség, mintha milliárdos építőipari tendert adtunk volna be.

Az oldalankénti szignálás követelményének a megvalósítása közel 20 000 Ft többletköltséget eredményezett. A hiánypótlás csak az Államkincstár épületében volt teljesíthető. Így a jegyzői utazás a megyeszékhelyre, munkaidejének a költsége és az Államkincstár levelezése, illetve az ügyintézőjük óradíjából adódott a hiánypótlás költsége.

(Előleg csak utólag) A Minisztérium központosította azt is, hogy a védekezési, helyreállítási támogatás részben, előleg formájában azonnali segítségnyújtásként is folyósítható a miniszter előzetes döntésével. A valós helyzet az, hogy több település található Magyarországon, melyeknek minimális a költségvetése. Számukra egy katasztrófavédelmi helyzet során létfontosságú az előleg, illetve azonnali segítségnyújtás érdekében azonnal szükségük van a pénzre. A valóság az, hogy 100-200 ezer forint összeg ügyében is a miniszter dönt. Ennyire központosított döntési folyamat esetén mire az előleg igénylése végigfut a „rendszeren” addigra már annyi idő telik el, hogy okát vagy értelmét veszítette az előleg célja. Ne higgyük azt, hogy egy átlagos katasztrófavédelmi helyzet esetében változna a belső hivatali eljárásrend. Iktatás, egy-két nap szignálás, ügyintézőhöz kerülés újabb egy-két nap, és ez a folyamat megy visszafelé az ügyintézőtől a döntési jogosultsággal rendelkező személyéig. Ne higgyük azt sem, hogy a katasztrófavédelmi helyzet esetében a hiánytalanul és a megfelelő mellékletekkel ellátott igénylési űrlap kitöltése nélkülözhető.

Az előleg az önkormányzatok teherviselő képességétől függetlenül százalékos mértékben igényelhető. Védekezés esetében az előleg mértéke 50%, helyreállítás esetében az előleg 15%.

Az önkormányzatok költségvetése teljesen ki van feszítve, sokan közülük napi bérfizetési problémákkal küzdenek. Nagyon kevés közöttük az, amely ekkora összegű előleggel meg tudja oldani a védekezést, helyreállítást. A megoldás az, hogy megy a trükközés, megbeszéljük a vállalkozóval, kivitelezővel, hogy a számla kifizetése csúszeni fog, esetleg újabb hitelt igyekeznek felvenni. Egy helyreállítás esetében az önkormányzat is óhatatlanul beáll abba sorba, amely az építőipari körbetartozást biztosítja.

Nem beszélve arról, hogy ez a rendszer a polgármestereket is a trükközésre kényszeríti. Gondoljunk bele, hogy az a polgármester, jegyző, vagy műszaki ellenőr kér tökéletes munkát attól, akitől azt fogja kérni, hogy várjon a pénzére, mert akkora és ekkora összegű előleget kapott csak az önkormányzat. Ebben a viszonyban a korrekt elszámolás a személyes kapcsolat függvénye. Persze mindezt tetézi az is, hogy egy kis összegű vita megoldása a bíróságon a kivitelező és a megrendelő között évekig is elhúzódhat. Tehát a felek ki vannak szolgáltatva egymásnak.

Ilyen apróságot már ne is említsünk, hogy az előleg iránti igényt a minisztérium által üzemeltetett, úgynevezett ebr42 rendszerben elektronikusan és faxon papír alapon is el kell küldeni. Az elektronikus közigazgatás jelen példánkban azt jelenti, hogy mindent papír alapon és elektronikusan is be kell küldeni.

Az előleg iránti kérelemről a minisztérium és nem az igénylő értesíti a Katasztrófavédelmi Igazgatóságot, ahol újabb nyomtatvány kitöltésével egyidejűleg 3 napon belül javaslatot tesznek a folyósítandó előleg összegére. Szintén növelve a köztisztviselői kormánytisztviselői munkaórák számát.

(Jogosulatlanul igénybe vett támogatás) Mindezek alapján ezen előzetes ellenőrzés ellenére is a kormányzati szabályozás megtartotta magának azt a jogot, hogy a jogosulatlanul igénybe vett összeg után az önkormányzat, vagy a többcélú kistérségi társulás a jegybanki alapkamat kétszeresének megfelelő mértékű kamatot fizet. Érdekes, a szabályozásnak ez a területe a többi túlszabályozáshoz képest alulszabályozott, hiszen nem tudni, ki a jogtalanság megállapítására a jogosult, ki fogja megállapítani és milyen módon azt, hogy valamilyen előleg jogosulatlanul került felhasználásra.

Figyelembe kell venni, hogy jogosulatlan előleg igénylésének a megállapítása a közigazgatási rendszer számára szinte megoldhatatlan feladat, továbbá ilyen eset még nem volt.

(Csak mellékletből három tucat kellhet) Az adatlapok is az igénylés elkészítése után következnek és kerülnek fel az igazi bürokrata és hozzá nem értő módon kitalált mellékletek listája. A kormányrendelet szövegezője azt gondolta, s az volt a vezérlő elv, hogy kérjünk minél többet, legyen minél több irat, mert „abból baj nem lehet”. A vis maior keret felhasználásáról szóló kormányrendelet az alpontokkal együtt 36 pontban sorolja fel a lehetségesen csatolandó mellékletek listáját.

Az alapszabályozás lényege az, hogy a védekezéshez és a helyreállításhoz kapcsolódó minden a számvitelről szóló törvénynek alakilag és tartalmilag megfelelő kiállított számviteli bizonylatot csatolni kell. A bizonylathoz kapcsolódó teljesítés-igazolást, továbbá az alapbizonylatokat, menetlevelet, fuvarlevelet, mázsajegyet, gépüzemnaplót, szállítólevelet csatolni kell. Tehát minden olyan bizonylat, melyet kiállítottak a védekezés és helyreállítás kapcsán, csatolni kell. Ha minden megvan, akkor a bürokrácia nem hibázhat. A jogalkotás szellemiségéből adódik az, hogy nincs tekintettel arra, hogy kevesebb is elég lenne, továbbá a költséghatékonyág követelménye mindenhol sérül, például ott, hogy a pályázati dokumentáció összeállítása mekkora munkamennyiséget követel meg.

Boda esetében a munkaerő-költség, melyet a pályázati dokumentáció elkészítésére fordítottunk, 40 ezer Ft körüli összeg volt, mely munkaerőköltségben realizálódott.

A minél több melléklet csatolása egyes esetekben az alkotmányosság követelményét is sérti, nem beszélve arról, hogy az egész értelmét is megkérdőjelezi a következő szabályozási részlet: „A vállalkozó által leszámított személyi jellegű ráfordítások esetében a bér és járulékok számfejtését vagy kifizetését igazoló bizonylatok, munkanapló, jelenléti ív, óranyilvántartó lapok másolata” csatolandó.

Tehát nem elég a vállalkozó önkormányzat felé kiállított számlája, hanem a vállalkozó belső bizonylatait is kérnie kell az önkormányzatnak.

(Külső szakértő: kerül, amibe kerül) Helyreállítás esetében a kormányrendelet a kár mértékétől függetlenül megköveteli a Magyar Mérnöki Kamara, a Magyar Építészeti Kamara szakértői névjegyzékében szereplő műszaki szakértő, vagy a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium által vezetett igazságügyi szakértői névjegyzékben aktív tagként szereplő műszaki szakértő nyilatkozatát. Akkor is, ha helyben pontosan megmondják, hogy 15 négyzetméter fal vakolása mekkora összegbe kerül. Továbbá akkor is, ha a helyreállítás költsége kisebb, mint a szakértő munkadíja.

Másik település építésügyben jártas köztisztviselőjét nem hívhatjuk át, hogy véleményt adjon, hiszen megvan a lista, hogy honnan kell választani szakértőt. Az önkormányzat mozgásterét az, hogy alkudozhat a szakértővel a megbízásának díjazásáról.

(Testületi ülés) A helyreállítás és a védekezés költségeinek megigényléséhez működtetni kell a helyi apparátust is. A képviselő-testületeknek a melléklet szerint a megfelelő tartalommal és módon el kell fogadniuk határozataikat. A fentiek alapján a testület felé elkészítendő iratok mennyisége és száma viszonylag alacsony. El kell készíteni az előterjesztéseket, a bizottságok, ha vannak, ezt megtárgyalják, végül a képviselő testület elfogadja az előterjesztést. Mindez szintén köztisztviselői munkaórába kerül, melyeket a település és az ország polgárai fizetnek. A képviselő-testületi előterjesztés megírása és a határozati javaslat megszövegezése két köztisztviselői munkaórába telt.

A szabályozás a mellékleteken keresztül mutat egy olyan irányba, melyet követnie kellene az alapszabályozásnak is. A képviselő-testületi nyilatkozat melléklete az, hogy a káreseményből mekkora összeget fedez a biztosító. Itt jelenik meg az egyik klasszikus polgári, település-irányítási érték: az egyéni felelősség kérdése.

(Előrelátó és felelősen gazdálkodó szervezet köt biztosítást) Az egész vis maior támogatási rendszer értelme megkérdőjeleződik abban az esetben, ha feltesszük magunknak azt a kérdést: nem lehetne ösztönözni az önkormányzatokat és a kistérségi társulásokat arra, hogy biztosítást kössenek? Melyik az olcsóbb és hatékonyabb: egy állami közreműködés a biztosítási rendszer kiépítésére és ösztönzésére, vagy működtetni ezt a pazarló állami apparátust? Nem beszélve a felelősség kérdéséről! Egy felelős önkormányzat köt biztosítást, mint ahogy magánszemélyek is. Elég lenne és sokkal olcsóbb, ha az önkormányzatok a vis maior helyzetre is kötnének/köthetnének vagy kellene kötni biztosítást.

A Katasztrófavédelmi Igazgatóságnak kötelező a helyszíni ellenőrzése, az erről szóló melléklet kötelezően csatolandó a kérelemhez.

Továbbá a jogszabály fogalmazói, jogalkotói igazi bürokrata módon kitaláltak egy olyan nyilatkozatot, mely szerint a kérelmező, az önkormányzati testület nyilatkozik arról, hogy nem követett el jogszabály-sértést (még véletlenül sem). A kötelező mellékletek felsorolják azt, hogy az „önkormányzat, nyilatkozik arról, hogy az adott tárgyban korábban vagy egyidejűleg benyújtott-e támogatási igényt”. Hány esetben fordult elő, hogy ugyanarra a káreseményre két igényt nyújtottak be? Az állami büntetéseknek nincs visszatartó ereje? Jobb lesz a bürokrata lelke, ha nyilatkozunk testületileg arról, hogy becsületesek vagyunk?

(Döntés a legfelsőbb szinten) Amint fentebb említettük, a vis maior támogatás értékhatártól függetlenül a miniszter hatáskörébe tartozik. A miniszter dönt a támogatásról az illetékes kormányhivatal véleményének figyelembe vételével, a közfeladatokért felelős fejezetet irányító szerv szakmai javaslatának kikérésével.

A támogatást a Magyar Államkincstár folyósítja. A vis maior szabályozásról szóló kormányrendeletben fel vannak sorolva azok a mellékletek, melyek az Államkincstárnak nyújtandók be. Az eljárásrend szerint a Magyar Államkincstárhoz benyújtandó dokumentumok jegyzékét is figyelembe kell venni a pályázat elkészítésekor. Ez alapján 46 dokumentumot várhat el az Államkincstár az önkormányzattól akkor, ha az önkormányzat meg akarja kapni a pénzt.

Megjegyzem, a tapasztalataim szerint az államkincstári ügyintéző, mint a frontvonalba tartozó közigazgatási szerv munkatársa sokkal életszerűbben és segítőkészebben áll az önkormányzatokhoz, mint az elérhetetlen minisztériumi tisztviselő.

Ha a logikát nézem a rendszerben, akkor ki lehet jelteni: a döntés elválik a támogatási összeg megigénylésétől. Hiszen más dokumentumok kellene a döntéshez, és mások a pénz leigényléséhez.

(Összegzés) A közigazgatás is egy szakma. Az ország érdeke az, hogy minél olcsóbb és minél hatékonyabb közigazgatásunk legyen. De a mai szemléleten változtatni kell, a politikusi irányítás nem mindig célravezető. A politikus viseli a politikai felelősséget, de főleg helyi szinten a kormányzati akarat és a helyi érdek között érdekkonfliktus léphet fel. A járások kialakításának egyik mozgató rugója is az volt, hogy a helyi politikai befolyást csökkenteni kell. Valamilyen módon biztosítani kell a közigazgatási szakma szakmai függetlenségét. Ha a közigazgatási vezetői posztok elnyerésének a módja a politikai hűség, vagy a személyi lojalitás, akkor az egész szakmaiság megkérdőjeleződik. De nem lehet hagyni azt sem, hogy a kormánytisztviselői kar a politika mögé rejtőzzön. Meg kell határozni, hogy mi a politikai és mi a közigazgatási döntés. És egyes esetekben fel kell, fel lehet ruházni döntési kompetenciával a tisztviselőt is.

A közigazgatás is egy szakma, melynél a szakmai hierarchiát be kell tartani. Büntetlenül nem lehet személyeket cserélni és embereket lecserélni. A stabilitásra a közigazgatásnak is szüksége van. De respektálni kell a politika azon igényét is, hogy egyes posztokra saját embereit ültesse. Mégis, mindennek egy jogállami keretet kell szabni, mint annyi helyen a világban. Meg kell határozni, mi a politika „zsákmánya” és mi számít szakmai posztnak.

Könnyű belátni, hogy ha egy közigazgatási vezető tudja azt, hogy a posztját nem a munkájáért, hanem a politikai kapcsolataiért kapta, akkor nem a munkájára fog nagyobb hangsúlyt fektetni, hanem a politikai kapcsolatok ápolására. Továbbá a rossz munkavégzésért sem lehet azt a vezetői posztban lévő köztisztviselőt elbocsátani, akinek olyanok a politikai kapcsolatai.

Így sérül a függetlenség és a szakszerűség.

Az államigazgatási rendszerben az egyéni felelősség és a számonkérhetőség megléte rendkívül fontos. Ha megvan az egyéni felelősség, ha lehet tudni, hogy ki és miért döntött, akkor jól és gyorsan működik a rendszer. De a jelenlegi közigazgatásból kiveszett az egyéni felelősség. Ezen példából is jól látható, hogy ez az együtdöntési rendszer mennyire bürokratikus és drága. Működtetjük még egy jelentéktelenül kis összeg miatt is a közigazgatás teljes szintjét mind horizontális, mind vertikális irányba. Ez a rendszer bekér mindenféle véleményt, és az alapján dönt.

Az önkormányzatiság egyik alapfeltétele az önkormányzat függetlensége és egyben felelőssége a rábízott vagyonért. Ez a felelősség nem érvényesül ebben a rendszerben.

Azt gondolom, hogy az egész vis maior szabályozás létjogosultságát is meg lehet kérdőjelezni abban az esetben, ha kijelentjük, hogy az államnak és az önkormányzatoknak el kellene mozdulni a vagyonszolgáltatás irányába. Ezzel a kockázat megosztásra kerül a biztosítási díjat fizetők és az állam között, így megspóroljuk a drága államigazgatási rendszer működtetését.

A magyar költségvetési törvény rögzíti minden évben azt, hogy mekkora összeget fordíthat a Belügyminisztérium vis maior támogatásra az adófizetők pénzéből. De ezt a törvényben rögzített összeget arányosítani kell a pénz elosztására fenntartott és működtetett rendszerhez. Nehogy az legyen, hogy a kiosztott pénz 20%-a az az összeg, melyet a pénz kiosztására és a kiosztás ellenőrzésére fordítunk.

Ha analógiát akarok húzni az állam és egy gazdálkodó szervezet között a könnyebb érthetőség érdekében, akkor úgy lehet megvilágítani a kérdéskört, hogy mind a vállalat, mind az állam működéséhez feltétlenül szükséges a központi adminisztráció. Mindkét esetben egyensúlyra kell törekedni a különböző szervek között, hiszen egyik sem terjeszkedhet túl a másikon. A központi adminisztráció túlbujánzása csődhöz vezet a vállalkozónál, működési zavarokhoz és túladóztatáshoz az állami rendszerben.

Ennek megváltoztatásához szemléletbeli változásra van szükség.

Az uniós alapelv az, hogy a döntéseket minél alacsonyabb szinten kell meghozni. Értelmetlen és szükségtelen kis összeg tekintetében is miniszteri szintre tolni a döntést. De ha beindul a közigazgatás önvédelmi reflexe, senki nem akar és nem mer dönteni, akkor már az a cél, hogy minél magasabb szintre tolódjon a döntés, a felelősség pedig minél szélesebb kört öleljen fel, mert akkor az egyéni számonkérhetőség elveszik.

A saját bodai példán levezetve azt gondolom, túlzó, hogy a 175 690 Ft védekezési költség 70%-ának a megigénylése, a 122 983 Ft lehívásának a költsége, a teljes adminisztrációt figyelembe véve több mint 330 ezer forintba került az adófizetőknek. És a csattanó! A Minisztérium által megítélt összeg 60 000 Ft volt, ahol az értesítő levélben hangsúlyozták (vagy a felelősséget áttolták), hogy a megyei szakvélemény figyelembe vételével döntöttek.

A két világháború közti csehszlovák, jugoszláv és román földbirtokrendezés

Régióinkban, Kelet-Közép-Európában aligha lehetne túlbecsülni az agrárium szerepét, ami hatványozottan igaz a 19. század második felétől kezdődő korszakra és magára az Osztrák–Magyar Monarchiára (benne a gabonaexportőr Magyarországgal). Az első világháborút követően ez a berendezkedés megszűnt, és a Monarchia helyén létrejött államalakulatok majd mindegyikében jelentős földreformot hajtottak végre. Csúpan a két hajdani államalkotó ország nem próbálkozott radikális birtokrendezéssel. Míg azonban Magyarországon a Nagyatádi Szabó István nevével összeforrt birtokrendezés¹ ellenére a földkérdés megoldatlansága a Horthy-korszakot végigkísérő gazdasági, szociális és politikai feszültségek gócpontjává vált, az alapvetően fejlettebb iparú Ausztriának kisbirtokcentrikus mezőgazdasági berendezkedése miatt természetszerűleg nem is volt szüksége jelentősebb földreformra. A Lajtán túli területek teljes lakosságának nem egészen 40%-a dolgozott a mező- és erdőgazdaságban (Magyarországon ez az arány 55% felett volt a korszakban), a birtokok 85%-át pedig a 38 kat. holdnál kisebb – életképes – kisbirtokok tették ki. A birtokreform így itt csúpan azokat az erdő- és legelőterületeket érintette, melyeket a hajdani Monarchia-élitek használt vadászat, szórakozás és kapcsolódás céljából. A végül megvalósuló reform során pedig a különböző mentességek, valamint a túlbujánzó bürokrácia miatt mindösszesen mintegy 17 380 kat. hold (10 000 ha)² került vissza a kisbirtokosok kezére, „átlagos parasztbirtokok” formájában.³

A trianoni Magyarországot északról, délről és keletről körbeölelő államalakulatoknak ezzel szemben a földbirtokrendezés létfontosságú kérdés volt. Az úgynevezett „kisantant országok” bár sok szempontból eltérő adottságúak és berendezkedésűek voltak, a végrehajtott földreform mégis birt bizonyos közös jegyekkel, mindenekelőtt azzal, hogy az addig domináns – jobbára német anyanyelvű, valamint magyar – földbirtokosok helyett az új államok többségi nemzetalkotó elemeit hozta helyzeti előnybe. Ennek megfelelően a reformok értékelése is érdekesen alakult, hiszen míg Csehszlovákiában, Jugoszláviában és Romániában általában pozitívan tekintettek a reformra (legalábbis „kifelé” ezt hangoztaták), addig a magyar hivatalos megítélés mindig az adott politikai kurzus főideológiájához alkalmazkodott. Így, a Horthy-korszak kormányzati retorikájában az „elesatolt területeken végrehajtott nacionalista szabadrablásként” jelent meg a földbirtokreform, míg a világháború után államideológiává váló internacionalista, marxista felfogás a fokozódó osztályharc egyik szimptomájaként tekintett „a kapitalista uraktól a nép kezére került” földterületekre.⁴ Tanulmányom arra tesz kísérletet, hogy érzékeltetve az ellenkező előjelű kutatások érvrendszereit (a kérdés retoricitását), az utóbbi évek magyar nyelvű szakirodalmát is bevonva próbálja meg összefoglalni az első világháborút követő csehszlovák, jugoszláv és román földreform történetét.

(Csehszlovákia) A Monarchia utódállamai közül kétségtől az 1918 októberében létrejövő Csehszlovák Köztársaság volt a legszerencsésebb helyzetben, mivel kivételes gazdaságföldrajzi adottságaiból adódóan széles tőkés- és munkásréteggel, valamint jelentős polgársággal rendelkezett. Az új állam az egyik legfontosabb feladatának tartotta ugyanakkor a nemzeti és szociális célokat egyaránt szolgáló radikális földreformot, tekintettel a

„helyenként már parasztforradalom szélén járó, kirobbanásokkal fenyegető” vidéki mozgalmakra.⁵ Ennek legfőbb károsultjai természetszerűleg nem is lehettek mások, mint a jobbára német és magyar nemzetiségű nagybirtokosok.

Bár magát a földreformot minden politikai erő támogatta az újonnan létrejövő törvényhozásban, a részleteket illetően a különböző politikai pártoknak más-más elképzelésük volt. A Cseh Agrárpárt és a Milan Hodza vezette szlovák érdekeltségű Csehszláv Egység programjának is központi eleme volt a reform, az eseményeket azonban végül a szociáldemokraták gyorsították fel ultimátumukkal.⁶ Így, a földbirtokreform alaptörvényének számító ún. lefoglalási törvényt 1919. április 16-án szinte vita nélkül fogadta el a még kizárólag cseh és szlovák képviselőkből álló forradalmi nemzetgyűlés, a következő néhány hónapban pedig megszülettek az ezt kiegészítő egyéb törvények: a kiutalási-, a hitel- és a kárpótlási törvény.⁷ A rendelkezés a 260 kat. hold (150 ha) feletti birtokrész kiszajátítását írta elő mezőgazdasági területeken, egyéb birtokoknál pedig 433 kat. hold (250 ha) felett húzott határt, beleértvén – a balti államokhoz hasonlóan – az ország földrajzi helyzetéből adódó óriási erdőbirtokokat (4 758 460 kat. hold) is.⁸ A kárpótlásról a törvényhozók úgy rendelkeztek, hogy bár elviekben lehetővé tették, ám arra az „ellenséges állampolgárok” nem lehettek jogosultak.⁹

A végrehajtást irányító „szinte ellenőrizhetetlen hatalommal felruházott”¹⁰ Állami Földhivatal megkülönböztetett törpegazdaságokat létrehozó, vagy kiegészítő kiskiutalásokat, és ún. „maradékirtokokat”. Ez utóbbiak többnyire a nagybirtokok legjobb minőségű részeiből kihásított 52 kat. hold feletti (átlagban 174 kat. hold nagyságú), utalható és visszavonható birtoktestek politikai célokat szolgáltak, az Agrárpárthoz kötődő – de többnyire nem paraszti származású – középbirtokosság megerősítését célozták.¹¹ A földreform eredményeként Csehszlovákiában végül 4 610 681 kat. hold föld került új tulajdonba.¹² A későbbi Szlovákia és Kárpátalja területén, bár 2 276 873 kat. holdat foglaltak le, ugyanakkor e területeknek 57,2%-át az Állami Földhivatal vette kezelésbe, 10,7%-át államosították és csupán 32,1%-át irányozták elő tulajdonképpeni földreformra.¹³ Az állam kezén tehát igen jelentős területek maradtak, melyekből – valamint magánosok részvételével is – a már említett kiutalási törvény útmutatásai szerint telepes kolóniákat, oszthatatlan parasztbirtokokat hoztak létre Dél-Szlovákiában, 76 000 kat. hold területen, mintegy 20 000 cseh, morva és szlovák telepes számára.¹⁴ Az otthon fegyvert tartó telepesek között is kiemelten kezelték az ún. legionáriusokat, vagyis az első világháború végén antant-államok kötelékében harcoló cseh-szlovák katonai egységek tagjait, akiket a határvidék stratégiaileg fontos pontjaira telepítettek le erődítményszerű szállásokra, nagyon jutányos feltételek mellett. Simon Attila kutatásai alapján az alábbiak szerint nézhetett ki egy ilyen kolónia: „A gernyőpusztai telep kiépítésénél egyértelműen felfedezhetők a katonai szempontok. A kolónia centrumát a régi majorsági épületek képezték, itt helyezték el az iskolát, a községházat és a raktárakat, valamint 7 telepes család háza is itt épült fel. A maradék 28 kolonista háza a telep centrumától nyugat felé egy sorban épült ki, a már említett vasútvonallal párhuzamosan úgy, hogy a telepes házak homlokzata a karnyújtásnyira húzódó államhatárra nézett. A házak derékszögben, mint megannyi kis erődítmény, fogták közre az udvart úgy, hogy egyik oldalt a lakóhelyiségek és az istálló, a másik oldalt a csűr alkotta. A vastag betonalapokra épített házakban 2 lakószoba, konyha, előszoba, kamra, műhely, tágas padlás, a ház alatt pedig tágas, szükség esetén több tucat személy befogadására alkalmas pince volt található.”¹⁵

A tudatos kolonizáció elsődleges célja a szlovák nyelvterületből kinyúló, összefüggő telepes-sáv létrehozása, ezáltal a régió homogén magyar lakosságának megbontása, tehát végső soron a határterületek biztonságának szavatolása volt. Ez okból kifolyólag, bár délen a reformot intenzívebben hajtották végre,¹⁶ a 45 000 kisjuttatottból csupán 8245 volt magyar.¹⁷

Jobbára a helyi szlovákság, valamint a cseh, szlovák, morva telepések és „maradékbirto-
kosok” osztoztak a területből (az állam mellett). A végrehajtás körüli visszásságok miatt a
„szlovenszkói” gazdasövétségek a földreform novelláris módosításáért földreformankétot
hívtak össze 1922 márciusában, Pozsonyban, ahol a (volt) tulajdonosok, bérlők a teljes
kártalanítás mellett szálltak síkra, míg a hajdani uradalmak mezőgazdasági munkásainak
kövétsége létbiztonságuk veszélyeztettsége miatt apellált. Az ankét résztvevői ígéretet
kaptak a jelenlévő kormányzati hivatalvezetőtől, hogy „illetékes helyeken kötelelességszerűen
referálni” fog, érdemi változások azonban nem történtek sérelmeik ügyében.¹⁸ Azt is látnunk
kell ugyanakkor, hogy a helyi magyar politikai élet (főként a németekhez képest) későn és
bizonytalanul reagált a földreformra, s bár az intézkedéseket minden oldal kritikával fogad-
ta, az egymást is ostorozó pártok – részben az ügyesen megosztó csehszlovák kormányzat-
nak köszönhetően – képtelenek voltak eredményes nemzetközi fellépésre.¹⁹ Megemlítendő
továbbá, hogy nemcsak a felvidéki magyarság állt kritikusan a földreform „cseh-centrikus”
kivitelezéséhez, hanem a legjelentősebb szlovák politikai erő, Hlinka Néppártja is – bár
ellentmondásos formában. Egyrészt, mivel a párt vezetőségében komoly pozíciói voltak a
katolikus klérusnak, aggodalommal figyelték az egyházi földvagyon lefoglalását és mindent
megtettek – összességében sikerrel – annak földreform alóli kivonása érdekében, ugyanak-
kor nyílt agitációt falusi szavazóbázisuk miatt nem folytattak a reform ellen.²⁰

Az egyértelmű érintettség okán a törvény – már jóval Hitler hatalomra jutása előtt is
– a magyarországi reakcióhoz hasonló visszhangot kapott a német sajtóban. A *Deutsche
Tageszeitung*, a *Kölnische Volkszeitung*, a *Germania* és a *Deutsche Zeitung* is komolyab-
ban foglalkozott a kérdéssel, amit a csehszlovákiai német kisebbségi lapok (*Bohemia*,
Deutsche Presse) is napirenden tartottak.²¹ A földreformot emellett angol, francia és egye-
sült államokbeli újságokban is hosszasan taglalták, utóbbi helyen valószínűsíthetően Lord
Rothermere Benessel folytatott polémijának köszönhetően,²² ám könyvekről is tudunk az
intézkedéssel kapcsolatosan.²³ Olaszországban Paolo Albertarie, a milánói mezőgazdasági
főiskola tanára *A csehszlovák földreform* címmel írt több mint kétszáz oldalas monográfi-
át, melyben „a földreform szociálpolitikai, faji és nemzeti jelentőségét” méltatta. Emanuel
Radl cseh egyetemi tanár ezzel szemben „*A csehek harca a németekkel*” című – érdekes
módon a reform etnikai célzatát taglaló – munkájában reziignáltan jegyezte meg, „*hogyan
német panaszok helyénvalóak és hogy ez az eljárás azért történt, mert egy nemzeti reform-
nál mindig a hatalom és sohasem a jog dönt.*”²⁴ A legtöbb cseh (szlovák) írás és beszéd a
fehérhegyi csata (1620) kései, ám jogos revánsát hangsúlyozta az intézkedésekről szólva,
egyfajta történelmi elégtételként aposztrofálva a földreformot.²⁵

A csehszlovák – valamint a marxista alapállású magyar – történetírás a reform fő kiváltó
okaként a rossz ellátási helyzetet és a vidék földfoglaló mozgalmát, tehát a szociális töltetet
hangsúlyozta. Az újabb kutatások – mint láthattuk – mindezek mellett a tudatos, koncepci-
onális „szlávosítás” régi vádját is alátámasztani látszanak, különösen a dél-szlovákiai tele-
pítéseket illetően. Ahogyan Milan Hodza földművelésügyi miniszter egy előadásában ma-
ga is elismerte: „*Saját tenger híján minden figyelmünket a Duna felé kell fordítanunk, mert
ez köt össze minket a világgal. A Dunát köztársaságunk belterületéhez kell kapcsolnunk a
gazdasági- és kultúrpolitika szálaival. A Felvidék dunamenti zónájában fekszik a legtöbb
lefoglalt nagybirtok. Oda ugyanis már évszázadok óta nyomultak a magyar nemesek, ott
földeket vásároltak, kultúr munkát végeztek, hogy tökéletesen kezükben tarthassák ezt a fon-
tos területet. Ha ma e nagybirtokokra mi telepítjük a mi embereinket, nem teszünk egyebet,
mint visszazerezzük a földet, amelyről kiszorítottak minket.*”²⁶ Az idézet argumentációja jól
példázza az „eredendően szlovák, ám erőszakosan elmagyarosított terület” koncepcióját. A

történeti elsőbbség – a dákoromán kontinuitás mintájára felépített – érvrendszere hivatott igazolni az etnikai célzatú („vissza-szlovákosító”) telepítést, ami egyben komoly geopolitikai céllal, a „dunamenti zóna” biztosításának igényével is bírt.

Összességében, a földreform javított valamelyest a szegény- és kisparasztság helyzetén,²⁷ ám mindenekelőtt a nemzetiségi szempontból gondosan szelektált közép- és gazdagparasztság, valamint egyes kormányközeli csoportok helyzetét erősítette meg. A túlzottan magas kiutalási árak hasonló eladósodást eredményeztek, mint Magyarországon; a reform politikai hozadéka pedig egyrészt az Agrárpárt aránytalan megerősödése, másrészt az – immáron szociális alapon is megragadható – nemzetiségi ellentétek kiéleződése lett.²⁸ Ugyanakkor, míg a cseh területeken jelentősen előrehaladt a mezőgazdasági termelés modernizálása, gépesítése és a falusi lakosság egy évtized alatt mintegy negyedmillió fővel csökkent, addig a későbbi Szlovákia területén csak lassan és részlegesen nyert teret az intenzívebb, gépesített gazdálkodás.²⁹ Mindent összevetve, 1931-ben már „a csehszlovák földreform kedvezőtlen mérlegét állítja össze” a néppárti Prazsky Vecsernik című lap – természetesen nem etnikai, hanem gazdasági és szociális szempontból elemezve a kérdést.³⁰

(*Jugoszlávia*) Az 1918. december elsején létrejövő Szerb–Horvát–Szlovén Királyság³¹ a térség legheterogénebb államalakulata volt, melynek részeit kulturális, vallási és etnikai különbségek miatt civilizációs szakadékok választották el egymástól. Mivel maga a reform ennek (is) köszönhetően rendkívül bonyolult körülmények között zajlott, a rendelkezésre álló adatok eltérőek és hiányosak. A számszerűsített tényekről Kovács Attila munkája alapján közlök hozzávetőleges adatokat.³² A földreform kiindulópontja Péter királyhoz és (tragikus sorsú) fiához, Sándorhoz köthető, akik az első világháború idején „a földosztás ígéretével buzdították további kitartásra a szaloniki fronton szenvedő katonákat.”³³ A háború befejeztével a politikai pártok különböző agrárpolitikai koncepciói közül a kisbirtokos rendszer támogatói kerültek többségbe, így maga a reform is ezt a szellemiséget tükrözte. Jugoszláviában a földreform Sándor régens 1919. január 6-án kibocsátott proklamációjával vette kezdetét.³⁴ A reform (nem egyedüli) sajátossága, hogy nem a törvényhozás útján vették be a változásokat, hanem különböző rendeletekkel próbálták levezényelni azokat.³⁵

A rendelkezések értelmében földet csak földnélküliek és a 10 kat. holdnál kevesebb földdel rendelkező földművelők kaphattak, utóbbiak egy kat. holdat kárpótlás fejében. A nemzeti kisebbségeket eleve kizárták a földhöz juttatásból, ellenben külön kategóriát jelentettek a kolonizációban résztvevők, maximum 8,7 kat. hold birtokjuttatással. Öt telepés-kategóriát különböztettek meg: a jugoszláv egységért harcoló, adómentességet élvező és állami kárpótlást nyerő dobrovoljácokat („önkénteseket”),³⁶ az általános jogokkal bíró kolonistákat, az autokolonistákat, az optánsokat és a menekülteket. A kisajátítandó birtokok nagysága régiókként 100 és 500 kat. hold között változott és a magánszemélyek mellett egyházakat, politikai közösségeket és jogi személyeket is érintett az intézkedés. Bár a törvények és rendeletek az egész ország területére vonatkoztak, a végrehajtás központi területének az északi régió tekinthető. „A két világháború között háromszintű végrehajtói hálózat intézte az agrárkérdést és a telepítéseket a jugoszláv államban. A végrehajtói szint legmagasabb fokán a Földreformügyi Minisztérium állt, a diktatúra bevezetése után a Földművelési Minisztérium. A Földreformügyi Minisztérium végrehajtó szervei az ország hét különböző városában létrehozott agrárigazgatóságok voltak. Szlovénia területén a Ljubljanei Agrárigazgatóság volt illetékes a földreform és a kolonizáció kérdésében. A végrehajtó hálózat harmadik szintjén a területi agrárhivatalok álltak, amelyek az agrárigazgatóságok alá tartoztak.”³⁷

Maga a földjuttatás is meglehetősen sajátos szisztéma szerint zajlott; a juttatott először egy, majd négy évre kapta bérbe a földet, végül évenként hosszabbították meg a szerződéseket egészen a földreformot lezáró törvény meghozataláig (1931).³⁸ Ez a hosszas átmeneti állapot valóságos rablógazdalkodást tett lehetővé, a szerb sajtó által is gyakorta ismertetett visszaélések mellett azonban az állandó bizonytalanság, az infrastruktúra-hiány és a telepesek gazdasági szakismeretének hiánya is hátráltatta a sikeres végrehajtást. A jugoszláv földreform sajátossága volt továbbá, hogy az élő és holt mezőgazdasági javak is kisajátítás alá estek; tehát állatokra, gépekre és épületekre is kiterjedt az intézkedés.³⁹ A nehezen megalkotott lezáró törvény érvényesítését ugyanakkor a világgazdasági válság nehezítette, így a tényleges procedúra elhúzódott egészen a második világháború kitöréséig. Ennek tükrében nem meglepő, hogy egyes számítások szerint a nagybirtokok kisajátítása által létrehozott kisbirtokok 80-90%-a egyáltalán nem volt képes terményfölösleg előállítására.⁴⁰

Rátérve a mezőgazdasági szektorban is jelentkező regionális eltérésekre, három (esetleg négy) agrárzónát különíthetünk el, melyek gazdaságföldrajzi, valamint történeti okokból markánsan elhatárolhatóak egymástól.⁴¹ Az alábbiakban a földreform lefolyását és eredményeit ezeken a szintereken kísérlem meg vázlatosan bemutatni. Mivel az új állam politikai központjában, Szerbia és Montenegró területén a földreform fő célkitűzésének tekintett kisbirtokok eleve túlsúlyban voltak, ennek következtében a változások értelemszerűen minimális mértékben érvényesülhettek itt. Így, ezek ismertetésére most külön nem térek ki.

Az 1918-ig a Monarchia fennhatósága alatt lévő Szlavóniában, Horvátországban, Szlovéniában és a Vajdaság területén jellemzően a magyar és német (Szlovénia) kézen lévő nagybirtokok domináltak. A Vajdaságban a nagyszámú, jobbára magyar származású nincstelen mezőgazdasági munkás jelentett problémát, akik számára a reformig a nagybirtokok nyújtottak nehéz, de biztosnak mondható életfeltételeket. A földreform folyamán Bácska, Bánát és Szerémség területén 466 000 kat. holdat osztottak fel ezekből a latifundiumokból, elsősorban nemzetpolitikai szempontok szerint. Míg ugyanis a 111 000 helyi agrárérdekeltekre átlag 1,9 kat. hold föld jutott, addig a betelepített 18 000 jobbára szerb származású dobrovoljac számára átlagosan 8,8 kat. holdat biztosítottak a hatóságok. Különösen a Bánátot érintette érzékenyen a kolonizáció, aminek következtében a földreformban kismérvített kisebbségek nagy számban döntöttek az elvándorlás mellett, köztük 15 000 magyar, akiknek többsége földműves, béres és egyéb mezőgazdasági munkás volt. A magyar nemzetiségűek földszerzését a hatóságok azért is igyekeztek gátolni, mert állampolgárságukat „kétes”-nek ítélték, tehát tartottak egy esetleges optálási hullámtól, mely végképp összekuszálta volna a reform egyébként sem túl rendezett lefolyását.⁴² Ezt látszik alátámasztani, hogy míg a nagybirtokos magyar optások birtokainak 71,2%-át használták fel a földreform során, addig a jugoszláv állampolgárságot vállaló magyar nagybirtokosok földjeinek csupán 38,6%-át foglalták le. A haszonbérbe adott földterületek új tulajdonosainak évente kellett fizetniük a törlesztő részletet egy belgrádi bankba, ugyanakkor a régi tulajdonos csak a teljes befizetés után juthatott (volna) kártérítéshez. Emellett, ebből az összegből kezelési költség, adó (!) címszavak alatt akár a befizetések 30%-át is levonhatták a földterület felett már jó ideje nem is rendelkező volt tulajdonostól.⁴³

A harmadik agrárzónát Dalmácia, a tengerpart, valamint a környező szigetek jelentették, ahol az itáliai eredetű földbérlet-rendszer, az ún. colonatus-rendszer volt meghatározó. Ez a már-már jobbágyságra emlékeztető szoros függés is bírt nemzetiségi olvasattal, amennyiben a földbirtokosok túlnyomó része olasz származású, míg a colonusok többsége délszláv eredetű volt. A reform lefolyását itt a földbirtokosok hátráltatták, akik az olasz állam segítségét kérték földjeik megvédéséhez. Az 1925-ös nettunói egyezmény eredményeként a

jugoszláv hatóságok csak azokat a területeket foglalhatták le kárpótlás fejében, amihez az olasz állampolgárságú tulajdonos is hozzájárult. Végül, csupán valamivel több mint 50 000 család közt mindösszesen 50-60 000 kat. hold földet osztottak szét.

Az ország legelmaradottabb vidékén, Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Koszovó és a Szandzsák területén jobbágyi, vagy féljobbágyi függésben élt a parasztság egy csoportja a földreform kezdetének idején. Bosznia-Hercegovinában a reformot megelőző évtizedekben is folyt a török-kori birtokrendszer felszámolása és a jobbágyi függésben élő kmetek felszabadítása. Az etnikai, kulturális differenciálódás gazdasági vetülete itt is megnyilvánult, hiszen míg a földbirtokos agák és bégek, valamint a szabad parasztok többsége a mohamedán vallást követte, addig a kmetek főleg a keresztény lakosságból kerültek ki. A földreform tétje ebben a régióban főként az utóbbiak felszabadítása volt. Földosztásról azonban a szó szoros értelmében nem is beszélhetünk; a kmetek tulajdonul kapták meg eddig művelt földjeiket, míg az muzulmán fölbirtokosok kárpótlásáról az állam gondoskodott. A számszerű adatok itt is nagyon hiányosak és különbözőek, Bosznia-Hercegovinában valószínűsíthetően 2 256 500 kat. holdat osztottak fel 250 000 család között, míg a többi déli területen 785 500 kat. holdon 87 000 család osztozott. Különösen Koszovóban és Albániában folyt emellett intenzívebb telepítés, aminek következtében mintegy 15 000 szerb telepes került meglehetősen ellenséges környezetbe.⁴⁴

Kovács Attila kutatásai alapján a jugoszláv földreformot célszerű négy periódusra bontani. Az első szakasz 1919-től „a Földreformügyi Minisztérium 1920. februári megalakulásáig tartott. A második szakaszban – amely 1920 februárjától 1924. szeptember 30-ig, a »Nagybirtokok négy évre szóló bérbeadásáról« rendelkező törvényben meghatározott határidő lejártáig terjedt – alakították ki az illetékes minisztériumot, hozták létre annak végrehajtó hálózatát. Ebben ez időszakban fogadták el a földreformot és kolonizációt érintő rendeletek, törvények legnagyobb hányadát, ekkor alakultak ki a jugoszláv agrárreform és a vele párhuzamosan zajló telepítések főbb irányvonalai. A földreform és kolonizáció harmadik periódusa 1924-től az agrárreformot lezáró törvény meghozataláig, 1931-ig húzódott. Erre a szakaszra általában a »provizórium« elnevezés használatos, mivel a jugoszláv parlament a nagybirtokok négyéves bérebe adásáról szóló törvényben meghatározott határidő lejárta után sem hozta meg a földreform lezárásáról szóló törvényt. Jogi értelemben valóban nem zárult le az agrárreform, mivel a tulajdonviszonyokat nem rendezték, az igényjogosultak csak bérelték a mezőgazdasági területet. Az első Jugoszláviában végrehajtott földreform és a kolonizáció negyedik szakasza 1931-től egészen 1941. április 6-ig tartott. A földreformot lezáró dátumként Jugoszlávia lerohanását szokás tekinteni, de feltétlenül meg kell jegyezni, hogy a folyamat 1941. április 6-ig nem fejeződött be teljes mértékben.⁷⁴⁵

Számszerűsítve a földreform eredményeit igen jelentős változásokra következtethetünk, hiszen kiosztottak 4,1 millió kat. hold agrárföldet, több mint 605 000 juttatott számára.⁴⁶ Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy – mint láthattuk – „a juttatott föld túlnyomó többsége nem birtokbaadást jelentett, illetve nem tényleges földosztást, hanem a korábban már birtokolt, megművelt, vagy bérelt terület tulajdonjogának megszerzését.⁷⁴⁷ Igazi földosztásra az északi területeken; a Vajdaságban, Horvátországban és Szlovéniában került sor – kivéve az említett déli telepítéseket. A telepítések nemzetpolitikai célzata mindkét érintett régióban egyértelmű, így a földreform a törpebirtokosok és a középparasztság alsó rétegének gyarapodása mellett az etnikai viszonyok megváltozását is eredményezte. „A telepítések zöme mind északon, mind pedig Koszovóban a határok mentén történt, ami szintén arra utal, hogy az állam a feltétlenül megbízható szláv réteg kialakítására törekedett ezeken a területeken.⁷⁴⁸ Ahogyan Sosovic Dobroslov is elismeri: „Az agrárreformnak a nagy nacionális célja, a kolo-

*nizációnak akként való végrehajtása, hogy megerősítsük etnikailag a mi lakosságunkat hazánknak azon területein, ahol valaha idegen uralom alatt elgyengült. (...) Agrárreformunk úgy áll előttünk, mint nemzetünk legnagyobb történelmi ténye, mint igazolása államunk létének.*⁴⁹ Tehát a szerb politikus a nemzeti cél érdekében, a fiatal államalakulat létének igazolásához tartja nélkülözhetetlennek a fent elemzett módon levezetett reformot.

(Románia) A romániai földreform körülményei sokban különböznek az eddig tárgyaltaktól; egyrészt, mert létrejöttét a csehszlovákiainál és a jugoszláviainál is komolyabb külső és belső feszültségek motiválták, másrészt, mert az eltérő nemzetiségi, gazdasági és társadalmi viszonyok miatt külön is szabályozták az egyes területek birtokstruktúráját.⁵⁰ Az egyes régiókban történt intézkedések bemutatása előtt azonban szükséges a földreformhoz vezető okokat néhány pontban összefoglalni.

A közvetlen okot a hadi helyzet drasztikus változása szolgáltatta, mivel az osztrák–magyar és német csapatok 1916. december 6-án elfoglalták Bukarestet, aminek következtében a kormány Iasiba menekült. Így az uralkodó, Ferdinánd király kénytelen volt ígéretet tenni jobbára paraszti származású hadseregének a földosztásra, annál is inkább, mert 1917 utolsó hónapjaiban több helyen már önkéntes földfoglalásokra is sor került. A kormányzat nyilván nem felejtette el az egy évtizeddel korábbi, Európa utolsó parasztfelkeléseként elhíresült eseményeket, tehát második okként a forrongó vidéket kell megemlítenünk. A harmadik tényező a Besszarábiában kialakult tisztázatlan helyzet volt. Ezt a területet bár 1918 elején sikerült megszállnia Romániának, az itteni nagybirtokokat már nem tudta megóvni. Az oroszországi forradalom bolsevik fordulatának következtében ugyanis megszületett a földről szóló dekrétum, melynek azonnal érvényt szereztek, így többek között az akkor még orosz fennhatóságú Besszarábiában is megindult a földfoglalás. A negyedik tényező azokat a nemzetpolitikai célokat takarja, melyeket a Trianon utáni magyar közbeszéd az erdélyi tapasztalatokból kiindulva a román földreform egyedüli okának tartott. Végezetül, meg kell említeni a városi munkásság megmozdulásait is, hiszen jelzésértékű, hogy Ferdinánd király földről szóló dekrétuma éppen a több mint száz halálos áldozatot követelő 1918. december 13-i bukaresti sortűz másnapján született meg.⁵¹

Az Ókirályság területére vonatkozó december 14-i törvény kimondta a koronabirtokok, a külföldi állampolgárok, az abszentisták, az alapítványok és a 174 knta. hold (100 ha) feletti magánbirtokok kisajátítását. A magánbirtokokból mintegy 3 475 446 knta. hold területet szándékoztak kihalászni progresszív skála alapján, ugyanakkor Csehszlovákiától eltérően érintetlenül hagyták az erdőterületeket. A kártérítés 35%-át átvállalta az állam, 20%-át a juttatottak azonnal ki kellett fizetnie, a fennmaradó összeget pedig 20 éven keresztül törleszthette. A végrehajtás vontatottan folyt, a (földfoglaló) parasztság kevesellte, a földbirtokosok sokallták a reformot. A helyzet az Averescu tábornok vezetésével hatalomra került Néppárt-kormányral változott meg, 1920 márciusában. A tábornok az 1907-es felkelés egyik leverője volt, ennek ellenére a parasztság egy részénél jelentős népszerűséggel bírt, leszerelt katonáinak ezért mindenképpen földet akart juttatni. Így 1921. július 14-én némi kiegészítéssel – mely elsősorban egyes nagybirtokok mentességét biztosította – az államfő megerősítette az agrártörvényt.⁵²

Bár ezek az intézkedések csak a regáti területeket érintették, az Averescu-kormány tíz napon belül sort kerített Erdély birtokrendezésére is. Az 1921. július 23-i törvény előzménye itt is egy királyi dekrétum volt (1919. szeptember 12.), amit a rendelkezés jóváhagyott, majd 1922 novemberében érvénybe is lépett az új jogszabály. Az erdélyi törvény több pontban különbözött az ókirályságbelítől és jóval radikálisabb volt annál. Egyrészt nem jelölte meg a magán-

nagybirtokból kisajátítható összterület maximumát, másrészt ezek kisajátítását különböző mértékben rendelte el. Eszerint hegyvidék esetén Erdélyben 50 kat. hold, a Regátban 174 kat. hold (100 ha) a maximum, dombvidéki földnél Erdélyben 100 kat. hold, a Regátban 174 kat. hold (100 ha), síkvidéki területen Erdélyben 200 kat. hold, a Regátban pedig 261 kat. hold (150 ha) tartható meg. Továbbá, míg az erdélyi törvény a tulajdonos több tagban lévő birtokait egyként kezelte, addig az Ókirályságban csak az egy községben és a szomszédos községekben lévő birtokokat számították egybe. A kárpótlásnál Erdélyben az 1913-as földárakat vették alapul (1 korona = 1 lej alapon), az Ókirályságban a kárpótlás a birtok 1917 utáni hektáronkénti jövedelméhez igazodott. Emellett Erdélyben a közösségi földeket nagyobb mértékben sajátították ki és a kisajátítás a magánbirtokosok erdőbirtokait is érintette,⁵³ ami azért volt komoly tényező, mert a nagybirtokok túlsúlya éppen itt mutatkozott meg Erdélyben.⁵⁴ Jelentős visszaélésekhez vezetett az is, hogy a Regát területén hektárban számoltak, míg a Kárpátokon belül a hagyományok alapján kat. hold volt érvényben.⁵⁵

Az erdélyi földreform radikalizmusa következtében a többnyire magyar birtokosok földjét jobbra román földnélküliek kapták meg, így a szociális birtokrendezés nacionalista töltete egyértelmű. Ezt támasztja alá, hogy az első világháború előtt Erdélyben volt Európában a harmadik legtöbb kisbirtok (Bulgária és Belgium után), tehát a reform fő célkitűzése, a kisbirtokos parasztság megerősítése itt jobbra – Szerbia (szerbek lakta) belső részeihez hasonlóan – szükségtelen volt.⁵⁶ A nemzeti célokhoz további adalék, hogy ahol a magyar lakosságnak is kellett volna a törvény szerint földet juttatni (például Bihar és Szatmár romániai részén, valamint Székelyföldön), gyakran állami tartalékföldre nyílvánították a kisajátított területeket és nem osztották szét a jogosultak közt.⁵⁷ Az is tény ugyanakkor, hogy a román bankok földvásárlási és telepítési (nemzet)politikájának következtében az első világháború kitörésekor már jelentős birtokmennyiség volt a románság kezén. Az Albina Bank közvetítésével óvatos becslések szerint is 200-300 000 kat. hold került a magyar földbirtokosoktól román földművesekhez a világháború előtti egy évtized alatt. Ez azt jelenti, hogy közel akkora terület váltott gazdát ebben az időszakban évenként (!) a románság javára, mint amennyit az 1894-ben megindított magyar telepítési akció másfél évtized alatt juttatott összesen a nemzeti területen élő magyar parasztság megerősítésére.⁵⁸ Mint Tokaji László, az Erdélyi Gazdasági Egyesület titkára kimutatta, közvetlenül a háború kitörése előtt „az összes erdélyrészi mezőgazdasági terület értékének 45,8%-a van magyar kézen és 52,2%-a szász és román kézen.”⁵⁹

Az intézkedések diszkriminatív éle ellen – hasonlóképpen Csehszlovákiához – „*az erdélyi, és a többi kapcsolt magyar területek gazdaközönsége egyhangúlag óvást emelt*” a gazdák 1921 szeptemberének végén rendezett marosvásárhelyi tiltakozó gyűlésén, ahol előadások mutatták be a birtokrendezés következményeit. Reményik Sándor, az „erdélyi költőfejedelem”, híres versét⁶⁰ idéző módon számoltak be a méltánytalanságokról, miszerint „*amíg az ókirályság kulturális céljait szolgáló birtokok teljes mértékben mentesek a kisajátítás alól, addig Erdélyben úgy az iskolák, mint az egyházak, testületek fenntartására irányuló birtokok kisajátítás alá tartoznak.*”⁶¹ Aggodalmaikat alátámasztani látszik, hogy egy évvel később, már több mint 17 000 kat. holdnyi föld került az erdélyi iskolaalapokból és egyházi birtokokból az állam kezébe,⁶² a mindennemű kisajátításokat és birtokbaadásokat pedig bülgyminiszteri rendelettel igyekeztek sürgetni az illetékesek.⁶³ További visszatérő panasz volt a dualizmus alatti magyar telepítések és a székely közbirtokok földterületeinek hatósági kisajátítása is.⁶⁴

A romániai földreform legnagyobb visszhangját az optáns magyar földbirtokosok kérdése váltotta ki. Magyarország tíz éven át pozíciójában maradó miniszterelnöke, Bethlen István – több más magyar politikussal egyetemben – személyesen is érintve volt a kérdésben, az

„optáns ügy”-ként elhíresült vita pedig hosszú évekig mérgesítette tovább a két ország viszonyát. A probléma kiindulópontja, hogy az impériumváltás elől elmenekülő magyar birtokosok gazdaságait a román kormányzótanács már 1919-ben kényszerbérletbe adta, ami sok helyütt a gazdaságok teljes zülléséhez, széthordásához vezetett.⁶⁵ A kaotikus állapotokat megszüntetendő és egyben azért, hogy mindemellett a törvény nacionalista jellege se sérüljön, a román állam (az erdélyi rendezés által) kárpótlás nélkül kisajátította mindazok földjét, akik 1918. október 31-től 1921. július 30-ig távol maradtak immáron Románia területén fekvő birtokaiktól.⁶⁶ Hasonlóképpen jártak a Magyarország javára optálók is. Bár, az optálási joggal élők ingatlanait a trianoni békeszerződés 63. cikke védelem alá helyezte, a román álláspont az ország szuverenitásán esett csorbaként értelmezte egy nemzetközi jogi fórum bevonását és mindent meg is tett a döntés – mármint az inkriminált cikk – érvényesítése ellen. Ez a helyzet hosszas, itt nem tárgyalandó külpolitikai feszültségeket és a Népszövetség bevonásával kezdeményezett tárgyalássorozatot eredményezett a két ország közt.⁶⁷ A román földreform (majd az optánsügy) ezáltal jelentős nemzetközi sajtóvisszhangot kapott, hosszú cikkekben foglalkoztak vele angol, francia, belga, olasz és lengyel lapok egyaránt.⁶⁸

Szintén július 23-án erősítették meg az önálló bukovinai reformtörvényt, mely bár nem tért el annyira a regátitól, mint az erdélyi rendezés, azért „szintén megfigyelhető a reform és a nemzeti elnyomó politika összefonódása”, elsősorban az ukrán parasztság érdekeinek háttérbe szorításánál.⁶⁹ Hasonló tendenciák jellemezték a besszarábiai intézkedéseket is, ahol a kisajátítások elsősorban az orosz és a német nemzetiségű nagybirtokosokat érintették hátrányosan. Itt tulajdonképpen a földfoglalások és a szovjet földosztás már kész helyzet elé állították a hatóságokat, ám a további lázongások elkerülése végett 43 kat. holdra csökkentették a maradékbirtok maximumát, a juttatásokból pedig részesülhettek többek között oroszok, bolgárok, németek és zsidók is.⁷⁰ A román agrárreform nemzetpolitikai éle legélesebben azonban Dobruzsában domborodott ki, ahol a bolgár, tatár és török parasztok földjeit elvették, a régió déli részében pedig 30 000 román földművest próbáltak letelepíteni. Mivel a helyi népesség rovására 434 430 kat. hold (250 000 ha) szántóföldet osztottak ki a telepesek számára, Corotoliban véres összeütközésre is sor került a felek közt.

Az intézkedések nemzetpolitikai jellege által okozott konfliktusok mellett maga a földreform kivitelezése is rendkívül vontatottan, rengeteg visszaéléssel és az aktuálpolitikai helyzet függvényében zajlott Romániában.⁷¹ A panamák terén főként az agrárhivatalok tisztviselői ellen volt sok panasz, mely problémák több helyen halálos áldozatot is követelő zavargásokhoz vezettek. A leggyakoribb visszaélési mód szerint a tisztviselők (nagy létszámú) családtagjaik nevére írtak földterületeket, majd azokat bérletbe adták ki az elvileg jogosult parasztság számára. Ezek az eljárások – melyekről a román sajtó is gyakran beszámolt – nemcsak Erdélyre voltak jellemzőek, sőt a kortárs magyar elemző szerint a komoly zavargások éppen a regáti „román lakosságú községekben fordultak elő.”⁷² Ugyanakkor az is jelentős problémát okozott, hogy e hivatalnokréteg (az „agronómusok”) többségénél hiányzott a megfelelő szakmai képzettség, magyarán az országban nem volt elég mezőgazdasági szakember.⁷³

Itt érdemes megemlíteni (az erdélyi származású) Sebess Dénes koncepcióját, mely bár magán hordozza a Horthy-korszak retorikájának jellegzetes jegyeit, kidolgozottsága, történelmi távlata és a régebbi, valamint a kortárs gondolkodókkal való kapcsolata miatt mégsem kerülhető meg. Sebess szerint az első világháború után megroppant középosztály nélkül – a demokrácia egyik bölcsőjének, Franciaországnak a patronálásával – létrejövő kisantant tömegdemokráciák fő talpkövei éppen az „agrárforradalmak” voltak, melyek azonban a valódi demokratikus értékek helyett „militarizált demokráciaként”, a „bürokratikus abszolutizmus” eszközeivel sikeresen integrálták a nemzetiségi érdekeket negligáló nacionalista,

és a magántulajdon szentségét tagadó szocialista tanokat. A gondolatmenet tehát miközben a felszámolt régi (magyar) középosztály helyett érvényesülő képzetlen többségi társadalom felelősségét taglalja, rámutat a földreformok súlyára is egyben. Mindemellett viszont az „agrárdemokrácia” kifejezés ellentmondásosságát is hangsúlyozza, lévén egy igazi demokráciának univerzálisnak – minden rétegre, nációra kiterjedőnek – kell lennie.⁷⁴

Visszakanyarodva a reformhoz, azt sem tekinthetjük szerencsésnek, hogy az agrárreform bankpreferenciája (is) tulajdonképpen a kormányon lévő pártok függvényében változott. Míg ugyanis az Averescu-kormány a Banca Agrară-t (*Agrár Bank*) bízta meg az összes földreformmal kapcsolatos hitelügylet lebonyolítására, addig a néppártiakat váltó liberális Bratinau-kormány a Banca Nationala-t (*Nemzeti Bank*) részesítette előnyben.⁷⁵ A juttatottak ugyanakkor a világgazdasági válság alatt már képtelenek voltak törleszteni a megváltási részleteket, így a tarthatatlan helyzetben a kormánynak kellett gondoskodnia az adósságok egy részének állami átvállalásáról. A földek jelentős része azonban így is pártközeli román értelmiségiek, köztisztviselők és kereskedők kezére került a jogosultnak hirdetett földnélküli parasztság helyett. Egy 1929-es törvény emellett a reform alatt kapott földek eladását is lehetővé tette, így azok gyakran tehetősebb parasztokhoz kerültek – tovább duzzasztva ezzel is az agrárproletár tömegeket.⁷⁶

A számszerűsített eredmény mindemellett itt is komolynak nevezhető. Kisajátítottak (az erdőállománnyal együtt) 10 644 924 kat. hold földet, így a régióban az abszolút terjedelem tekintetében a romániai földreform áll az első helyen. E területnagyságból 6 019 615 kat. holdat osztottak ki, melyen 1 478 663 igényelő osztozott, tehát az átlag birtokjuttatás alig több mint 4 kat. hold volt. Ez a többnyire 17 kat. holdon (tehát 10 hektáron) aluli földműveseknek juttatott föld azonban, hasonlóan a (bár átlagosan feleakkora) magyarországi „nadrágszíjparcellákhoz”, a helyi viszonyok miatt nem tette lehetővé életképes kisgazdaságok kialakulását, így a folyamatok (eladósodás, „basaparasztok” megjelenése, zálogosítás) is a hazai viszonyokat idézték.

A romániai földreform tehát, bár radikálisnak mondható és megduplázta a 17 kat. hold (10 ha) alatti gazdaságok számát, a nehézkes lebonyolítás és a válság következtében nem változtatta meg a világi és egyházi arisztokrácia, a középbirtokosság és a vállalkozói rétegek tulajdoni viszonyait.⁷⁷ 1930-ban a 173 kat. hold (100 ha) feletti birtokok a gazdaságoknak csupán 0,4%-át jelentették, mégis még mindig az összterület 27,7%-ával rendelkeztek. A reform Romániában sem folyt le a második világháború kitöréséig, így a tisztázatlan helyzet visszavetette a mezőgazdaságot, a termelési szint alacsonyabb volt, mint az átalakulás előtt, az ország gabonakivitele pedig csökkent.⁷⁸ Ahogyan már 1928-ban megfogalmazta az egyik bukaresti román lap: „*a termelés emelkedése helyett általános csökkenés, a parasztság gazdasági vagyonosodása helyett növekvő nyomorúság, haladás helyett évtizedes visszaesés következett be.*”⁷⁹

Jóllehet az anyagi nehézségek következtében – az eddig tárgyalattól eltérően – a román állam nem volt képes finanszírozni komolyabb telepítéseket, ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a régiókként változó reformszabályok ugyanúgy nemzetpolitikai célokat is szolgáltak, mint a csehszlovák, vagy a jugoszláv telepítések. Ezzel kapcsolatban maga „Goga Oktavián 1920-ban a Kormányzó Tanácsban úgy nyilatkozott, hogy az agrártörvényt Erdély visszaronomósításának eszközeként alkalmazzák.”⁸⁰ E „visszarománosítási” kísérlettel a földreform (Csehszlovákiához és Jugoszláviához hasonlóan) a hivatalos történelmi tudat – a dákoromán kontinuitás – argumentációs mezejébe került. Az előbbieken azonban azt is láthattuk, hogy egyrészt visszaélések nem csupán Erdélyben fordultak elő, másrészt megfelelően képzett szakmai apparátus, pénzügyi háttér és egységes telekkönyvi viszonyok nélkül még jóindulatú hozzáállással sem lett volna egyszerű feladat az igencsak összetett és sok tekintetben problémás romániai viszonyok közt (legalább gazdaságilag) eredményes földreformot véghezvinni.

(*Mérlegen a földreformok*) Az első világháborút követően a kisantant mindhárom országában megkísérelték a nagybirtokok felosztását, vagy legalábbis annak korlátozását. Az intézkedéseknek kettős oka volt, melyek csak egymásra vonatkoztatva lehetnek érvényesek. Egyrészt a frissen szerzett területek telepítésekkel (Csehszlovákia, Jugoszlávia) és adminisztratív eszközökkel (Románia) való biztosítása az államhatalom számára, másrészt a mindhárom országban jelenlévő szociális feszültségek földjuttatások általi levezetése. A reformnak egyszerre volt nemzetpolitikai célzata és szociális töltete, hiszen a károsultak többsége idegen (magyar, német, orosz) nemzetiségű volt, míg a juttatottak zöme a többségi társadalom földnélküli (illetve politikai kapcsolatokkal bíró) rétegeiből került ki.⁸¹ A helyzetet bonyolította a visszaélések nagy száma, az aktuálpolitikai célok felülkerekedése, a politikai célú földjuttatások gyakorisága, a nehézkes lebonyolítás, majd a világgazdasági válság káros hatása is.

Az intézkedések nagyságrendjét tekintve megállapítható, hogy bár az 1920-as magyar földreformhoz képest Csehszlovákiában mintegy ötször, Jugoszláviában négyszer, Romániában pedig kilencszer több föld cserélt gazdát,⁸² az országok összterületéhez viszonyítva már nem tűnik ilyen radikálisnak az intézkedés. Magyarországon a földbirtokrendezés által a termőterületek 8,5%-a került kiosztásra, melyhez képest a román arányszám még így is igen magas (26%), azonban a csehszlovák adatok már nem ennyire meggyőzőek (13%), a jugoszláv arányokkal pedig már „körülbelül egyező színvonalon mozog” a magyarországi megoszlás.⁸³ A környező országokban végrehajtott reformot nem is elsősorban összesített számadataiban, hanem fent elemzett tendenciáiban nevezhetjük jelentősnek, melyekkel igen jelentősen hozzájárultak bizonyos régiók etnikai, szociális és gazdasági viszonyainak átrajzolásához.

Egy másik „toposz”, az elemzett utóállamok gazdasági együttműködése kapcsán a régebbi szakirodalomban emlegetett „gazdasági kisantant” tézise sem tartható régi formájában, mint-hogy már 1932-ben (tehát Hitler hatalomra jutása előtt is) Németország volt a dunai államok legfontosabb külkereskedelmi partnere. Bár a válság alatt, a mezőgazdasági szektort érintő terményfőlesleg regionális kezeléséért (egyébként Magyarország gyakori részvételével) megtartott agrárkonferenciák próbáltak valamiféle együttműködést kialakítani, hamar egyértelművé vált, „hogy a dunai térség gazdasági jövőjét nem az agrárkonferenciák és más tanácskozások fogják kijelölni, hanem a nagyhatalmak versengésének kimenetele.”⁸⁴

A regionális válságkezelésben tehát egyértelműen érdekelték voltak a nagyhatalmak, így a genfi, hágai és párizsi konferenciákon aktív részvételükkel próbálták meg rendezni Magyarországot és a kisantant kényes ügyeit. Utóbbi ülésen, 1930-ban az optánsügy mellett „a második és harmadik pontban rendezik a romániai, csehszlovákiai és jugoszláviai földreform végrehajtásával kapcsolatos kérdéseket. Itt egy alapot létesítettek 220-240 aranykorona erejéig, amelyet Franciaország, Itália és Anglia táplálnak, valamint Csehszlovákia 40 millióval, Jugoszlávia 25 millióval és Románia 13-16 millióval.”⁸⁵ – értesített az MTI. Nem tudni, hogy a jelzett összegek valaha is megérkeztek-e célállomásukra, de a földreformok felvázolt menetét aligha befolyásolhatták.

Mindemellett azonban a térség országainak egymással való kapcsolata sem volt minden problémától mentes, ami – témánkat érintően – a véghezvit földreformok különbségeiből is adódott helyenként. Azon bánáti, román állampolgárságú sváb gazdák területeit például, akiknek birtokai átnyúltak Jugoszláviába, a jugoszláv kormány kárpótlás nélkül elkobozta és szerb telepéseknek juttatta, ellenkezve a hatályos jugoszláv törvénnyel, mely szerint a 300 hold alatti birtok esetében az államnak kárpótlást kellett fizetni. A sváb gazdák először a bukaresti vezetésre próbáltak nyomást gyakorolni, majd memorandummal fordultak a

Népszövetséghez. A román fél azonnal érzékenyen reagált a kisantant ilyen csekély mértékű belső konfliktusára is, mivel „*Románia helyzete nagyon kényes ebben az ügyben. A kormány a hír szerint azonnal diplomáciai tárgyalásokat kezd a jugoszláv kormánnyal, hogy a barátságos viszony fenntartása érdekében a kellemetlen természetű per elkerülhető legyen*”.⁸⁶ A román–csehszlovák határon ezzel szemben a román hatóságokat vádolták a csehszlovák állampolgárságú, de román területre átnyúló földbirtokkal rendelkező lakosok kisajátítással és azzal „*hogy a legnagyobb nehézségeket okozzák*” a földbirtokosoknak. 14 „ruszinszkói” község memorandummal fordult a bel-, kül- és földművelésügyi miniszterhez, akik „*megígérték, hogy a kérdéssel a minisztertanács foglalkozni fog*”.⁸⁷

Érdekes lehet megvizsgálni egy kortárs külső szemlélő – ám szakmailag kompetens értelmiségi – véleményét a rendelkezésekkel kapcsolatban. A német kormány utódállamokba kiküldött (konzervatív beállítottságú) megbízottja a német *Berichte und Landwirtschaft* című „félhivatalos agrárpolitikai folyóirat”-ban elemezte hosszú tanulmányokban, éveken át Csehszlovákia, Románia, Ausztria és Magyarország földreformjait, melyet Fellner Kálmán ismertetet (már említett) kétrészes tanulmányában, a *Köztelek* hasábjain.⁸⁸ A szerző megkülönböztette az előbbi két államalakulatot, ahol nemzetpolitikai célok is felfedezhetőek az intézkedések hátterében (míg utóbbiaknál csak a szociális szempontok dominálnak), ám mindegyiket elmarasztalta a legfontosabb tényező, a gazdasági szempontok negligálása miatt. Kiemelte továbbá, hogy a reformokat életre hívó tendenciák már hosszú évtizedek óta jelen voltak a gazdasági, társadalmi, politikai életben, ám a viláégés, valamint a forradalmak sokkhatása kellett az elitek számára a konkrét intézkedésekhez.⁸⁹ Hollman jogosan figyelmeztetett rá, hogy a birtokrendezést biztosító törvényes háttér mindenhol úgynevezett *kerettörvénynek* nevezhető csupán, hiszen a rendkívül hosszadalmas lefolyású reformot szinte minden említett államban megváltoztatták valamilyen módon (rendelet, novella, regionális törvénykezés). Ausztria kivételével új hatóságok is létrejöttek a feladatok koordinálására, melyek telepítésekkel is próbálkoztak, ami azonban sehol sem volt teljesen sikeres a szerző szerint. Az intézkedések „mechanikusságát” és a gazdasági szempontok figyelmen kívül hagyását elemezve Holmann megjegyezte, hogy az új birtokosok birtokjoga sehol sem lett korlátlan, hiszen az állam mindenhol igyekezett elejét venni a föld elaprózódásának.⁹⁰

Ami Magyarországot illeti, a hivatalos, Horthy-korszakbeli elmarasztaló kormányzati megítélés mellett az európai földreformok egyben fontos hivatkozási pontok voltak a földkérdés itthoni szakértőinek körében – pro és kontra egyaránt.⁹¹ A csehszlovák, jugoszláv és román földreform ugyanis kapcsolódott a magyarországi reformerek érvrendszeréhez is, hiszen a földkérdés magyarországi rendezése a „belső revízió” sarkalatos kérdéseként jelent meg értelmezésükben. E „belső revízió” elmaradásának lehetséges – „valódi revíziós” – következményeire utalt Theodor Emandi prágai román követ is, a *Narodni Listy* című cseh lapban: „*Miért követelnék ezek a magyarok Erdély autonómiáját Magyarország befolyása alatt, ahol a parasztok még ma is a mágnások nagybirtokain béreskednek, mert mint ismeretes, ez az ország az egyetlen Közép-Európában, ahol a földreformot még nem hajtották végre*.” Hasonló retorikával találkozhatunk Csehszlovákiában is, például Oláh György, *Hárommillió koldus* című, nagy vihart kavart munkájának kapcsán: „*A könyvet szét kellene osztani Délszlovenszkóban, mert ebben a könyvben Magyarország földreformja be van mutatva*.” – jegyezte meg a *Szlovenszky Dennik* újságírója, némi malíciával.⁹² Ugyanakkor – mint láthattuk – a megvalósított román, csehszlovák (és jugoszláv) földreform sem jelenthetett éppen vonzerőt a határon túli magyarság számára.

JEGYZETEK

- 1 A földreform számszerűsített eredménye szerint Magyarországon mintegy 411 500 személy összesen 700 000 hold földhöz jutott, tehát az átlag birtokjuttatás nagysága körülbelül 1,7 hold volt. Kerék Mihály, *A magyar földkérdés*, Bp., Mefhosz, 1939, 198–201.
- 2 Bár az államilag használt mértékrendszer helyenként még az egyes országokon belül is ingadozott hektár és kataszteri hold között (lásd: Románia), a következetesség kedvéért itt mindenekelőtt a magyarországi hagyományok szerint, kat. holdban adom meg az értékeket. A földreformok ha-ban megadott irányszámait azonban – zárójelben – az eredeti mértékegységben is közlöm.
- 3 KERÉKES Lajos, *Ausztria története: 1918–1955*, Bp., Akadémiai, 1966, 32–33, GYÁNI Gábor, KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete: a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 1988, 188, valamint Fellner Kálmán két-részes recenziója (*Az utódállamok földreformja*) a *Köztelek* című gazdasági szaklapban (*Köztelek*, 1926, január 10.), továbbá: MOODY, V. Alton, *Agrarian Reform before Post-War European Constituent Assemblies*, *Agricultural History* Vol. 7, No. 2 (Apr., 1933), 86–87.
- 4 A Horthy-éra kormányzatközeleli megítélése szerint „még a trianoni béke ránkidiktálása előtt hozzáfogott mindhárom utódállam a még csak megszállás alatt lévő magyar területeken a magyar földbirtokos osztály kiirtásához. Mindenféle gazdasági érdekeket nélkülöző, a való élet követelményeivel nem számoló rendeletekkel kezdték meg az úgynevezett földreformot, melyet a bosszú diktált, de amely születése bűnét magában hordozván, végzetévé vált mindhárom ország gazdasági életének.” GAGYI Jenő („Etédi”), *A földbirtokreform a megszállt magyar területeken*, Bp., Magyar Nemzeti Szövetség Kiadása, 1929, 3. A marxista érvrendszert az alábbi idézettel szemléltethetjük: „A mezőgazdaság helyzetét bonyolultabbá tették a súlyos társadalmi feszültségek, a földtelenség és a nyomor, amely Kelet-Európa legtöbb országát jellemezte. A szociális ellentmondásokat a háború különlegesen kiélezte. A földbirtokmegosztás radikális átalakítása elkerülhetetlenné vált. Ezt a proletár forradalom oroszországi sikere, s ennek rendkívüli visszhangja és népszerűsége különösen sürgetővé tette. Felerősítette e hatásokat a korábban rendkívül elnyomott, tanulatlan-ságban tartott paraszti tömegek magatartásának változása is.” BEREND T. Iván, RÁNKI György, *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században* (Átdolgozott és bővített 2. kiadás), Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976, 273.
- 5 ROZINSKI László, *A Csehszlovák földreform*, Válasz, 1936/április, 230.
- 6 A szociáldemokraták „attól tették függővé a kormányban maradásukat, hogy sikerül-e két héten belül megalkotni a kerettörvényt a földreform megalkotásához.” BALCAR, Jaromir, *Instrument im Volkstumskampf? Die Anfänge der Bodenreform in der Tschechoslowakei 1919/20*, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1998/3, 391–428. Ismerteti: SZÁNTÓ Mariann, *Az 1919–20. évi csehszlovák földreform*, *Klió*, 1999/3, 107–116. és SIMON Attila, *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között*, Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2008, 36. Itt olvashatjuk a csehszlovák földreform legalaposabb magyar nyelvű összefoglalását is. *Uo.*, 23–63.
- 7 SIMON Attila, *Földreform és kolonizáció mint a csehszlovák nemzetállam kiépítésének eszközei = Folyamatok a változásban: A hatalomváltások társadalmi hatási Közép-Európában a XX. században*, szerk. ABLONCZY Balázs és FEDINEC Csilla, Bp., Teleki László Alapítvány, 2005, 164 és Uő., *Legionárius telepítések Dél-Szlovákiában a két háború közötti időszakban*, *Századok*, 2004/6, 1362.
- 8 DOLMANYOS István, *A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939). IV. Csehszlovákia*, *Agrártörténeti Szemle*, 1963/3, 365.
- 9 „The essential questions to be addressed by respective governments included the size limit of land to be parceled out and amounts of compensation to be paid to previous owners. Political considerations came into play. Eventually, Latvia and Estonia did not pay any compensation as previous owners were Germans, Poland paid 100% for land being redistributed, Czechoslovakia about 10%, and Romania 6% as it desired to expropriate Germans and Hungarians.” FRANASZEK, Piotr, *European Agriculture in 1914–1945*, 5. = *An Economic History of Modern Europe. 'Unifying the European Experience: Historical Lessons of Pan-European Development'* (Marie Curie Research Training Network), Hosted by Centre for Economic Policy Research, London, 26–28. October, 2007. (www.cepr.org/meets/wkcn/1/1679/papers/Franaszek_Chapter.pdf Letöltve: 2010-12-22.)
- 10 SIMON Attila, *A szlovákiai magyar politika és Dél-Szlovákia két világháború közötti kolonizációja = Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*, szerk. BÁRDI Nándor, SIMON Attila, Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006, 261.
- 11 „These were meant to create an agricultural base for the new state which would efficiently employ the agricultural technology then available. They were also destined to become an important base for the Czech element in the German-

- speaking areas along the borders of Bohemia and in Slovakia and Ruthenia.” HOLY, Ladislav, *The Little Czech and the Great Czech Nation: National Identity and the Post-Communist Social Transformation*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, 121.
- 12 *Uo.*, 365.
- 13 TILKOVSKY Lóránt, *A csehszlovák földreform mozgás revíziója az első bécsi döntéssel átcsatolt területein (1938-1945)*, Agrártörténeti Szemle, 1964/1–2, 114. A kárpátaljai telepés kolóniákhoz lásd: SZAKÁL Imre, *Telepítéspolitika Kárpátalján 1919 és 1939 között a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár forrásainak tükrében* = Principium: Pályánk kezdetén (Studia Historica Debreceniensis I.), szerk.: LUKÁCS Anna, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen, 2012, 127–143.
- 14 „Míg a Duna menti térségben a nagyobb létszámú állami kolóniák voltak a meghatározóak, addig az Ipoly mentén és ettől kelet felé a kisebb létszámú magántelepés voltak túlsúlyban” SIMON, *Földreform és kolonizáció...*, 170.
- 15 SIMON, *Telepesek és telepés falvak Dél-Szlovákiában...*, 95.
- 16 Országosan „a mezőgazdasági területek 20,46%-át foglalták le a földreform céljaira, addig a magyarok által lakott húsz déli járásban ez az arány elérte a 28,62%-ot.” SIMON, *Földreform és kolonizáció...*, 166.
- 17 TILKOVSKY, *i. m.*, 116.
- 18 *Köztelek*, 1922, március 25.
- 19 Részletesebben: SIMON Attila, *Telepesek és telepés falvak Dél-Szlovákiában...*, 50–57.
- 20 *Uo.*, 43.
- 21 Magyar Országos Levéltár, Magyar Távirati Iroda (továbbiakban: MOL, MTI) „Könyomatos”, *Lapszemle* (1927–1935), 1928. április 21, 45.; 1928. augusztus 23, 41.; 1931. március 20, 44.; *Napi hírek*, *Napi tudósítások* (1920–1944), 1934. december 7, 48.
- 22 MOL, MTI „Könyomatos”, *Napi hírek*, *Napi tudósítások* (1920–1944), 1923. október 11, 1.; *Lapszemle* (1927–1935), november 24, 34.; 1929. november 13, 32.; *Házi tájékoztató* (1927–1944), 1927. augusztus 13, 2. A Rothermere-Benes levélváltásokhoz: BENCSIK Gábor, *Igazságot Magyarországnak: Lord Rothermere és a magyar revízió*, Bp., Magyar Mercurius, 2002, 79–94.
- 23 A csehszlovák földreform irodalmához lásd: SIMON Attila, *Telepesek és telepés falvak Dél-Szlovákiában...*, 13–17.
- 24 MOL, MTI „Könyomatos”, *Lapszemle* (1927–1935), 1929. március 5, 10.; 1928. augusztus 28, 17.
- 25 Ehhez a konstruált történelmi kontextushoz bővebben lásd: HOLY, *i. m.*, 121–123.
- 26 MOL, MTI „Könyomatos”, *Napi hírek*, *napi tudósítások* (1920–1944), 1923. december 12, 18.
- 27 Ezen „utódállami és baloldali történetírás által immár vagy hetven éve hangoztatott” megállapítást vitatja, a csehszlovák földreform még erősebb nacionalizmusát hangsúlyozva Vári András, Simon Attila munkáját (*Telepesek és telepés falvak Dél-Szlovákiában...*) recenzálja: VÁRI András, „...*Ezt a területet osszuk szét a mi szlovák földműveseinknek...*”, *Regio*, 2009/4, 141–147.
- 28 SIMON, *Földreform és kolonizáció...*, 165.
- 29 DOLMÁNYOS, *i. m.*, 368.
- 30 MOL, MTI „Könyomatos”, *Lapszemle* (1927–1935), 1931, július 24, 23.
- 31 A továbbiakban az államalakulat 1929-től hivatalos nevét (Jugoszlávia) használom.
- 32 KOVÁCS Attila, *A két világháború között végrehajtott jugoszláv földreform és a kolonizáció rövid áttekintése* = K. A., *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között*, Lendva, Magyar Nemzeti Művelődési Intézet, 2004, 169–187.
- 33 KÉZDI-KOVÁCS Károly, *Jugoszláv agrárreform fény és árnyoldalai*, *Válasz*, 1936/Január, 10–17.
- 34 KOVÁCS Attila, *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között*, *Korall* 18, 2004, 9.
- 35 GAGYI, *i. m.*, 28–40.
- 36 Itt is megkülönböztették az ún. „harcos” és a „nem harcos” önkénteseket. KOVÁCS, *A két világháború között...*, 182.
- 37 KOVÁCS, *Földreform és kolonizáció...*, 10.
- 38 A törvény alkalmazása azonban elnyúlt egészen második világháború kitöréséig. *Uo.*, 175.
- 39 *A magyar probléma*, *Magyar Külpolitika* (melléklet), 1928/4, 10.
- 40 Milijov Eric számítási ideje: KOVÁCS, *A két világháború között végrehajtott...*, 175.
- 41 Dolmányos István három régiót különböztet meg, míg Kovács Attila külön tárgyalja Dalmáciát. DOLMÁNYOS István, *A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939)*. I., Agrártörténeti Szemle, 1962/1–2, 142–143. és KOVÁCS, *A két világháború között végrehajtott...*, 170–172.
- 42 BERKES József, *A jugoszláv agrárreform és a magyar kisebbség*, *Magyar Szemle* IX, 1928, 48–53.
- 43 *Uo.*
- 44 „Több helyütt fegyveres harcra is sor került a helyi lakosság és a telepés között, aminek a kormány katonai erők és a tűzérés (!) bevetésével vetett véget.” KOVÁCS, *A két világháború között végrehajtott...*, 183.
- 45 KOVÁCS Attila, *Földreform és kolonizáció...*, 10–11.
- 46 Ez ugyanakkor nem feltétlenül jelentette új birtokok létrehozását, mert a juttatások egyharmada parcella-kiegészítés volt. DOLMÁNYOS István, *A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939)*. VI. *Jugoszlávia*, Agrártörténeti Szemle, 1964/3–4, 360.
- 47 *Uo.*, 360.

- 48 A. SAJTI Enikő: *Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában, 1918–1941.* Szeged, 1997, 101.
- 49 Az SHS állam évkönyvét idézi: BERKES, i. m., 52.
- 50 Romániában tehát nem az egységes központi szabályozás folyt le régióként más–más módon, mint Jugoszlávia esetében láthattuk, hanem az egyes területek a központi irányítás elvárásainak megfelelő, ténylegesen különböző, illetve „különbözőképpen értelmezett” törvényeket kaptak. Lásd: BARTHA Ákos, *A két világháború közti román földbirtokrendezés*, Korunk: erdélyi magyar kulturális folyóirat, 2012/6, 83–89.
- 51 DOLMÁNYOS István, *A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939). V. Románia, Agrártörténeti Szemle*, 1963/3, 484–489. A Horthy-korszak legszínvonalasabb (román forrásokat és szakirodalmat is hasznosító) elemzése Venczel Józsefhez, az erdélyi falukutatás egyik vezéralakjához köthető: VENCZEL József, *Az erdélyi román földbirtokreform*, Minerva, Kolozsvár, 1942.
- 52 DOLMÁNYOS István, *A kelet-európai földreformok...*, 489–491.
- 53 *Uo.*, 492.
- 54 „Erdélyben a nagybirtok túlnyomó részben legelő és erdőbirtok, sőt a középbirtoknak is jelentékeny része ezekre a művelési ágakra esik. (...) Az erdélyi román földreform 2/3 részében a legelő- és erdőterület, hangsúlyosabban az erdőterület reformját jelentette, vagyis abban a művelési ágban terdelte szét a nagyobb egységeket, amelyben a kis birtoktípusok gazdaságilag nem életképesek.” – jegyezte meg Venczel József. VENCZEL József, *Erdély és az erdélyi román földreform*, Hítel, 1940–1941/3–4. Közli: Uő, *A falumunka útján: válogatott írások*, Székelyudvarhely, Orbán Balázs Közművelődési Egyesület, 2008, 104, 111.
- 55 MÓRICZ Miklós, *A román földreform*, Válasz, 1936/február, 87–93. A kiváló közigazdász, publicista Móricz (Móricz Zsigmond öccse) külön könyvet is szentelt a kérdésnek: MÓRICZ Miklós, *Az erdélyi föld sorsa: az 1921. évi román földreform*, Bp., Erdélyi Férfiak Egyesülete, 1932.
- 56 OBERDING József György, *Erdély birtokviszonyai és a román földreform*, Magyar Szemle CLXXVII, 1942, 236–242.
- 57 GAGYI, i. m., 22.
- 58 KERÉK, i. m., 130. Ezt a tendenciát nevezte Venczel „tágkeblű birtokpolitikai liberalizmus”-nak, hangsúlyozva a radikális román földreform értelmetlenségét, egyben táblázatokkal illusztrálva a román kis- és középbirtok túlsúlyát és a magyar parasztság proletarizálódását. VENCZEL, *Erdély és az erdélyi...*, 107.
- 59 TOKAJI László, *Eladó ország. Az erdélyrészi földbirtokforgalom utóbbi 10 évi adatai. Az erdélyrészi földbirtok-politika feladatai és az állam és a társadalom teendői*, Kolozsvár, a szerző kiadása, 1913, 17.
- 60 „Ti megbecsültök minden rendet, / Melyen a béke alapul. / De ne halljátok soha többé / Isten ígését magyarul?! / S gyermekeitek az iskolában / Ne hallja szülője szavát?! / Ne hagyjátok a templomot, / A templomot s az iskolát!”, REMÉNYIK Sándor, *Templom és iskola = Uő.*, *Válogatott versei*, Válogatta és az utószót írta: GÖRÖMBEI András, Bp., Unikornis, 2000, 164–165.
- 61 *Az erdélyi magyar gazdák sérelmei*, Magyar Gazdák Szemléje, 1921, október, 659–666.
- 62 *Az erdélyi magyar egyházmegye kifosztása*, Magyar Gazdák Szemléje, 1922, november, 494.
- 63 *A birtokkiszájtás Erdélyben*, Magyar Gazdák Szemléje, 1922, október, 425–429.
- 64 JAKABFFY Elemér, SULLYOK István, WILLER József, *Válasz Leonte Moldovan kamarai képviselő úrnak*, Magyar Kisebbség, 1923/21, 801–813. Az igen színvonalas, környező országokbeli és nyugati lapokat egyaránt folyamatosan szemlélő, romániai székhelyű *Magyar Kisebbség* gyakran foglalkozott az utódállamok agrárreformjaival: JAKABFFY Elemér, *Sorsdöntő agrárreformok*, Uo., 1923/15–16, 568–575., NIKOLITS Dániel, *Reflexiók az agrárreform végrehajtásához*, Uo., 1924/5, 198–210. BETHLEN György, *Statisztikai adatok az erdélyi agrárreformról*, Uo., 1924/6, 255–260, GRÁBÉR László, *Agrárreform az SHS. államban és a nemslávok*, Uo., 1925/2, 55–56, *Az erdélyi és bánági telepések panasza a Népszövetség előtt*, Uo., 1925/7, 262–270. *Kiknek kezeire jutottak Szlovenszkóban a Rothermere-vonaltól dére eső földbirtokok?*, Uo., 1927/18, 654–660., PÁL Gábor, *Készülődések a közbirtokosságok és úrbéres birtokosságok reformjára. Jogtörténelmi és birtokpolitikai tanulmány*, Uo., 1928/4, 144–153 és 1928/6, 217–223, *A csehszlovák agrárreform számadataiból*, Uo., 1930/7, 240–245.
- 65 GAGYI, i. m., 22–24.
- 66 Ők voltak az ún. abszentisták.
- 67 ARADI Gábor, *A San Remo-i tárgyalások magyarországi előkészülete*, Levéltári Szemle, 2002/3, 24–38. A magyar sérelmek kimerítő (és mérvadó) összegzését adja: VENCZEL, *Az erdélyi román...*, 124–150.
- 68 Az angolok közül a *Daily Telegraph*, a *Daily Mail*, a *The Times*, a *Manchester Guardian*, a francia a *Le Journal*, az olasz *Tevere* és *Meridiano*, valamint a lengyel *Tzas* írásairól a Magyar Távirati Iroda is tudott és tudósított. MOL, MTI „Könyvomas”, Napi hírek, napi tudósítások (1920–1944), 1923., ápr. 6. 21.; 1926. nov. 3. 10.; 1927. január 7. 22.; 1927. szeptember 18. 3.; 1928. július 17, 16.; 1928. augusztus 25, 4.; 1930. január 20. 33.; 1937. március 1. 24.
- 69 DOLMÁNYOS, 1963/3, 500.
- 70 Ezt a forrongó vidéket azonban így sem tudták teljes mértékben lecsillapítani, amit az 1924-es, nemzetiségi és szociális éllel is bíró, kegyetlenül

- levert tatar-bunari felkelés példája is mutatja. DOLMÁNYOS, *Uo.*, 500. Sarahelen Thompson szerint a besszarábiai intézkedések voltak a legradikálisabbak az országban: „Reform was most radical in newly acquired Bessarabia, where land was hastily distributed to the peasantry out of fear of the Bolshevism.” THOMPSON, Sarahelen, *Agrarian Reform in Eastern Europe Following World War I: Motives and Outcomes*, American Journal of Agricultural Economics, Vol. 75, No. 3 (Aug., 1993), 841. (Az elemzés mindenekelőtt H. Seton-Watson adatait felhasználva, a földreformok szociális és politikai vonatkozásait hangsúlyozza.)
- 71 Egyes rendelkezéseket minden előzmény és informálás nélkül változtattak meg. Lásd: *Az oláh agrárreform és a mintagazdaságok*, Magyar Gazdák Szemléje, 1922, november, 493–494. Az 1928–1932 közti parasztpárti kormányok erejéből ugyanakkor a válság alatt már csupán a reform vívmányainak megvédésére, a nagybirtok visszarendeződésének jogi megakadályozására futotta.
- 72 A visszaélésekhez és román sajtóvisszhangjukhoz (*Dimineata, Adeverul, Lupta, Solia Dreptati*): SZÖRÉDY Zoltán, *Milyen az erdélyi agrárreform?*, Magyar Szemle VIII, 1928, 345–349, illetve: JANCsó Benedek, *Az agronómokról és viselt dolgaikról*, Magyar Szemle VIII, 1928. 349–353.
- 73 Olyan eset is előfordult, hogy mérőszalaggal, majd egyszerűen „kilépve” próbálták meg területet kijelölni, hogy aztán a kikerkezett szakember után már háromféle mérésre hivatkozva indulhasson a birtokper. JANCsó, *i. m.*, 353.
- 74 SEBES Dénés, *Az új agrárdemokráciák*, Bp., Légrédy, 1926. Külön az erdélyi földreform kezdetéről: *Uo.*, *Új Románia földbirtokpolitikája Erdélyben*, Bp., Népies Irodalmi Társaság, 1921.
- 75 LADIHAY György, *Az erdélyi agrártörvény*, Magyar Szemle XIV, 1928, 151–157.
- 76 THOMPSON, *i. m.*, 841.
- 77 BALOGH László, *Románia története*, Bp., Aula, 2001, 67.
- 78 DOLMÁNYOS, 1963/3, 495, 501.
- 79 A *Curentul* cikkét idézi: MOL, MTI, „Könyomatos”, Napi hírek, napi tudósítások (1920–1944), 1928, január 17, 17.
- 80 LADIHAY, *i. m.*, 152.
- 81 A reform melletti érvként merült fel továbbá, hogy a földjuttatások a magántulajdon tiszteletét erősítik a parasztság körében, indirekt módon a kommunista agitációt gyengítve (MOODY, *i. m.*, 94.), ami azért is érdekes, mert a földreformokat (a „magántulajdon szentségén” ejtett csorbaként értelmezve) éppen egyfajta kommunisztikus lépésként aposztrofálták – természetesen a kárvallottak. Egy másik érv szerint a termelésben való érdekeltté válás és a gyarapodás lehetősége kompenzálhatja a tudás- és eszközbeli fogyatékoságokat produktivitás terén az új birtokosoknál.
- DURAND, E. Dana, *Agriculture in Eastern Europe*, The Quarterly Journal of Economics, Vol. 36, No. 2 (Feb., 1922), 195–196.
- 82 Az adatok megbízhatatlansága miatt ezek csupán hozzávetőleges értékek.
- 83 KERÉK, *i. m.*, 201.
- 84 PALLAI László, *Megoldási kísérletek az utódállamok agrárfeleslegének elhelyezésére a világgazdasági válság idején = Magyarság és Európa – tegnap és ma*, szerk. ORSZÁG István, MAZSU János, PALLAI László, PÓSÁN László, Debrecen, Multiplex Media – DUP, 2006, 136.
- 85 MOL, MTI „Könyomatos”, Lapszemle (1927–1935), 1930, ápr. 29, 46.
- 86 *Uo.*, Napi hírek, napi tudósítások (1920–1944), 1930, aug. 14, 2.
- 87 *Uo.*, Napi hírek, napi tudósítások (1920–1944), 1931, júl. 6, 4.
- 88 FELLNER Kálmán, *Az utódállamok földreformjai = Közletek*, 1926, január 10, 14.
- 89 Ezt a kitéttelt Ausztriára és mindenekelőtt Magyarországra vonatkoztatva érezhetjük jogosnak, hiszen Csehszlovákia és Románia a világháború előtt értelemszerűen nem volt abban a helyzetben, hogy a későbbieknek megfelelő földreformot hajtson végre. (Esetükben talán a békeszerződéseket jelölhetjük meg inkább fő motivációként.)
- 90 Ezzel szemben a szerző – vagy a magyar recenziens – nem emlékezik meg az ellenkező előjelű, igen valós veszélyről, a tönkrement törpebirtokok új nagybirtokokba való visszarendeződéséről.
- 91 Nyilvánvaló, hogy a környező országok esetében a tendenciák és a végrehajtás módja a reformpártiak számára sem voltak rejtettek, ám a példa, a radikális földreform immáron adott volt. A konzervatív oldal érveit: BERTALAN Péter, KOVÁCS György, *Érvek – ellenérvek: A magyar földkérdés a szakirodalom tükrében*, Bp., 1939, 132–147, valamint például az OMGE lapjaként működő, konzervatív beállítottságú *Közletek* cikkét, melyben a román birtokrendezés „vezérgondolatát” egyenesen a Buza Barna-féle (kárhoztatott) „oktobrista” elképzelésekkel vonta párhuzamba a szerző. *Közletek*, 1925, április 19. A reformer érvrendszerhez: KERÉK, *i. m.*, 349–393. Továbbá szignifikáns, hogy a hazai reformerek közül a (konzervatív)nak semmiképp sem nevezhető) Sarló mozgalom által ismertté váló Jócsik Lajos Magyar Szemle-beli (!) tanulmányában csupán a következő mondat van betűritkítással kiemelve: *„Érdekes, hogy a cseh földreform megcáfolja azt az általános érvelést, hogy a nagybirtok szétosztása szükségszerűen termeléstöbbletnek vezet.”* JÓCSIK Lajos, *A magyarság a cseh földreformban*, Magyar Szemle CILVIII, 1940, 29.
- 92 MOL, MTI „Könyomatos”, Bizalmas értesítések (1920–1939), 1934, január 13, 3.; valamint, Lapszemle (1927–1935), 1929. nov. 28, 22.

Három politikus a múlt század utolsó évtizedeiben

A népszerűsítő történetírás egyik hatásos „műfaja” a párhuzamos életrajzok kötetei, amikor íróik szoros vagy laza kapcsolatban állt személyekről szóló történéseket dolgoznak fel, adott eseményekkel kapcsolatos véleményüket, reagálásaikat „teszik” egymás mellé, közlik a kortársak véleményét. Másik lényeges szempont az „egyvidéjűség”, csak azon személyek tevékenységét veszik górcső alá, akik valóban nagy hatással voltak korukra, tevékenységük formálták kortásaik szemléletét, hatásuk érzékelhető a későbbi időkben is. Ez a műfaj szinte örökéletű, hiszen a római császárok életútjának nyomon követésétől a közelmúlt jeles személyiségeinek összehasonlító történeteihez jutunk. Igen hasznos műfaj, főleg az igényes ismeretterjesztő irodalom vonatkozásában, hiszen egy bizonyos időbeli távolság után alkalmat ad az értékelésre, letisztult képet nyújt az érdeklődőnek. Ez a műfaj több mint egy életrajzi feldolgozás, hiszen több személy tevékenységét kell összehasonlító módszerrel értékelni.

Az előbb vázolt munkákat gazdagítja John O’Sullivan *Az elnök, a pápa és a miniszterelnök* című könyve, amelyben a 20. század utolsó harmadában meghatározó szerepet játszott Ronald Reagan amerikai elnök, II. János Pál pápa, Margaret Thatcher angol miniszterelnök jelentőségét és szerepét elemzi. Az csak természetes, hogy ismerték egymást, hasonló véleménnyel voltak a világról, a nemzetközi életet meghatározó nagy politikai áramlatokról, sok hasonlóság van politikai törekvéseikben, gyakran azonos helyzetekbe kerültek. A legnagyobb közös vonás, amit a szerző a következőkben összegzett: „volt három „középkáder”, akinek esélye sem volt arra, hogy a csúcsra jusson. A kaliforniai szenátor, Ronald Reagan túlságosan öreg volt és túlonúl konzervatív. Margaret Thatcher is túl konzervatív volt, ráadásul nő, aki még sohasem állt a brit konzervatív párt élén. Az pedig, hogy egy erősen antikommunista, hitbéli kérdésekben konzervatív lengyel főpap kerüljön Szent Péter trónjára, merő képtelenségnek tűnt, amikor a katolikus egyház a liberális nyugat és a kommunizmus felé való nyitás politikája mellett kötelezte el magát. Ronald Reagan, Margaret Thatcher és Karol Wojtyła (a későbbi II. János Pál) mégis eljutott a csúcsra, mi több, együtt elérték, hogy Kelet-Közép-Európa békésen kiléphessen a szovjet birodalomból.” Ez valóban csak dióhéjban összegzi a könyv lényegét, hiszen a szerző, a neves újságíró, Margaret Thatcher egykori politikai tanácsadója nagy szakértelemmel izgalmas portrékat fest az ezerkilencszáznyolcvanas évek legnagyobb hatású három kiemelkedő politikusáról, akik új irányt szabtak hazájuk, Európa és a Világ történelmének.

Elsőnek a világ érdeklődésének középpontjába Karol Wojtyła bíboros került, akit 1978 októberében választottak pápának, és II. János Pál néven új korszakot nyitott a pápaság történetében. A szocialista országok közül – természetesen a Szovjetunió mögött – a Világ legtöbbször Lengyelországról tudott, hiszen az állandóan megismétlődő szovjetellenes félegedetlenség vagy húsz-huszonöt éve foglalkoztatta a sajtót. A kommunista hatalom nem tudta lengyel földön térdre kényszeríteni a katolikus egyházat, amely mindig a nemzeti öntudat kifejezője volt már évszázadok óta az orosz és a német hatalmi törekvésekkel szemben. Nem a Világ döbbsen meg a krakkói érsek pápává választásán, hanem Varsóban és Moszkvában okozott teljes zavart: csak órákkal később jelentették be a római hírt, tartva a lengyelek érzelmi kitörésétől, ami könnyen megroppanthatja az amúgy is ingatag politikai rendszert. Akkor ezzel foglalkozott a világsajtó, meg azzal, hogy a lengyel kormány milyen sokáig halogatta a lengyel pápával történő kapcsolatfelvételt. A félelem jogos volt, hiszen a következő évtizedben éppen a „lengyel pápa” lett a nemzeti ellenállás szelleme, de az indulatok mérséklője is, hiszen egy nyílt fegyveres konfliktus a jövő esélyeit semmisíthette volna meg. Hogy mennyire nem volt inyére Moszkvának II. János Pál személye és szellemisége,

bizonyítja Aŕca merénylete, ami mögött – bár ezt „perdöntően” nem lehetett bizonyítani – a KGB állt, a török merénylő csak eszköz volt. A pápa túlélte a merényletet, s politikájával valóban sokban hozzájárult egy világhatalom megsemmisüléséhez. A könyv a pápával foglalkozó részekben egészen kitűnő elemzéseket és jellemzéseket ad a keleti politika nagyjairól, Brezsnyevről és utódairól, főleg Gorbacsovról, Jaruzelskiről és a nyolcvanas évek nagy lengyel integráló politikusról, Wałęsáról. János Pál pápa a katolikus egyház legnagyobb vezetői közé emelkedett, lehet, hogy vallási kérdésekben következesen ragaszkodott a hagyományokhoz, de az egyház kapuit kinyitotta a világ előtt, főleg a politikai megbékélés irányába terelte híveit. Az ifjabb nemzedék, akik pápaságának idején születtek, nehezen vettek halálakor búcsút tőle, mert ő volt a pápa, aki járta a világot, és a legkisebb gesztusaival a szeretet és a megbékélést hirdette. Ugyanakkor kérelhetetlen ellenfele volt a kommunista eszméknek.

Ronald Reagan, az egykori színész, életkorát tekintve későn érkezett a politikába, de az Egyesült Államoknak az 1970-es években történt nagy „politikai válságai” – a vietnámi háború szégyenteljes lezárása, a Watergate-botrány, Nixon elnök bukása, Carter ellentmondásos elnöki politikája stb. – után Reagan is váratlanul lett amerikai elnök. A politikai fenntartások és kétkedések ellenére „rendbe hozta” az Egyesült Államok bel- és külpolitikáját, meglátta, hogy az agg elnökök vezette Szovjetunió maga is súlyosan beteg, bár a bajokat kardcsörtető politikával kívánta leplezni. Ez volt az a pont, amikor az amerikai politika olyan versengésre kényszerítette a Szovjetuniót, amibe megróppant, feladta Közép-Európát.

Margaret Thatcher hírneve nagyobb külföldön, mint Nagy-Britanniában, de otthon is sokan Churchill mellett a 20. század legjelentősebb angol politikusának tartják. Igazi konzervatív volt, aki hazája régi tekintélyének és befolyásának helyreállításán munkálkodott. Az európai egyensúly híveként féltve őrizte Anglia tekintélyét, amelynek következménye volt euroszkepszise. Semmi körülmények között nem akart változtatni Anglia belső gazdasági és igazgatási strukturáján. Ezt akkor és ma is bírálják: Thatcher „makacssága” miatt Anglia nem játszik meghatározó szerepet Európában, bár utódjai is később belátták és „felfedezték” annak lehetetlenségét. Igaz, annak idején Thatcher is hajlandó lett volna egy lazább kapcsolatról tárgyalni Európával, de gazdaságpolitikája fellendülést hozott: intézkedései nyomán az európai valuták fix átváltási árfolyamát elhagyták, ami Nagy-Britannia tizenhárom évi folyamatos gazdasági növekedését eredményezte, Thatcher mindig európai politikus volt a kontinens hatalmi egyensúlya érdekében. Mint az Egyesült Államok, ő is a szovjet rendszer ellen munkálkodott, híve volt a szovjet csatlós államok függetlenségének. Viszont az európai egyensúlyt tartotta szem előtt a német egység kérdésében: ő – a volt NDK teljes demokratizálása mellett – helyesebbnek tartotta a két német állam elvét, ebben látta az egyensúly lényegét. A szovjet átalakulás folyamatában Gorbacsovra épített, szorgalmazta a függetlenségükért küzdő balti államok és más szovjetköztársaságok önállóságát, a kelet-európai volt szocialista államok teljes függetlenségét, de a német egység megteremtésében csak az európai egyensúly felborulását, a német hegemon törekvések újjászületését látta. A függetlenné vált kelet-európai országokban talán elsőnek ismerte fel az új baloldali, valójában a volt kommunista pártok szellemi utódpártjainak lényegét: a fél szívvel végzett „reformpolitika” után restaurációra törekcszenek, új lehetőségekkel épülnek vissza a hatalomba.

John O’Sullivan kitűnő újságíró és politikai tanácsadó volt, könyve szakértői tevékenységének egyik összefoglalása, olyan elemzés, am nemcsak a múltba való visszatekintés, hanem az összefüggések újbóli átgondolása is. A szerző könyvét saját újságírói munkásságára, kortársak emlékirataira és a politikai élet kiválóságainak archívumaira építette. Ez a munka nemcsak publicisztikai összegzés, hanem az idő múlásával történeti forrássá válik.

(John O’Sullivan: Az elnök, a pápa és a miniszterelnök. Bp., 2010, Helikon – Heti Válasz, 359 o.)

Az önbeteljesítő jóslatok kora?

A jövő ismeretének vágya egyidős az emberiséggel. A jövőre vonatkozó információkból potenciális előny származik, amely meghatározó lehet egy fontos döntés meghozatalánál, gazdasági versenysztratégiák tervezésénél, vagy akár egy katonai konfliktus, ütközet kimenetelénél. Az anticipált esemény lehetséges kimenetelére vonatkozó pontosabb séma birtoklása nagyobb biztonságérzetet és előnyösebb feltételeket teremt, tágítja a megvalósítható lehetőségek terét. Az időjárás-előrejelzésekhez hasonlóan mindennapjainkban is predikációs modelleket készítünk mind a közeli, mind a távolabbi jövőnket illetően.

A jóslás ősrégi mesterség, gondoljunk csak a delphoi jósda sorformáló, történelem-alakító szerepére! A jósda papnői, a Püthiák általában két- vagy többértelmű kinyilatkoztatásokat tettek: „*Az Úr, akié a jóshely Delphoiban, nem mond ki semmit, nem rejt el semmit, hanem jelez.*” Ahogy a jósda hírneve, világi befolyása növekedett, úgy váltak egyre részrehajlóbbá a jóslatok. Híres hadvezérek, királyok, politikusok jártak oda, nagy csaták, háborúk kimenetele felől érdeklődve: „*Ha Kroiszosz átkel a Halüsz folyón, nagy birodalom dől meg!*” (Jóslat Krözus királynak). Krözus király ezt valószínűleg maga számára előnyösen interpretálta, azaz, ha megtámadja Perzsiát, akkor győzni fog. Azzal az olvasattal bizonyára nem számolt, hogy az idézett jóslat saját birodalmának bukását is jelentheti, amely be is következett. Láthatjuk, hogy a Püthia ügyesen borítékolt kijelentése gyakorlatilag nem több egy igen valószínű esemény bekövetkezésénél: amennyiben háborúra kerül sor, az egyik fél veszíteni fog.

Jelentős társadalmi figyelem irányul a próféciaakra is. Gondoljunk csak a középkorban élt ír pap és kabbalista Malachiásra (1094–1148), aki az eljövendő pápák hosszú sorát vizionálta, szám szerint 112-t. Ezen prófécia szerint a mostani pápa az utolsó a megjövendölt apokalipszis bekövetkezéséig. Egyes nézetek szerint a dokumentum azonban egyszerű hamisítvány. Nostradamus (1503–1566) jóvendölései is igen népszerűvé váltak az utóbbi évtizedekben, különösen, amikor valamilyen rendkívüli esemény történik, s ezt próbálják magyarázni vele. Kevesen tudják, hogy Sir Isaac Newton (1643–1727), a modern természettudományok fejedelme – tudományos karrierjén túlmenően – okkult tevékenységet is folytatott. 2003-ban különböző neves folyóiratokban megjelent egy „futótűzként” elterjedő hír, amely szerint Newton a „világvégét” 2060-ra jóvendölte.

A szkeptikusok szerint a próféciaák ügyesen összeválogatott általános érvényű, két- vagy többértelmű kijelentéseket tartalmaznak, s a többféle lehetséges kimenetel közül mindig azt hangsúlyozzák, amelyik éppen beválik. Talán nem is az a lényeg, hogy egyáltalán léteztek-e vagy pontosan milyen formában léteztek ezen próféciaák. Ami figyelemre méltó bennük végül is az, hogy egyre nagyobb társadalmi szerephez jutnak.

Stabil társadalmi berendezkedésben és stabil makrogazdasági környezetben a jóslatoknak általában nincs nagy jelentőségük, a dolgok mennek a maguk útján. Ez azonban manapság egyre ritkábban előforduló állapot. Amennyiben megnő a társadalmi és azon belül az egyéni bizonytalanság, az emberek többek között jóslatokba kapaszkodnak, így megnő azok fontossága, társadalmi szerepe. Minél nagyobb a tehát a társadalmi bizonytalanság, annál többen fordulnak jósokhoz, annál többen keresnek menedéket az okkultizmus különböző, egyre szaporodó irányzataiban. Mindezen folyamatok mögött egyfajta tömeges elidegenedés, gyökérvészítés állhat. Ilyen premisszáik közepette ne csodálkozzunk a tv-

jósok, a kézrátételes gyógyítók, a telefonos energiaadók, kuruzslók és kóklerek tömeges elterjedésén és egyre növekvő népszerűségén.

Globalizált világunkban épp az egyre gyorsabban növekvő és egyre erőteljesebb politikai, gazdasági, egészségügyi, éghajlati krízisek láncolatát tapasztaljuk. A hálózatok robanásszerűen, exponenciálisan növekednek. Rohanó, *carpe diem* világtársadalmunkban a betegségpektrum jelentősen felduzzadt. A kifinomult technológiák lehetővé teszik az egyre erősebb tökefelhalmozást, elősegítve ezzel a társadalmi szegregációt. Ennek során egy dúsgazdag elitréteg és egy elbutult, épp a lét határán vegetáló embertömeg jelenik meg. A társadalmi komplexitás növekedésével nő a manipulálhatóság, a tömegek befolyásolhatósága is, amely a szegregáció folyamatát stabilan öngerjesztővé teszi.

A társadalmi feszültségek növekedése jeleit a különböző keleti relaxációs technikák (pl. jóga, tai-chi, csikung, zen-meditáció stb.) nyugati társadalmakban való tömeges elterjedéséből is érzékelhetjük. Az emberek belső, természetes relaxációs mechanizmusa már nem elégséges, hogy a mindennapi, ill. munkahelyi stressz-szituációkban belső egyensúlyt érjen el. Az egyéni és társadalmi feszültségek eszkalációja további feszültségeket és bizonytalanságokat eredményez, öngerjesztő ciklusba szerveződve. A művészetek mindig az adott kor társadalmi lelkületének, ritmusának, rezgési móduszainak érzékeny lakmuszpapírjai. A posztmodern képzőművészetek diszharmoniaiban, a kortárs zenében és a széles tömegeket vonzó erőszakos, militáns (sőt, akár apokaliptikus) akciófilmekben is érződik ez a szakadt, egyre összefüggéstelenebbé váló öngerjesztő zaklatottság.

A történelem során a nagy világbirodalmak expanzív fejlődési dinamikáját és bukását látva (Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya*, Jared Diamond: *Összeomlás*) nem is meglepő globalizált világunk stabilitásvesztése. A jelen globális társadalmi rendszer túlhevült, ennek számos jele érzékelhető. Ezeket erősítik egy rangos tudományos folyóiratban közzétett cikk filogenetikai módszerekkel végzett átfogó vizsgálatai is, amelyek szerint különböző népcsoport-törzsek politikai-komplexitás növekedése mindig fokozatos, amelyeket gyors visszaesések, recesszív fázisok követhetnek.

A társadalmi szegregáció erősödése egy paradox helyzetet teremt. Amíg a széles néptömegek alapvető fiziológiás létszükségeik (pl. táplálék) megteremtéséért robotolnak, addig az elit számára hihetetlen lehetőségek nyílnak meg. A tudomány és technológia páratlan fejlődésének hatására például a repülés mára mindennapivá vált. Minden pillanatban kb. 5-10 000 utasszállító repülőgép tartózkodik a levegőben, egy körülbelül Debrecen nagyságú, 200 000 lakosú dinamikus légi várost alkotva, mintegy 10 km magasságban. Küszöbön az űrturizmus, amely egy jövőbeli, Föld körül száguldó „űrváros” lehetőségét vetíti előre. Az utóbbi évtizedekben az emberek energetizáltsága, az egy főre jutó energiafelhasználás hihetetlen mértékben megnövekedett.

A fokozott energetizáltság és technologizáltság a társadalmat gerjeszhető rendszerré tette. A tudomány és technológia lokálisan és rövidtávon igen hatékony, előnyt jelentő vívmányai paradox módon hosszútávon és globálisan kataklizmatikus katasztrófahelyzetet eredményezhetnek. Gondoljunk csak a különböző, egymásba fonódott (társadalmi, gazdasági, politikai) hálózatok exponenciális növekedésére, s az ebből adódó erős összekötöttségre, gyors visszacsatolásokra, amely implicite növeli a rendszer instabilitását, az még inkább gerjeszhetővé válik. Ez azt jelenti, hogy azok a veszélyes ingadozások, fluktuációk, amelyek egy stabil, immunis társadalmi berendezkedésben elhalnak, elcsendesednek, gerjeszhető rendszerben felerősödnek, társadalmi lavinákat, zűrzavart indítva el.

A káoszelméletből ismert a pillangóhatás, amely szerint egy európai lepke szárnycsapá-

sai felerősödve Ázsiában egy hatalmas trópusi vihart idéznek elő. Talán nem is vagyunk már olyan messze az ilyesfajta társadalmi folyamatok beköszöntétől?

Ebben az igen összetett, bizonytalan globáltársadalmi helyzetben természetes módon megnövekedett a jövő iránti érdeklődés. A fokozott energetizáltság, a nagy behálózottság az infó-kommunikációs technológiák magas szintjével párosulva gyors egyéni és társadalmi visszacsatolást eredményeznek. Emiatt a globalizált világtársadalom gerjeszhetővé, erősen hangolhatóvá válik. Az ily módon túlhevült közegben a társadalmi jóslatok, spekulációk igen gyorsan elterjednek, generalizálódva felerősödnek. Ez utóbbi folyamatot az is elősegíti, hogy posztmodern világunkban nincs mód az áttett módon szerzett információk (pl. média) valóságtartalmának közvetlen ellenőrzésére.

A nagy összekötöttségi szint miatt egy aktív visszacsatolás jön létre, amelynek során a jóslatoknak nagy behatása van magának a globális rendszer működése egészére. A bizonyos helyzetekben kimondott szó önmegvalósítóvá válik, önálló életre kel, adott esetben képes önmagát, saját tartalmát globáltársadalmi szinten beteljesíteni. Ezt nevezzük önbeteljesítő jóslatnak.

A jóslás egyébként kicsiben is talán önbeteljesítő sajátsága miatt működik. Általában a bizonytalan emberek fordulnak jósokhoz, akikben sokféle lehetséges irányvonal kezdemeny „vibrál”. Ezekből egy érzékeny személy (jós/médium) kiérzi a „legéletképesebb” módusokat, azokat felerősíti, visszajelzi, majd az érintett személy cselekedeteiben leginkább ezek megvalósítására fókuszál. Így a jóslat az adott keretekhez/lehetőségekhez képest legnagyobb valószínűséggel be is teljesedik.

A szándékosan, gazdasági, politikai előny megszerzése érdekében elindított, irányított, manipulatív önbeteljesítő jóslatokat nevezzük spekulációknak. Ilyenek pl. a tőzsdei, gazdasági spekulációk. Ebből az elindítónak jelentős rövid távú előnye származhat, ami persze legtöbbször hosszú távú, globális hátránnyal is együtt jár. A társadalmi elidegenedés, a kapcsolati-szociális diszfunkcionalitás miatt azonban ez utóbbi egyáltalán nem érdekli magukat a spekulátorokat: rendszerükben az emberség, a kapcsolati-szociális, erkölcsi aspektusok nincsenek ugyanis „beárazva”.

Az öngerjesztő spekulációk összességében tovább növelik a globális rendszer komplexitását, további bizonytalanságokat és ebből adódó lavinyszerű öngerjesztést eredményezve. A gazdasági világválságok is egyfajta *komplexitási szingularitásként* jelentek meg. A rendszer túlgerjesztődik, összetettsége meghaladja a döntéshozók helyzetértékelő és kezelő-kapacitását, ill. cselekvési terét, így a rendszer dinamikája egy sokkal kisebb összetettségű állapotba esik vissza (regresszió, recesszió). A 2008-as válság során az ún. háttérderivatívakkal kapcsolatos manipulációk kapcsán a pénzügyi rendszer viselkedése annyira összetetté vált, hogy rövid időre megszűnt a rendszer racionális, tudatos irányíthatósága, az önjáróvá vált. Egy drámai komplexitási leolvadásnak lehettünk elszenvedő tanúi.

Az önbeteljesítő jóslatok tehát instabil, gerjeszhető társadalmakban jutnak élettérhez. Ezek száma és társadalomra gyakorolt hatása annál erősebb, minél nagyobb a társadalmi instabilitás foka. Megjegyzendő, hogy az összeesküvés-elméletek is a komplex társadalmak cizelláltan hierarchikus, átláthatatlan összetettségéből táplálkoznak.

Azok a jóslatok, amelyek öngerjesztőnek bizonyulnak, nem az aktuális társadalmi valóságtól elrugaszkodott állítások, sokkal inkább lehetséges forgatókönyvekként értelmezendők. Maguk teremtik meg, maguk formálják a gerjeszhető társadalmak képlékeny valóságát. Az intraperszonális szinten megjelenő szubjektív valóság ebben a gerjeszhető, instabil társadalmi közegben mintegy önhangoló, *kollektív-szubjektív valósággént* generalizálódik. A gyors visszacsatolások eredményeképp az adott jóslat megléte visszahat az

egész rendszer viselkedésére, ezért válik önbeteljesítővé. Erősödő jelenlétük jelzi, hogy globalizált világtársadalmi rendszerünk viszonylag közel került a kiszámíthatatlanság, a káosz határához. Ebben a fázisátalakulás-szerű viselkedési tartományban társadalmi lavinákkal jellemezhető kritikus dinamika zajlik.

Vajon sikerül-e szuperkritikussá hevült globalizált rendszerünket stabilizálni egy túlhevült atomreaktor visszahűtéséhez hasonlóan? Vagy a bizonytalanság, káosz esetlegesen eluralkodik, s további önerősítő folyamatok révén kataklizmatikus pusztítást eredményezve? Igen nagy jelentőségűek lennének a fenntartható forgatókönyvek, nemnövekedési gazdasági sémák kidolgozására és megvalósítására irányuló kutatások, erőfeszítések.

Sorsunk a kezünkben van. A globalizált rendszer visszahűtése, a dinamika lelassítása a rendszer egészének gyengén kölcsönható, vagy akár független részekre történő szétcsatolásával, lokalizációjával lenne talán elérhető. Ez a konstrukció viszont sok döntéshozó számára ellenérdekelt, ui. a lokalizáció jelentős versenyhátrányt, gazdasági pozícióvesztést eredményezhet. Egy esetleges gazdasági lassulást követő gazdasági recesszió nagy valószínűséggel szintén további instabilitásokhoz vezetne. Úgy tűnik, hogy jelen globális rendszerünk egy önzárt, önmagát fűtő, önerősítően gyorsuló kényszer-dinamikát követ, amelyben az önbeteljesítő jóslatok egyre fontosabb szerepet játszanak. Vajon megjósolható-e, hogy mélyreható, strukturális változások nélkül hová vezethet mindez?

Jeffrey Gettleman

Szudán – Háború a nubák ellen

A Szudán és a belőle népszavazás útján kivált, s nemrégiben függetlenné vált új ország, Dél-Szudán között megvont, mintegy 2500 kilométer hosszú, tagolt határvonal jelenleg a legvitatottabb terület az egész afrikai kontinensen. Katonák tízezrei néznek egymással farkasszemet a határ két oldalán, és a béketárgyalások ellenére nemrégiben újra határviillongások lángoltak fel, melyekben számtalan katona vesztette életét. A két ország között dúló viszály legfőbb kérdése, hogy hogyan osszák meg egymás között az olajbevételeket és kihez kerüljenek a vitatott hovatartozású területek.

Az észak- és dél-szudániak közötti háború a leghosszabbak és legbonyolultabbak egyike Afrikában, melynek kiváltó okai között megtalálhatjuk a vallási és faji ellentéteket éppúgy, mint az olaj körüli elszámolási vitákat vagy a különösen bonyolult gyarmati örökséget. A harcok első szakasza 1955-ben kezdődött és 1972-ig tartott. A konfliktus 1983 és 2005 közötti második szakaszában több mint kétfélmillió ember halt meg, és éhezők százezrei váltak menekültté, köztük azok az „elveszett gyermekek”, azaz azok a dél-szudáni fiatalok, akiknek el kellett szakadniuk családjaiktól, hogy aztán mérföldek százain át bolyongjanak a savannán, oroszlánok és bombázókról ledobott bombák között. A harcokat 2005-ben lezáró békemegállapodás egyik legfontosabb pontja a 2011-ben megtartott népszavazás volt, melyen a dél-szudániak túlnyomó többsége az északról való függetlenség mellett szavazott.

Ezen a szélesebb körű konfliktuson belül talán a Nuba-hegységben zajló felkelés tartja magát a legmakacsabban, és ez az, amely egyben a lakosság számára a legtöbb szenvedést okozza. A nuba lázadó hadsereg, amely (Észak-

)Szudánban harcol, de Dél-Szudánból kapja a támogatást, készen mutatkozik arra is, hogy a sokkal jobban felszerelt szudáni kormányerőkkel is szembe szálljon.

A nubákat akkor ismerte meg a nagyvilág, amikor 1973-ban megjelent Leni Riefenstahl (1902–2003) *Az utolsó nubák* (*The Last of the Nuba*) című fotóalbuma. Riefenstahl, a híres német rendező és Hitler egykori bizalmasa többek között a számos, még akkoriban is élénken élő törzsi tradíció – pl. a hagyományos nuba birkózás, amelyet az 1970-es évekig ápoltak, s bizonyos mértékig még ma is folytatódik – miatt vonzódott a nubákhoz. A törzs otthona, a Nuba-hegység – középhegység, kb. 1000 méteres magassággal – épp a két Szudánt elválasztó határ mellett, az északi oldalon található; a nubák évszázadokon át ezekbe a hegyekbe vonultak vissza, hogy elkerüljék a rabszolgavadászokat. A nubák, ellentétben a Kartúmban hatalmon levőkkel, nem arabok, és sokan még csak nem is muszlimok. Sokáig úgy tekintettek magukra, mint akik inkább az immár Dél-Szudán nevű ország etnikai csoportjaihoz – közülük több csoport is törzsi vallású – állnak közel. Hivatalosan szudáni állampolgárok, ám a kartúmi szudáni kormány felforgató ellenségeknek tekinti őket.

Múlt nyáron felszálltam egy repülőre, amely a Nuba-hegységbe szállított orvosi felszereléseket. Pilótánk egy láncdohányos bolgár nő volt, aki Nairobiban él egy sor különleges állattal, köztük majmokkal és csimpánzokkal, amelyeket a hadműveleti területéről mentett ki, ahová egyébként rendszeresen repül. Azzal reggel a hatóságoknak hamis útvonaltervet adott le, mert nem volt szabad kiadnia, mi az út valódi célja – különösen nem a szudáni kormányerőknek, bár ők valószínűleg nagyon is jól tudták, hová készülünk. A Nuba-hegység feletti légtér szigorú repülési tilalmi övezetnek számít, a szudáni légierő pedig azzal fenyegetőzik, hogy lelő minden engedély nélkül berepülő repülőgépet, ideértve a humanitárius segélyt szállító repülőgépeket is.

Járművünk, egy egymotoros Cessna Caravan lassan imbolygott Dzsubától, Dél-Szudán fővárosától

északra, a Szudd fölött, dugig tömve gyógyszeres ládákkal és sok nagyméretű vászonsátorral, olyan menekültek számára, akiknek otthonait nemrég lebombázták. Ezen a végtelennek tűnő, maláriával fertőzött mocsárvidéken a Nílus folyása annyira lelassul, hogy a folyó szinte megállni látszik. A Nílus forrásvidékét kereső felfedezők közül sokaknak kellett keresztülverekedniük magukat ezen az ingoványon. Szavannák és erdőségek fölött vitt az utunk, mielőtt elértünk néhány lágyan hullámzó, barnás színű hegyhez. Leszállásunk kissé durvára sikeredett, gépünk végigzötyögött a magas fűvel benőtt leszállópályán, túl a várakozó, álcázásként sárral összekent kisteherautókon és a mellettük álló néhány tucat géppisztolyokkal felfegyverzett lázadón. Helyi kapcsolatunk, egy Nagwa nevű barátságos fiatal nuba lány, egy közelben várakozó Toyota Land Cruiserhez vezetett minket. „Nagyon jó, hogy megérkeztek – mondta – de most gyorsan jöjjenek utánam.”

Nagwanak jó oka volt rá, hogy sürgessen: épp azon a héten történt, hogy a szudáni légierő egy Ukrajnában gyártott, bombavetésre is alkalmassá tett Antonovjáról ledobott bombák kioltották számos falusi életét, köztük egy kislányét is, aki épp vízért ment, s akit a szétrepülő repeszek szinte szó szerint kettévágtak. A Kaudába, a lázadók fellegrárába vezető úton az egyik segélyszervezet munkatársaként dolgozó Nagwa elmondta: az emberek annyira félnek, hogy elmenekültek a völgy alján levő falvaikból, és a hegyekben levő barlangokban rejtőztek el. Ha repülőt hallanak, figyelmeztetett Nagwa, „vágódjanak hasra, mert különben könnyen eltalálhatnak.”

Ma, egy évvel később, a Szudáni Köztársaság még mindig a saját állampolgárait gyilkolja. Az elmúlt évben a szudáni biztonsági szolgálatok szünet nélkül támadták a Nuba-hegységet, nem csak harci repülőgépekről, hanem a közelmúltban immár kínai gyártmányú rakétákkal és katonák ezreivel, így próbálva elfojtani az egyre erősödő nuba lázadást. Gazdaságokat, templomokat és iskolákat bombáztak, nőket erőszakoltak meg, a harcokban számtalan ember halt meg vagy tűnt el.

A nubák már évek óta elégedetlenkednek a szudáni központi kormányzattal. Szenvednek az elnyomás miatt, és nagyobb mértékű autonómiát akarnak – ismerős és veszélyes követelés ebben az óriási, hetero-

gén országban, amelyet a belső feszültségek folyamatosan tépáznak mióta 1956-ban Nagy-Britanniától elnyerte függetlenségét. Szudán – illetve most már a két Szudán – rendkívül összetett hely. Dél-Szudán különválása előtt földrajzi szempontból Szudán volt Afrika legnagyobb területű állama. Az észak és dél között elterülő Szudd folyó mellett (amelynek neve egyébként arabul akadályt jelent), az országon belül szokatlanul jól kivehető, történelmileg kialakult demarkációs vonal választotta el egymástól a muzulmán többségű északi, illetve a leginkább törzsi vallásúak és keresztények által lakott déli területeket. A brit gyarmatosítók politikája csak tovább erősítette ezt az elkülönülést: még olyan törvényeket is hoztak, amelyek megtiltották az északi arab kereskedőknek, hogy a déli országrészbe belépjenek.

A szudáni kormány a maga szokásos, brutális módján válaszolt a Nuba-hegységben felerősödő nyugtalanságra: ugyanúgy a felperzselt föld taktikát alkalmazta, amit először Dél-Szudánban az 1980-as és 1990-es években, majd később, a 2000-es évek elején Dárfurban is használt. A múlt és a jelen kisebb-nagyobb konfliktusai azonban most azzal fenyegetnek, hogy egyetlen óriási konfliktussá olvadnak össze. A nuba lázadók nemrégiben összefogtak a dárfüri felkelők legerősebb csoportjaival, hogy együtt harcoljanak a kartúmi vezetés ellen. Dél-Szudán titokban katonai segítséget nyújt az új lázadó szövetségnek, és rakétákat, tankokat és katonákat küld a térségbe. A nuba lázadók annak a felkelő mozgalomnak a tagjai – a Szudáni Népi Felszabadítási Mozgalom (Sudan People's Liberation Movement) –, amely jelenleg Dél-Szudánt vezeti, és néhány elemző szerint a lázadást a déli fővárosból, Dzsubából irányítják.

Épp a 2011 júniusában, a Nuba-hegységben kezdődött harcok voltak azok, amelyek előidézték a határ menti összecsapásokat észak és dél között idén tavasszal, és amelyek miatt sokan attól tartottak, hogy nyílt háborúra kerülhet sor a két ország között. A kartúmi kormány elrendelte a dél-szudáni területek bombázását, így próbálva elvágni a délről a nuba lázadókhoz vezető utánpótlási utakat. A dél-szudáni csapatok erre átlépték a határt és elfoglalták Hegliget, a legtermelékenyebb szudáni olajmezőt. Ennek nyomán alakult ki a két ország közötti háborút 2005-ben hivatalosan lezáró békeszerződés megkötése óta eltelt időszak legveszélyesebb konfliktusa.

Nem mondhatnánk, hogy Szudánnak különösebben sok támogatója lenne a nemzetközi közösségben. Az ország elnökét, az 1989 óta hatalmon levő Omár Hasszán al-Bashirt a dárfúri mészárlásokkal összefüggésben népirtás miatt keresi a Nemzetközi Büntetőbíróság (International Criminal Court, ICC). Szudán ráadásul jelenleg is számos nemzetközi szankció hatálya alatt áll. Ezek közül néhányat még 1993-ban rendeltek el, amikor Oszama bin Laden rövid ideig Kartúmban élt, másokat a dárfúri konfliktus kirobbanása óta léptettek életbe. Sokan, beleértve számos nyugati vezetőt és Bashir hazai politikai ellenfeleit is, aggódnak amiatt, hogy mi történik, ha az új lázadó szövetség eltávolítja Bashirt, és ezáltal Szudán keménykezű vezető nélkül marad. Az országnak szinte nincs is olyan zuga, ahol ne lennének fegyverek és nagy a veszélye annak, hogy Szudánban a szomáliához hasonló anarchia alakul ki, amelyben a különböző fegyveres csoportok egymással harcoló törzsi területekre szakítják szét az országot.

Egy, a Human Rights Watch által idén májusban kiadott jelentés szerint a Szudáni Fegyveres Erők (Sudanese Armed Forces, SAF) célpontjai nem csak a lázadó csoportok, hanem a Nuba-hegységben található élelmiszer-tartalékok és vízlelőhelyek is. Mindeközben ráadásul még azt is megakadályozzák, hogy a humanitárius segélyek eljussanak a térségbe. A jelentés szerint a Todzsi városában lakó nubák „azt nyilatkozták a Human Rights Watch munkatársainak, hogy decemberben a fegyveres erők katonái magtárakat és gabonaföldeket gyűjtöttek fel, malmokat pusztítottak el és nyájakat tizedeltek meg.” Más szervezetek éhínségről számolnak be, és azt állítják, hogy ha nem javul nagyon gyorsan a helyzet, hamarosan az ostromlott területen lakó nubák ezrei halhatnak meg. Május közepén az Oxfam International például így nyilatkozott: „Olyan úton vagyunk, amely a válásból a katasztrófa felé vezet.”

Az Egyesült Államok kormánya sürgette Szudánt, hogy oldja fel a Nuba-hegység blokádját és nyisson folyósót a humanitárius segélyek eljuttatásához a harcok által legnagyobb mértékben sújtott lázadó területek felé. Június végén úgy tűnt, hogy a szudáni kormány enyhíti a szigort, és engedélyezi néhány segélyszállítvány bejuttatását a térségbe, de – a kormány szavahihetőségében kételkedve – nem sok segélyszervezet aktivizálta magát. Ráadásul akkor, az esős évszak idején

nagyon nehéz lett volna a segélyszállító teherautóknak a sártengerre változott utakon eljutni a Nuba-hegységbe. A mind Szudánban, mind Dél-Szudánban olajmezőket működtető Kína ugyancsak nyomást gyakorolt a két félre, hogy üljenek újra tárgyalóasztalhoz.

Egy újabb háború kísértete volt az, amely májusban arra indította az ENSZ Biztonsági Tanácsát, hogy egyhangúlag határozatot fogadjon el, amely a Szudán és Dél-Szudán közötti harcok azonnali beszüntetését írta elő és szankciókat helyezett kilátásba arra az esetre, ha a felek ezt nem tartanák tiszteletben. Közvetlenül ezután a csatározások jórészt abbamaradtak és egy sor kérdésről újra tárgyalások kezdődtek a két nép között, egyrészt az olajbevételek megosztásáról, másrészt a vitatott hovatartozású területek ügyéről. Július közepén azonban már látszott, hogy ezek a tárgyalások nem vetettek véget a nuba lakosok ellen indított szudáni támadásoknak. A lázadók által ellenőrzött területek még mindig a külvilágtól elzártak maradtak. Éhezők tízezrei, akik eddig is vadon termő gyümölcsökből és fűfélékből álló nyomorúságos étrenden tengődtek, ismét menekülni kényszerültek.

A Nuba-hegység Szudán kulturális tekintetben egyik legjellegzetesebb része, olyan terület, amely tradicionális, gyakran törzsi vallások és nyelvek tucatjainak otthona. Az 1970-es évekig a nubák legtöbbször nem használt pénzt. Ha például egy tekeres drótra vagy valami másra volt szükségük, akkor például elcseréltek érte egy maréknyi dohánylevelet. Sokan közülük ráadásul nem viseltek ruhát. Ez persze rendkívül bosszantó volt egy olyan muszlim ország vezetése számára, amely a külvilág felé magát haladónak igyekezett mutatni, ezért az 1970-es években a szudáni kormány megtiltotta a kereskedőknek, hogy bármit is eladjanak olyasvalakinek, aki meztelen.

A nubák híresei a hagyományos törzsi birkózásról és birkózóikról, azokról a jól megtermett férfiakról, akik poros küzdőtereken harcolnak egymással, nemritkán szenvedélyes rajongók százaitól körülveve. Miután Leni Riefenstahl a *The Last of the Nuba* című albumában gyönyörű felvételeket közölt a nubákról, a könyvet a *The New York Times* egyik 1974-es számában bemutató Eudora Welty így írt: „Riefenstahl képeinek szépsége magával ragadó... Új értelmezést adnak az emberről abban a tekintetben, amit eredeti fensége, hiúsága és bátorsága, szépsége, sérülékenysége és büszkesége jelent.”

Riefenstahl képei alátámasztották ezt a nubák-ról alkotott romantikus felfogást Európában és az Egyesült Államokban is. Ám az 1980-as évek óta a nubákat egy egyre szorosabbá váló satuba fogják. Az 1980-as évek elején dél-szudáni lázadók, akiknek legtöbbször keresztény vagy törzsi vallású volt, felkelést robbantott ki az arab többségű kartúmi kormány ellen. A déli lázadók, akiket a karizmatikus és ravasz John Garang vezetett, lehetőséget láttak arra, hogy a Nuba-hegységből kiindulva támadásokat hajtsanak végre az észak-szudáni csapatok ellen. A szudáni hadsereg erőszakkal válaszolt: elsőként felfegyverezték a térségben található arab milíciákat és parancsba adták a lázadó férfiak meggyilkolását és a nuba nők megerőszakolását (ez egy később Dárfúrban is alkalmazott eljárás volt), utóbb elrendelték a nuba falvak szőnyegbombázását (ugyancsak olyan módszer, amelyet Dárfúrban is használtak). Emiatt nubák tízezrei léptek be a lázadók soraiba, a Nuba-hegység pedig a legvéresebb frontvonalak egyikévé vált Szudán észak-dél elleni polgárháborújában.

Az 1990-es évek elején a kartúmi kormány dzsihádot, azaz szent háborút hirdetett a Nuba-hegységben és nuba lakosok százezreit kényszerítette arra, hogy nyomorúságos, járványokkal sújtott „békéltető táborokba” költözzenek. Ezekben a táborokban sok nubát erőszakkal arra kényszerítettek, hogy térjenek át az iszlám hitre. A kormány módszeres kiéheztetéssel is próbálkozott, elpusztítva az élelmiszerraktárakat és elfűzve az embereket a földjeikről. Úgy látszott, a kormány egyszer s mindenkorra ki akarja irtani a nuba kultúrát és magukat a nubákat is. A kormány intézkedéseiről beszámol az African Rights szervezet által 1995-ben kiadott *Facing Genocide: The Nuba of Sudan* című könyv, melynek előszavát Alex de Waal, az ismert Szudán-szakértő és az African Rights akkori tagja írta.

2002-re holtpontra jutott az Észak- és Dél-Szudán közötti polgárháború, és a nubák képviselői tüzszünetet írtak alá Kartúmmal. A nuba területnek és Kék Nílus tagállamnak (utóbbi egy másik észak-szudáni terület, amely szintén a déli lázadók oldalára állt) különleges státuszt biztosítottak. Mindezt 2005-ben az Átfogó Békemegállapodásban (Comprehensive Peace Agreement, CPA) rögzítették, amely hivatalosan is véget vetett a szudáni polgárháborúnak. A Bush-kormányzat segítségével a feleket végérvényes

fegyverszünet kötésére bírták rá. A Bush-kabinet akkori külügyminisztere, Condoleezza Rice és mások is úgy nyilatkoztak, hogy ez a békemegállapodás volt ifjabb George Bush nyolc éves elnökségének egyik legjelentősebb külpolitikai diadala.

A békemegállapodás legfontosabb pontja a dél-szudániak önrendelkezésének biztosítása volt, és 2011 januárjában dél-szudániak milliói özönlöttek a szavazóhelyiségekbe, hogy a függetlenedésük kérdésében döntsenek. Miután oly sok mézárslásról és konfliktusról számoltam be a régióban, végtelenül reménykeltőnek találtam, hogy ilyen sok ember, akik oly sok áldozatot hoztak, békésen vett részt régóta várt felszabadulásukban.

A népszavazás végül szinte minden tekintetben jobban alakult a vártnál. A szavazás ünnepélyes hangulatban, de rendezavarás nélkül zajlott le, és az eredményeket – 98,8% a különválás mellett – késedelem nélkül kihirdették. Ami még ennél is fontosabb, Bashir elnök, aki évtizedeken át harcolt az ellen, hogy ezt megakadályozza, és aki a dél különválásával elvesztette országa területének egyharmadát és az olajlelőhelyek kétharmadát, elfogadta a népszavazás eredményét.

Bashirnak valójában nem volt sok választása. Az ENSZ, az Afrikai Unió (AU) és a nyugati hatalmak mind a népszavazás támogatói között sorakoztak fel. Az Afrikai Unió, engedve tagországai által táplált szimpátiának az ostromolt dél-szudániak iránt, még a határok kiigazításával szembeni szokásos ellenérzéseit is legyőzte. A külföldi diplomaták meggyőzték a Szudánt éveken át irányító Bashirt és iszlamista pártjának támogatóit, hogy később egyfajta „békedíjat” kapnak majd az együttműködésért cserébe. A szudáni vezetők elsősorban arra számítottak, hogy az Egyesült Államok feloldja majd az ország ellen érvényben levő gazdasági szankciókat. A legtöbb általam ismert nyugati Szudán-szakértő egyébként is úgy gondolja, hogy a szankciók feloldása már régóta esedékes lenne. Szudán, a dárfúri konfliktusban tanúsított minden brutalitás és a nubák elleni folyamatos támadások ellenére nem vesz részt a nemzetközi terrorizmusban, amióta 1996-ban Bashir elnök kiutasította az országból Oszama bin Ladent. Mi több, a szudáni biztonsági erők a szeptember 11-ei terrortámadások után szorosan együttműködtek az Egyesült Államokkal.

Ám a várakozásokkal ellentétben nem történt semmi. Ahányszor csak szudáni tisztviselőkkel beszéltek az Egyesült Államokról, hangoztatják, hogy mennyire csalódottak és dühösek emiatt. „Aláírtuk a békemegállapodást és lehetővé tettük a népszavazást – mondta az egyik szudáni kormánytisztviselő –, és mit kaptunk cserébe? Az égvilágon semmit!”

Miután Bashir jóváhagyta a déli népszavazást 2011 elején, az Obama-kormányzat hozzákezdett, hogy eltávolítsa Szudánt a terrorizmust támogató államok listájáról. De ez a folyamat legkevesebb hat hónapot vesz igénybe, és amikor 2011 júniusában Szudán elkezdte bombázni a Nuba-hegységet, az USA vezetése változtatott az álláspontján, és úgy döntött, hogy mégsem veszik le Szudánt. Magas rangú amerikai tisztviselők elmondták nekem, hogy a terrorizmus elleni törvény sorait szigorúbban értelmezve Szudánt valóban le kellene venni a listáról (mivel nincs rá bizonyíték, hogy a kormány támogatja a nemzetközi terrorizmust), ám ez jelenleg politikai okokból nem valósítható meg.

A Mentsük Meg Dárfürt Koalíció (Save Darfur Coalition), amelyet olyan hírességek is támogattak, mint George Clooney vagy Mia Farrow, továbbá más aktivisták és képviselőházi támogatóik elérték, hogy a kartúmi kormányt a Dárfürben, illetve a Nuba-hegységben elkövetett atrocitások miatt olyannyira elvetemültnek tekintsék, hogy azzal gyakorlatilag megkötötték az Obama-kormányzat kezét. Pedig ha lett volna bármilyen mód a Képviselőház megkerülésére és arra, hogy valamiféle engedményt tegyenek a szudáni kormánynak azért, hogy az elismerte Dél-Szudánt a népszavazás után, akkor talán Bashir és a hozzá közel állók készebbek mutatkoztak volna a kompromisszumra. Ehelyett úgy érezték, hogy becsapták őket, ami pedig épp a szudáni kormány keményvonalasainak kezére játszott.

Ennek első jele volt Kartúm döntése, hogy 2011 májusában – azaz alig néhány héttel azelőtt, hogy a déli országrész hivatalosan is kivált volna az országból – megszállja az Abyei körüli térséget. Ez a mintegy négyezer négyzetmérföld nagyságú terület egyike a vitatott hovatartozású térségeknek a két Szudán közti határvidéken. Lakosai között északról és délről származó etnikai csoportokat is találunk, például a ngok dinkákat. Abyei főleg azért került a vitatott hovatartozású területek közé, mert termékeny

legelővel és olajmezőkkel rendelkezik. (Egyébként az olajlelőhelyek legnagyobb része, amelyre Szudán az elmúlt tíz évben a gazdaságát építette, az északi déltől elválasztó határvonal mentén fekszik.)

Miközben Abyei megszállásáról tudósítottam, egy titkos dokumentumot adtak át nekem, amelyből kiderült, hogy a szudáni hadsereg legközelebbi célja a Nuba-hegység elfoglalása. „Ez a haditerv,” mondta egyik forrásom, hiszen még mindig lázadó katonák tízezrei vannak az ottani barlangokban, és nem világos, hogy mi történik velük, miután a déli területek különváltak. Bár a nubák és a déliek hősiesen harcoltak Kartúm ellen, arról sosem volt szó, hogy az önrendelkezést nekik is megadják, hiszen a Nuba-hegység egyértelműen Észak-Szudánban található. Ez az, amiért a Nuba-kérdés változatlanul az egyik legkomolyabb megoldandó probléma Szudánban, és ez az, amiért az elemzők legtöbbje további harcokra számít.

2011 júniusának elején a szudáni hadsereg megtámadta a Nuba-hegységet. A támadás bombázással kezdődött és a szárazföldi csapatok támadásával folytatódott. Sok falu gyorsan kiürült, és emberek ezrei kerestek menedéket a barlangokban, az egyetlen helyen, ami a levegőből jövő támadások ellen védettnek számított. A Human Rights Watch jelentése szerint a bombázások polgári áldozatainak és sebesültek legtöbbje polgári területeken esett áldozatul, ahol az emberi jogi szervezet szerint nem volt semmilyen azonosítható katonai célpont és lázadó harcosok jelenléte sem volt kimutatható.

A polgári lakosság nem volt felfegyverezve, ám – legalábbis azokon a területeken, amelyeket láttam – az emberek szorosan együttműködtek a lázadókkal. Éjjelente fiatal lázadó harcosok jöttek a táborba, ahol a szállásom volt, és fénycépeket adtak át a segítség-szervezetek helyi munkatársainak olyan gyerekekről és más falusiakról, akik a bombázásoknak estek áldozatul. A segítség-szervezetek munkatársai műholdas kommunikációs eszközökkel továbbították ezeket a képeket. Sokak szerint hamarosan újabb „elvezett gyermekek” indulhatnak az ismeretlen felé, mivel a szülei arra kényszerülnek majd, hogy a hegyektől távoli menekülttáborokba küldjék őket.

Az elmúlt télen a szudániak új fegyvert vetettek be a nuba-konfliktusban: kínai gyártmányú, Wei Shi (WS-2) rakéta-sorozatvetőket, melyeknek lövedékei óránként 3000 mérföldes sebességgel repülnek, de

viszonylag nehezen lehet célozni velük. A szudáni hadsereg egyszerűen kilő egy sorozatot ezekből a rakétákból egy 25 mérföldre levő falura, a falusiaknak pedig már nincs idejük arra, hogy fedezéket keressenek, amikor meghallják a közeledő rakéták hangját. . .

Nem tudom, hogyan lehetne gyors megoldást találni a két Szudán számára. Mindkét állam súlyos belpolitikai problémákkal néz szembe – Északnak számolnia kell a Dárfúrban, a Nuba-hegységben és Kék Nílus tagállamban párhuzamosan zajló felkelésekkel, míg Dél számára az etnikai alapon szervezett milíciák okoznak gondot, melyek emberek ezreit ölték meg az elmúlt években, ezzel bizonyítva, hogy mennyire gyengék az etnikailag megosztott dél-szudáni biztonsági erők.

Az észak és dél közötti ellenségeskedés megbénította mindkét ország gazdaságát is. A két félnek együtt kellene működnie, hogy több olajat termelhessen ki. Szudánban valaha mintegy félmillió hordó olajat termeltek ki naponta, és mivel ennek legnagyobb részét Dél-Szudánban hozták a felszínre, azt egy ezermérföldes, Észak-Szudánon keresztül futó csővezetéken keresztül szállították Port-Szudánba, a Vörös-tenger partján fekvő kikötővárosba. A kölcsönös egymásrautaltság egyértelmű. A két oldal között most azonban arról folyik ádáz vita, hogy hogyan osszák el egymás között az olajbevételeket. Az északiak hordónként 30 dollárt akarnak felszámítani szállítási díjként, míg a déliek nagyjából egy dollárt lennének hajlandók fizetni.

Ezen a télen az északiak több, Port-Szudánban horgonyzó, déli nyersolajjal teli tankhajót foglaltak le arra hivatkozva, hogy Dél-Szudán több százmillió amerikai dollárral tartozik nekik. Dél-Szudán erre azzal válaszolt, hogy teljesen leállította az olajkitermelést, és azt hangoztatta, hogy egy új kőolajvezeték építenek Kenyán keresztül. Ez azonban éveket venne igénybe, dollármilliárdokba kerülne és mivel a vezeték egy darabon hegynek felfelé futna a kenyai hegyvidék lankáin, ez olajipari szakértők szerint jelentősen megnövelné a működtetés költségeit. Az olajkitermelés felfüggesztése azonnal pénzügyi válságot idézett elő a határ mindkét oldalán, hiszen az olaj mind észak, mind dél számára létfontosságú (különösen délen, ahol a kormánybevételek 98%-a az olaj értékesítéséből ered). A Világbank egyik tisztviselője úgy jósolta, hogy a déli gazdaság hamarosan

összeomlik, ha az olajkitermelés haladéktanul újra nem indul. Északon eközben az egekbe szökött az infláció és zavargások törtek ki a városokban. Június végén a drágulások miatt feldühödött, kormányváltást követelő szudániak százai özönlöttek Kartúm és más városok utcáira. A kormány a szokásos módon reagált: gumibotokkal támadtak a tüntetőkre és újságírókat tartóztattak le.

Az egyetlen dolog, ami megakadályozta, hogy a két Szudán közötti konfliktus végképp elmérgesedjék, az a folyamatosan rájuk irányuló nemzetközi figyelem. Az Egyesült Államoknak, az ENSZ-nek, az Afrikai Uniónak és Kínának is megvan rá az oka, hogy megakadályozza azt, hogy a két Szudán Szomália nyomdokaiba lépjen. Egy problémából ritkán lesz válság, ha ilyen sokan tartják rajta a szemüket. Valójában azokon a helyeken mérgesedik el a helyzet, amelyekre senki sem figyel, mint például 2003-ban Dárfúrban (azelőtt nem sokan hallottak Dárfúrról), vagy később Észak-Maliban (az ország-részben szinte egyik napról a másikra, jóformán a semmiből bukkant elő egy al-Kaida állam).

Tekintettel arra, hogy mennyi hatalom érdekelt és mennyi megfigyelő van jelen, nem hiszem, hogy a két Szudán között a közeli jövőben háború törne ki. Az is igaz viszont, hogy a Nuba-hegységben tartós békére nincs túl sok esély.

(The New York Review of Books)

Yuri Cortes

Meghiúsult fegyverkereskedelmi egyezmény – mi áll a háttérben?

A fegyverkereskedelem szabályozásra szorult. Ám a New York-i ENSZ konferencia által kidolgozott tervezet csak visszalépést jelentett volna.

Mexikói muníció

Az ENSZ konferencia, amely a fegyverkereskedelem feletti ellenőrzés szabályait volt hivatott létrehozni, kudarcra jutott; és ez talán nem is baj. Nem azért, mert a halállal való kereskedelem nem igényelne kontrollt, épp ellenkezőleg. Hanem azért, mert a New Yorkban négy

héten át tartó tárgyalások eredményeként megszületett tervezet olyan gyengeségeket mutatott, hogy az ember akár megkönnyebbülten is sóhajthatna: ilyen megállapodást inkább ne is írjanak alá.

Ha nem a Nobel-békedíjas Barack Obama által irányított és a Nemzeti Lőfegyver Szövetség (National Rifle Association) lobbijának nyomása alatt álló Egyesült Államok lett volna, amely a tárgyalásokat kudarcba fulladni hagyja, Németország és az európai országok feladata lett volna a projektet megtorpedózni – hogy önmagukhoz és ígéreteikhez hűek maradhassanak. Az egyezmény szövege ugyanis messze elmaradt az elvárható színvonaltól, azaz életképtelen, használhatatlan lett volna.

Az egyezmény határozatlan időre léptetett volna életbe szabályokat, amelyek mindegyike enyhébb az európaiaknál, míg az európaiak engedékenyebbek a német standardoknál. A piaci esélyegyenlőség elve alapján a nemzetközi fegyvergyártó cégek előbb-utóbb kikezdték volna a német szabályokat – ami inkább előbb, mint utóbb azok felpuhulásához vezetett volna.

A lőszerhez való hozzáférés korlátozása

A New York-i konferencia javára kell ímni, hogy végül a roppant ellenállás dacára is sikerült a szerződéstervezet részévé tenni a nemzetközi fegyverkereskedelem egy nagy problémájának kérdését: a kis lőfegyvereket, kézi fegyvereket. Ezek közé a számtalan pisztoly, puská és gránát tartozik, amelyeknek terroristák, felkelők és bűnelkövetők cselekményei nyomán minden egyes napon nagyjából ezer ember esik áldozatul. Ezek a legelterjedtebb, és ekként a legnagyobb veszélyt jelentő fegyverek. Nagyobb kockázatot jelentenek, mint a nagy méretű hadi eszközök, a tankok, a vadászrepülőgépek vagy tengeralattjárók, hiszen a forgalmukat nehezebb ellenőrizni. Egy repülőgép-hordozó anyahajó adásvétele ritkán marad észrevétlen, ám a kis fegyverek kereskedelme jórészt titokban marad.

Ezzel a problémával szemben mégiscsak fel kívántak lépni. A második legfőbb gond azonban, amit meg kell oldani, az a lőszer kérdése. Lőszer nélkül nincs háború, ez tartja működésben a fegyveres konfliktusokat. A pisztoly és a puská is csupán a töltény által válik fegyverré. Azonban a lőszerkereskedelem feletti ellenőrzés gyakorlásának lehetősége nagy né-

zeteltéréseket okozott volna, tekintve, hogy a lőszer nemzetközi kereskedelme még a lőfegyverekkel való kereskedést is jelentősen túlszámolja. Ugyanakkor eddig nem volt olyan szabály, amely meghatározta volna, hova és milyen célból szállítható lőszer – és nem is lesz. Ez egy olyan hiányosság, az ENSZ konferencia olyan mulasztása, amelyért a szegénység, válságok és polgárháborúk sújtotta államok lakossága fog majd nagyon drágán fizetni. A kilátásba helyezett nemzetközi szerződés hibája mindemellett, hogy egy naiv gondolat alapszik, mégpedig, hogy hatáson kontrollt, megoldást jelenthet. Vajon megakadályozta volna ez a denveri ámokfutót a fegyverhez való hozzájutásban? Nem, hiszen ez ellentétes lett volna az amerikai nemzeti öntudat alapját képező szabad fegyvertartási joggal. Nem, mert egy működő állami kontroll feltételez valakit, aki a fegyvert számon tartja, és a kereskedelmét felügyeli. Talán kezelhető mederben tarthatta volna a szíriai polgárháborút? Nem, mert itt az állam maga is a konfliktus egyik szereplője, így a felügyeleti pozícióját nem gyakorolja, és azért sem, mert a fegyverszállító országok, így Oroszország, az Egyesült Államok és mások rendszeresen megszegik a szállítási egyezményeket.

Akkor mégis mit lehet tenni? Hagyni, hogy a banán behozatala az Európai Unióba pontosabban, szigorúbban szabályozott kérdés legyen, mint a globális fegyverkereskedelem? Természetesen nem. Németországnak és Európának segítenie kell annak a nézetnek az áttörését, miszerint mindenmű fegyverkereskedelmi egyezmény pusztába kiáltott szó marad mindaddig, amíg azt a probléma gyökerei, okai elleni küzdelemben stratégiával nem támogatják. A stratégia részei lehetnének az olyan intézkedések, mint a leszerelés, a leadott fegyverek összegyűjtése és a leszerelt katonák hazájuk álláspiacára történő reintegrációja. Németország és Európa pedig bizonyos ügyekben a szabályozás zászlóvivői lehetnének, abban élen járhatnának. Kötelezhetnék magukat többek között arra, hogy fegyvert csupán NATO-tagállamoknak és szövetségeseiknek szállítsanak, és azt is csak veszélyhelyzet esetén. Köthetnének koalíciót is – mint ahogy az a taposóaknak és a gyújtóbombák esetében történt –, amely szigorúbb szabályokat alkalmazna, és a koalícióhoz meghívással más államok is csatlakozhatnának. Követelhetnék továbbá – és követelni is

fogják –, hogy jöjjön létre egy, az egész világra kiterjedő nemzetközi szerződés, amely valóban erős, teljes körű, amely valóban alapul szolgálhat egy hatékony ellenőrzési rendszer számára, és amely a megszegése esetére szankciókat is kilátásba helyez.

(Tagesspiegel)

Anna Sauerbrey

Szellemi alkotások: A puding próbája

Samsung az Apple ellen, Flecki tehén Paula tehén ellen, a Bayer a generikus gyógyszerek előállításával szemben. A szabadalmi és védjegyoltalmi viták sokasága az innováció válságáról tanúskodik.

A kaliforniai San José bíróságán Lucy Koh bírónő a 21. század egyik legnagyobb kérdésében dönt. Nem háborúról vagy békéről, nem az energiaellátásról és nem is az élelmiszerválság elleni intézkedésekről van szó. Hanem arról a kérdésről, amely mindig a legfontosabbak egyike volt az egész világon: Ki volt az első?

Kaliforniában a Samsung és az Apple közti szabadalmi vita van épp napirenden. Tárgya egy táblagép és egy okostelefon. Az Apple azt állítja, hogy a Samsung lemásolta egy ötletét. A Samsung azzal a váddal vág vissza, hogy éppen az Apple tulajdonította el az ötletet. A Samsung Németországban nemrég éppen egy átmeneti sikert könyvelhetett el. A Kaliforniában zajló per csupán kis szelete az ötletekért folyó nemzetközi harcnak. Csak hogy néhány példát említsünk: a Microsoft vitája a Motorolával, a Bayeré és a Novartisé az ázsiai generikum-gyártókkal szemben, a Nestléé két svájci kávékapszulákat gyártó vállalkozással szemben. Nemrégiben Paula és Flecki tehének képezték a per tárgyát, amelyben a két csokoládé titkos receptjeit boncolgatták. A per tárgya az volt, hogy mennyire lehet hasonló egymáshoz két csokoládé-, illetve vaniliapuding recept.

Nem tűnik szenzációnak, a perértékek azonban gyakorta megdöbbentően magasak. A szellemi tulajdon értéke az aranyéval vetekszik. Kaliforniában az Apple és a Samsung vitájában mintegy 2,5 millió dollár forgott kockán. Hasonlóan magas egy Kodak szabadalomcsomag értéke, a Google-ével vagy az

Apple-éről nem is beszélve. A bejelentett szabadalmak száma egyre magasabb lesz, legalábbis hosszú távon.

A szellemi tulajdonjoggal kapcsolatos perek magas számát úgy értelmezhetjük, mint a túlzottan jóllakott világpiac gyomorrontását. Az iparosodott országok fizetőképes középrétegének mindene megvan, amire csak szüksége lehet. Az egy háztartásban szükséges tévék és autók száma korlátozott. Egyre inkább az ötlet maga, és az a fontos, hogy azt elsőként, egyedülként találja föl valaki, mindemellett pedig, minél jobban értékesítse azt. Az OECD szerint az innováció a fejlett országok legfontosabb eszköze a további növekedés eléréséhez.

A válság azonban az újítást kétszeresen is fékezi. A vállalkozások kevesebbet fordítanak a kutatásra és fejlesztésre, az eladósodott államok pedig kevesebbet a kutatási projektekre és a képzésre. Visszaesés már 2008-ban mutatkozott, mégpedig az Európai Szabadalmi Hivatalhoz beérkezett szabadalmi bejelentések számában, amely szám először csupán 2011-ben emelkedett meg. Az ENSZ Szellemi Tulajdon Világszervezetének (WIPO) innovációs indexe is a helyzet romlását állapítja meg.

Mégis, ahelyett, hogy szembemennének a folyamattal, és az államok megpróbálnák nagyobb befektetésekkel kimenekülni a válságból, a vállalkozások és az államok védekezéssel reagálnak: bíróságok előtt támadják egymást. Állami szinten ez kiegészül a megszorító jogalkotással, a válság előtt is megszokott volt, és oka az újító észak-amerikai és európai államok, illetve az ezeket úgymond „lemásoló”, részben ázsiai államok konkurenciaharcában gyökerezik. Minél tovább tart azonban a válság, a nyomás annál jobban erősödik.

A fentiekkel ellentétes magatartás, vagyis az innovációs környezet célzott támogatása, mind az államok, mind a vállalkozások számára lényegesen nagyobb nehézséget jelentene. Azt, hogy egy újítás létrejön-e, és hogy miként jön létre, tucatnyi tényező befolyásolja: a WIPO a maga innovációs indexében több mint húsz tényezővel számol, a hitel rendelkezésre állásától kezdve, az egyetemek és vállalkozások közti tudásáramlásig.

Egy tényező azonban kiemelkedően fontos espedig: a tudáshoz való hozzáférés lehetősége valamint a képzés és kutatás létesítményeinek fejlesztése. A képzési politika azonban nem csupán Németországban esett a válság áldozatául. Eljött az élenkülés ideje.

(Tagesspiegel)

Caroline Fetscher

„Nincs háború háborús bűnök nélkül” – interjú a Nemzetközi Büntetőbíróság bírójával

Beszélgetés a Nemzetközi Büntetőbíróság német bírójával, Hans-Peter Kaullal az afrikai és a szíriai konfliktusokról, illetve a Bíróság jövőjéről.

A nyár folyamán az egész világ Szíriára szegezte a tekintetét, a világsajtó kamerái előtt halomra gyilkolták a civileket, és egy országot láthatunk széthullani élő adásban. Meg tudja, illetve meg fogja büntetni a bűnösöket az ICC, a Nemzetközi Büntetőbíróság?

Ezt már most sokan követelik, főként New Yorkban. Ám a Biztonsági Tanácsban, amely a szíriai helyzet vonatkozásában a vizsgálat lefolytatását a főügyész hatáskörébe utalhatná, e kérdésben sem tudnak a vétóval rendelkező hatalmak egyezsége jutni. És még két megjegyzés: elsőbbséget kell élveznie a fegyverszünetnek – mindaddig, amíg folynak a harcok, lesznek gyilkosságok, lesz kínzás, csonkítás, nyilvánvalóan a legsúlyosabb bünteteket fogják elkövetni. Másodszor pedig: kérem, ne utalják Szíria ügyét a Nemzetközi Büntetőbírósághoz pusztán azért, mert a Biztonsági Tanács nem képes tényleges együttműködésre, vagyis általános jelenség, hogy nincs konszenzus a testületben. Ha állandósult fegyveres konfliktusokkal kapcsolatban kell vizsgálatot folytatni, nagyon gyakori, hogy a vizsgálok munkáját valamelyik fél vagy esetleg mindkét fél elfogadhatatlannak tartja, akadályozza, csakúgy, mint történt az Darfur esetében. Ilyen körülmények között elképzelhetlenül nehézé válik a munka.

A tíz éve működő, ICC rövidítés alatt ismertté vált Nemzetközi Büntetőbíróság az elmúlt években nyolc afrikai állam állampolgára ellen indított eljárást, az első ítélet most született meg. Azok, akik az intézmény felállításától egy „világbíróság” létrehozását várták, meglehetősen csalódtak. Az ICC betölthetne ilyen szerepet?

Sajnos csak olyan mértékben, amivel nem lehetnének elégedettek. Az ICC-t kezdetektől fogva univerzális bíróságnak tervezték, minden kontinens és minden állam fölötti joghatósággal. Jelenleg 121 tagállammal rendelkezik valamennyi földrészről, és a tendencia növekedést mutat. De ez még nem elég: az

ENSZ-nek 193 tagállama van, az ICC-től távol maradt többek közt Kína, az USA, Oroszország és India is. Az arab és az ázsiai államok alulreprezentáltak – sok még a tennivaló. Azt mindenképp biztatónak érzem, hogy az ICC rövidítés mindössze tíz év alatt szimbólummá vált, zászlóvivőjévé annak a küzdelemnek, amelynek alapelve, hogy a törvényen felül senki, még állami vagy katonai vezetők se állhassanak, hogy a népek, nemzetek, vagy nemzeti kisebbségek ellen elkövetett bűnök ne maradhassanak büntetlenül, teljesen függetlenül attól, hogy milyen ranggal vagy állampolgársággal rendelkezik az adott elkövető. Ez a jogalkalmazói küldetése a mi „világbíróságunknak”, amely küldetését nem szabad alábecsülni. El lehet képzelni, hogy egy ilyen küldetés mennyire nem tetszik a hatalmon lévőknek, akik céljaik eléréséhez a brutális, fegyveres erőszakot sem félnek alkalmazni...

Ha az erőszak terjedését nézi, ahogy az ezidáig zajlott – fosztogató milíciák, polgárháborúk és hadurak →, hogy látja, van-e valami közös azokban a társadalmakban, amelyekben ilyen cselekmények történnek?

Bíró vagyok, nem társadalomtudós, ezért elővigyázatosságból csupán annyit mondok: gyakorta látni manapság, hogy az érintett államok nem rendelkeznek működőképes, független állami keretekkel – azaz állami szuverenitással. Ezek erőtlenséggel, vagy éppenséggel úgynevezett kudarcot vallott államok, amelyeket véreskezü, korrupst vezetőik irányítanak, és amelyek komoly demokráciadeficitet mutatnak. Hiányzik az emberi jogok fölött örökös éber, szabad média, és az érett polgári társadalom intézményeiről egyáltalán nem rendelkeznek elképzeléssel. Ezek eredményezik összességében a nagy tragédiák bekövetését, mint például a Kongói Demokratikus Köztársaság esetében, amely roppant gazdag mind emberi erőforrásokban, mind természeti kincsekben, ennél fogva pedig akár virágozhatna, fejlődhetne is.

Ezek az események messzi országokban történnek, nekünk itt, Európában látszólag nincs hozzájuk közünk...

Nekünk, németeknek soha nem szabad elfelednünk, hogy nem is olyan régen milyen népiártást, emberiség elleni és tömeges háborús bünteteket követtek el németek a német nemzet nevében. És európaiként arra is emlékeznünk kell, hogy Európa közepén, az egykori Jugoszláviában, az 1990-es

években ismét hasonló bűnöket követtek el, nem messze a kontinens központjától, még, ha különböző körülmények között is, mint a most érintett nyolc afrikai államban.

Mi következnek ebből?

Mindenekelőtt az – ez meggyőződésem –, hogy azoknak, akik ma békében, szabadságban, jobbiztonságban, félelem nélküli demokratikus társadalmakban élhetnek, azoknak határozottan el kell köteleződniük az alapvető emberi jogok mellett és a nagyobb fokú nemzetközi egyenlőség mellett. Számos lehetőség van erre, az egyik legjelentősebb ezek közül a legsúlyosabb bűnök büntetlenül maradásá elleni harc.

Léteznek tipikusnak mondható vészjelek, amelyekre a nemzetközi közösségnek jobban oda kellene figyelnie?

Ez komplex kérdéseket érint, amelyeket nem kerülhetünk meg. Úgy látom, a legfontosabb vészjelek egyike először is, ha a hatalmon lévőknel gátlástalan hajlam észlelhető az erőszak, így a fegyveres erőszak bevetésére is, másodsor pedig a cinizmus, a butaság és a joggal szembeni közömbösség légköre, továbbá a megalkuvás és a széthúzás túlsúlya a civil kurázi helyett. Harmadszor: ha a hatalmon lévő klikk bármiféle szerzemény, haszon, vagy előny felmerülése esetén elsősorban saját magára gondol. Ehhez jön még a túlzott nemzeti öntudat, a nemzeti kisebbségekkel szembeni előítélet és intolerancia, és már meg is kongatható a vészharang. Ha a szellem egyszer kiszabadul a palackból, robban a bomba, futótűzként terjed az erőszak és egy-kettőre megvalósulnak a legsúlyosabb büntettek.

Lát összefüggést a nők és gyermekek elleni erőszak túlmának hiánya, valamint a kollektív erőszak terjedése között? Ez lenne az a terület, ahol a megelőzést elsősorban kezdeni kellene?

A büntetőjogi prevenció kérdése bonyolult téma, mind a nemzeti, mind a nemzetközi jogban. Alapvetően egy olyan rendszerre kell törekednünk, amely a társadalmakba, az egyének gondolkodásába beépült, a befogadott és elfogadott jogi és morális elvekre épül, így a modern társadalmak eszmeisége alapjaiban elutasítja a népiást, az emberiség elleni büntetteket, a legsúlyosabb háborús büntetteket és a más államok ellen folytatott támadó háborúk során megnyilvánuló agresszív büntetteit. Az erre való nevelésnek már gyermek-

korban meg kell kezdődnie. Ha csak a mindennapi életben vagy a tévében tapasztalható erőszakot nézzük, láthatjuk, milyen messze vagyunk még ennek a megvalósulásától.

De lát javulást is, ugye?

Igen, és kivételesen egy jónak mondható hírem is van: szerencsére nemcsak a Bíróság alapító szerződésében, a Római Statútumban található számtalan büntető rendelkezés, hanem nemzetközi szinten is nőtt a tudatosság a nők és gyermekek ellen elkövetett erőszak tekintetében, vagyis az igény, hogy a nőket és gyermekeket sokkal hatékonyabb módszerekkel védelmezzük. Az erőszak terjedésének, tapasztalatom szerint, a legnagyobb veszélye, a kétes meg-alapozottságú, fegyveres fellépés bevetéséből ered. Nincs háború háborús büntettek nélkül, de botrány, hogy ennek áldozatai rendszerint legnagyobb részt a nők, a gyermekek és a civil lakosság.

A nemzeti és etnikai érdekellentétek újra és újra véres események kialakulásához vezetnek. Mit gondol, milyen út vezet el egy civilizált nemzetközi közösséghez?

Minden realizmusom mellett, hiszek az emberiség haladásában. Meggyőződésem például, hogy a német nemzetnek sohasem szabad elfelejtenie a nemzetiszocializmus bűneit, hogy a hasonló események többé ne következhesnek be – leghőbb vágyam, hogy mindebben ne tévedjek. Rengeteg elképzelés létezik a társadalmak működésére, amelyeken érdemes elmélkedni, Kant örök béke posztulátumától Habermas poszt-nemzeti konstellációján át, még sok más elméletig.

Lehet a Nemzetközi Büntetőbíróság mérföldkő az ezen utópiák felé vezető úton?

Gyenge és tökéletlen ma még a Nemzetközi Büntetőbíróság, de húsz évvel ezelőtt csupán álom volt még, utópia. A haladás biztosan nehéz, gyakran előfordulnak visszalépések. De nincs igazán más alternatíva. A tapasztalatok szerint, aki meg akarja akadályozni az úgynevezett reálpolitika, a klasszikus hatalmpolitika erőszakos lépéseit, annak a jog uralmáért, a békéért és az erőszakmentességért kell síkra szállnia. Az a beszédmód, amely szerint az erre irányuló minden erőfeszítés csak felesleges erőlködés, mert a világban úgysem változik meg semmi, éretlen és cinikus. Aki felelősen gondolkodik és cselekszik, nem fogadhatja el ezt.

Ön bíróként immár kilenc éve a legsúlyosabb bűntettekkel foglalkozik. Hogy védheti magát az ember, ha rendszeresen ilyen mértékű fájdalommal és igazságtalansággal találkozik?

Ezt a kérdést már a munkám kezdetén feltettem magamnak. Igen nehéz tud lenni, főleg, amikor az áldozatokról készült fotókkal, videofelvétel-ekkel vagy éppen a borzalmas élményekről szóló személyes tanúvallomásokkal szembesülök. A Kenya-ügyben például videókat kellett néz-
nem arról, ahogy 2008 elején mintegy 30 áldozat, többségében nők és gyermekek hogyan lettek a tűz martalékai egy templomban, és aki menekülni próbált, azt megcsonkították vagy agyonlőtték.

Mindannyiunknak meg kell találnunk saját utunkat, módszerünket a hasonló élmények, sokkhatások feldolgozásához. Beszélgetni kollégákkal, a feleségünkkel vagy barátainkkal, vagy egyszerűen végiggondolni az átélteteket egy tengerparti séta során. Már az 1945-46-os nürnbergi per kapcsán is találkoztak a bírák hasonlóan borzalmas képekkel és szinte elviselhetetlen fájdalommal. Még valami figyelemre méltó lehet: abban is valamilyen belső megnyugvást, a borzalmak egyfajta feloldását lehet találni, ha az ember mindig szem előtt tartja, hogy munkájával valamelyest mégis az igazságszolgálatot szolgálja.

(Tagesspiegel)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Egedy Gergely történész, Budapest
Prof. Dr. Szalma József egyetemi tanár,
Újvidék
Dr. Egri Zoltán PhD, egyetemi adjunktus,
Szarvas
Vahid Yousefi PhD mérnök, Budapest

Kóbori Judit közgazdász, Budapest
Letenyei Róbert jegyző, Boda
Bartha Ákos (PhD), történész, Debrecen
Kapronczay Károly történész, Budapest
Daruka István fizikus, komplexitáskutató,
Karcag

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Egedy Gergely</i> : Önérdék kontra közérdek: niebuhr az emberi természetről. . . .	1
<i>Prof. dr. Szalma József</i> : Az új magyar polgári törvénykönyvről – jobbító szándékú észrevételekkel	10

MŰHELY

<i>Egri Zoltán</i> : Az egészségi állapot mint a (területi) fejlettség eredmény-indikátora.	22
<i>Vahid Yousefi – Kóbori Judit</i> : Hazai vadászható vadfajaink a vadgazdálkodás tükrében	58
<i>Dr. Letenyei Róbert</i> : Bajban ismerzik meg a jó közigazgatás	85

SZÁZADOK

<i>Bartha Ákos</i> : A két világháború közti csehszlovák, jugoszláv és román földbirtokrendezés	96
---	----

NAPLÓ ÉS KRITIKA

<i>Kapronczay Károly</i> : Három politikus a múlt század utolsó évtizedeiben. . . .	112
<i>Dr. Daruka István</i> : Az önbeteljesítő jóslatok kora?	114

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Jeffrey Gettleman: Szudán – Háború a nubák ellen (118) *Yuri Cortes*: Meghiúsult fegyverkereskedelmi egyezmény – mi áll a háttérben? (123) *Anna Sauerbrey*: Szellemi alkotások: A puding próbája (125) *Caroline Fetscher*: „Nincs háború háborús bűnök nélkül” – interjú a Nemzetközi Büntetőbíróság bírójával (126)

KÉPEK

Nagy András grafikái

Pályázati felhívás

A *Tudományos Ismeretterjesztő Társulat* és a *Doktoranduszok Országos Szövetsége* idén is **ismeretterjesztő cikkpályázat** hirdet a doktoranduszi tanulmányaikat határainkon belül, valamint külföldön jelenleg folytató, tudományos fokozattal még nem rendelkező fiatal kutatóknak, hogy saját kutatásaikat, illetve azok tudományos háttérét és összefüggéseit közérthető módon közkinccsé tegyék.

A pályázatot három kategóriában lehet benyújtani:

- 1.) **Élet és Tudomány** kategória: a pályázók ebben a kategóriában a széles nagyközönség számára írott, figyelemfelkeltő, az Élet és Tudomány stílusában készülő népszerűsítő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 10–12 ezer n (szóközökkel). Ehhez 4–6 színes képet, ábrát, grafikont, illusztrációt is csatolni kell.
- 2.) **Természet Világa** kategória: itt a természettudományok és a műszaki tudományok iránt érdeklődő olvasók számára írott, figyelemfelkeltő, a Természet Világa stílusában készülő ismeretterjesztő közleménnyel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 15–18 ezer n (szóközökkel), amihez színes illusztráció is csatolandó.
- 3.) **Valóság** kategória: itt a társadalomtudományokhoz kapcsolódó, figyelemfelkeltő, a Valóság stílusában készülő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 35–40 ezer n (szóközökkel).

Pályázni csak eredeti, máshol még nem közölt, illetve máshova közlésre be nem küldött cikkel lehet. Mindhárom kategória első három helyezettje díjazásban részesül. Az egyes helyezések megoszthatók. A pályamunkákat egy nyomtatott kézirat és négy elektronikus (CD) példányban kérjük kizárólag postai úton benyújtani. A képeket, illusztrációkat külön-külön képfájlban kell elmenteni, a szövegben csak az ábra helyét kérjük feltüntetni.

A díjazásban nem részesült, de közlésre alkalmas cikkeket – a szerzőikkel egyeztetett szerkesztés után – szintén megjelentethetjük. A pályázat beküldői a pályázaton való részvétellel egyben hozzájárulnak cikkük online közzétételéhez is a lapok internetes változatában.

A pályázat jeligés, kérjük, hogy a pályázó zárt, a jeligével ellátott borítékban mellélje nevét, pontos lakcímét, e-mail címét, telefonszámát, doktori iskolájának és vezető tanárának a nevét.

A pályamunkákat a TIT címére kérjük küldeni: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1088 Budapest, Bródy Sándor u. 16. A borítékra a feladó helyén csak a jeligét tüntessék fel, valamint írják rá: „Doktorandusz cikkpályázat” és a kategória nevét.

A pályázatok beérkezési határideje: **2012. november 26.**

